

ХРИСТОМАТИЯ по основи на комунизма

ЗА УЧЕНИЦИТЕ ОТ XI КЛ.
НА ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ТРУДОВО-ПОЛИТЕХНИЧЕСКИ
УЧИЛИЩА, ТЕХНИКУМИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРОФЕСИОНАЛНО-
ТЕХНИЧЕСКИ УЧИЛИЩА

Съставители: *Д. Средков и Кр. Бонков*

Държавно издателство
„Народна просвета“
София 1977

Настоящата „Христоматия по основи на комунизма“ е предназначена за учениците от средните политехнически училища и гимназии, техникумите и средните професионално-технически училища. В нея са включени откъси от произведения на класиците на марксизма-ленинизма и от основните документи на КПСС и БКП. По-цялостни откъси са включени от популярни и достъпни за учениците произведения на класиците: „Комюнистически манифест“, „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“, „Развитието на социализма от утопия в наука“, „Наемен труд и капитал“, „Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек“, „Държавата и революцията“ и др., а така също и от Програмата на БКП, приета на X партиен конгрес, които са от съществено значение за формиране на марксистко-ленински мироглед и комунистическо убеждение.

Материалът е подреден тематично съобразно учебната програма по „Основи на комунизма“.

Христоматията може да се използва в клас и за самостоятелна работа на учениците при изучаване на материала, предвиден в програмата. Тя може да се използва и за подготовка на реферати, дискусии, теоретични конференции и други форми на извънкласна работа.

От съставителите

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

ВЪЗНИКВАНЕ НА МАРКСИЗМА

К. Маркс и Ф. Енгелс

Из „МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“

Един призрак броди из Европа — призракът на комунизма. Всички сили на стара Европа са се съюзили за свещена хайка срещу тоя призрак: папата и царят, Метерних и Гизо, френските радикали и германските полицаи.

Къде има опозиционна партия, която да не е била охуляна от своите намиращи се на власт противници както комунистическа? Къде има опозиционна партия, която да не е отвърщала както на по-напредничавите хора от опозицията, така и на своите реакционни противници с дамгосващото обвинение в комунизъм?

От тоя факт произтичат две неща.

Всички европейски сили вече признават, че комунизмът е сила.

Крайно време е вече комунистите открито да изложат пред целия свят своите възгледи, своите цели, своите стремежи и на приказките за призрака на комунизма да противопоставят един манифест на самата партия.

За тази цел в Лондон се събраха комунисти от най-различни народности и съставиха следния „Манифест“, който се обнародва на английски, френски, немски, италиански, фламандски и датски език.

Буржоа и пролетарии¹

Историята на всички досегашни общества е история на класови борби.

Свободен и роб, патриций и плебей, феодал и крепостен селянин, цехов майстор и калфа, накъсо — потисници и потиснати, са се намирали в постоянен антагонизъм един спрямо друг, водили са непрекъснатата ту скрита, ту открита борба, която винаги е свършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи.

В по-ранните исторически епохи почти навсякъде намираме пълно разчленение на обществото на различни съсловия, цяла стълба на различните обществени положения. В древния Рим имаме патриции, конници, плебей, роби; в Средните векове — феодални господари, васали, цехови майстори, калфи, крепостни селяни, а освен това в почти всяка от тия класи — особено градиране.

Съвременното буржоазно общество, изникнало от развалините на феодалното общество, не премахна класовите противоречия. То само постави нови класи, нови условия на потисничество, нови форми на борба на мястото на старите.

Но нашата епоха, епохата на буржоазията, се отличава с това, че тя опрости класовите противоречия. Цялото общество се разпада все повече и повече на два големи враждебни лагера, на две големи, изправени открито една срещу друга класи — буржоазия и пролетариат.

От крепостните на Средновековието произлязоха свободните жители на първите градове; от тия жители се развиха първите елементи на буржоазията.

Откриването на Америка и на морския път около Африка създаде ново поприще за възходящата буржоазия. Индийският и китайският пазар, колонизирането на Америка, размяната с колониите, умножаването на средствата за размяна и изобщо на стоките дадоха на търговията, на мореплаването, на промишлеността

¹ Текстът е даден без забележките под линия

непознат дотогава размах, а с това предизвикаха бързо развитие на революционния елемент в разпадащото се феодално общество.

Дотогавашната феодална или цехова организация на промишлеността вече не можеше да задоволи потребностите, които нарастваха с новите пазари. На нейно място дойде манифактурата. Промишленото средно съсловие изтика цеховите майстори; разделението на труда между различните корпорации изчезна и бе заменено с разделението на труда в отделната работилница.

Но все повече се разрастваха пазарите, все повече растяха потребностите. И манифактурата вече не можеше да ги задоволи. Тогава парата и машината извършиха революция в промишленото производство. На мястото на манифактурата дойде съвременната едра индустрия, на мястото на промишленото средно съсловие дойдоха индустриалните милионери, шефовете на цели индустриални армии, съвременните буржоа.

Едрата индустрия създаде световния пазар, подготвен с откриването на Америка. Световният пазар предизвика колосално развитие на търговията, мореплаването и сухопътните съобщения. То от своя страна доведе до ново разширение на индустрията и колкото повече се разширяваха индустрията, търговията, мореплаването, железните пътища, толкова повече се развиваше буржоазията, умножаваше своите капитали, изтикваше на заден план всички, наследени от Средновековието класи.

Така ние виждаме, че съвременната буржоазия сама е продукт на дълго развитие, на редица преврати в начина на производството и размяна . . .

. . . Буржоазията изигра в историята извънредно революционна роля.

Навсякъде, където извоюва господство, буржоазията разруши всички феодални, патриархални, идилични отношения. Тя безмилостно разкъса пъстрите феодални окови, които връзваха човека за неговите „естествени повелители“, и не остави никаква друга връзка между хората освен голия интерес, безсърдечното „плащане в брой“. Тя удави в ледената вода на егоистичната сметка свещения трепет на религиозния екстаз, на рицарското въодушевление, на еснафската сантименталност. Тя превърна личното достойнство в разменна стойност и на

мястото на безбройните гарантирани и придобити свободи постави само една свобода — безсъвестната свобода на търговията. С една дума, забулената с религиозни и политически илюзии експлоатация тя замени с откритата, безсрамна, пряка, бездушна експлоатация.

Буржоазията лиши от свещения ореол всички видове дейност, смятани досега за почетни и гледани с благоговесен трепет. Тя превърна лекаря, юриста, попа, поета, човека на науката в свои платени наемни работници.

Буржоазията смъкна трогателно-сентименталното було на семейните отношения и ги сведе до чисто парични отношения.

Буржоазията показва, че бруталната проява на сила в средните векове, от която реакцията толкова много се възхищава, е намирала своето естествено допълнение в леността и неподвижността. Едва буржоазията показва какво може да постигне дейността на човека. Тя сътвори чудеса, съвсем различни от египетските пирамиди, римските водопроводи и готическите катедрали; тя извърши походи, съвсем различни от преселението на народите и кръстоносните походи.

Буржоазията не може да съществува, ако не революционизира постоянно производствените оръдия, значи и производствените отношения, значи и всички обществени отношения. Първото условие за съществуване на всички по-раншни промишлени класи е било, напротив, неизменното запазване на стария начин на производство. Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на всички обществени отношения, вечна несигурност и движение отличават буржоазната епоха от всички предишни епохи. Всички застинали, заръждавели отношения заедно с придружаващите ги, осветени от векове, представи и възгледи се рушат, всички новосъздадени остаряват още преди да се вкостенят. Всичко съсловно и застояло се изпарява, всичко свято се осквернява и хората най-сетне са принудени с трезви очи да погледнат своето положение в живота, своите взаимни отношения.

Нуждата от все по-широк пазар на нейните продукти гони буржоазията по цялото земно кълбо. Тя навсякъде трябва да проникне, навсякъде да се настани, навсякъде да установява връзки.

Чрез експлоатацията на световния пазар буржоазия-

та превърна производството и потреблението на всички страни в космополитически. За голямо огорчение на реакционерите тя изтръгна изпод нозете на промишлеността националната почва. Старинните национални отрасли на промишлеността са унищожени и биват унищожавани с всеки ден. Изтикват ги нови индустрии, чието въвеждане е въпрос на живот за всички цивилизовани нации — индустрии, които вече не преработват местни суровини, а суровини от най-далечни земи, и чиито фабрики се употребяват не само в самата страна, но и във всички части на света. На мястото на старите потребности, задоволявани с местни продукти, възникват нови, за задоволяването на които са необходими продуктите на най-далечни страни и най-различни климати. На мястото на старото местно и национално самозадоволяване и затвореност идва всеоткриваща размяна и всеоткриваща зависимост на нациите една от друга. Това еднакво важи както за материалното, така и за духовното производство. Духовните произведения на отделните нации стават общо достояние. Националната едностранчивост и ограниченост става все повече невъзможна и от многото национални и местни литератури се образува една световна литература.

С бързото усъвършенстване на всички средства за производство, с безкрайно улеснените съобщения буржоазията въвлеча в цивилизацията всички народи, включително и най-варварските. По-инските цени на нейните стоки са тежката артилерия, с която тя събаря всички китайски стени, принуждава да капитулира и най-упоритата омраза на варварите към чужденците. Тя принуждава всички нации да усвоят буржоазния начин на производство, ако не искат да загинат; тя ги принуждава да въведат у себе си така наречената цивилизация, т. е. да станат буржоа. С една дума, тя си създава свят по свой образ и подобие.

Буржоазията подчини селото на господството на града. Тя създаде огромни градове, във висока степен увеличи броя на градското население в сравнение със селското и по този начин изтръгна значителна част от населението от иднотизма на селския живот. Както направи селото зависимо от града, така тя постави варварските и полуварварските страни в зависимост от цивилизованите, селските народи — в зависимост от

буржоазните народи, Изтока — в зависимост от Запада.

Буржоазията все повече и повече премахва разпокъсаността на средствата за производство, на собствеността и на населението. Тя съгъсти населението, централизира средствата за производство и концентрира собствеността в ръцете на малцина. Необходима последица от това е политическата централизация. Независими, свързани почти само със съюзни отношения области с различни интереси, закони, правителства и мита се оказаха сплотени в една нация, с едно правителство, с едно законодателство, с един национален класов интерес, с една митническа граница.

През време на своето едва стогодишно класово господство буржоазията създаде по-масови и по-колосални производителни сили, отколкото всички минали поколения, взети заедно. Покоряване на природните сили, машинно производство, приложение на химията в индустрията и земеделието, параходи, железници, електрически телеграф, пригодяване за земеделска обработка на цели континенти, превръщане на реките в плавателни, цели, сякаш изпод земята измъкнати човешки маси — кой по-раншен век е могъл да подозира, че в недра на обществения труд дремят такива производителни сили!

И тъй, ние видяхме, че средствата за производство и размяна, на основата на които възниква буржоазията, са създадени във феодаалното общество. На известно стъпало от развитието на тия средства за производство и размяна отношенията, в които феодаалното общество е произвеждало и разменяло, феодаалната организация на земеделието и манифактурата, с една дума, феодаалните отношения на собствеността, са престанали да отговарят вече на развилите се производителни сили. Те са спъвали производството, вместо да го подпомагат. Те са се превърнали в окови за него. Тези окови трябваше да бъдат разбити — и бяха разбити.

На тяхно място дойде свободната конкуренция със съответстващия ѝ обществен и политически строй, с икономическото и политическото господство на буржоазната класа.

Пред нашите очи се извършва подобно движение. Съвременното буржоазно общество със своите буржоазни

отношения на производство и размяна, с буржоазните отношения на собственост, което като с магия е създадо такова огромни средства за производство и размяна, прилича на оня магьосник, който не може вече да се справи с извиканите чрез неговите заклинания подземни сили. От десетилетия насам историята на индустрията и на търговията е само история на бунта на съвременните производителни сили против съвременните производствени отношения, против отношенията на собствеността, които са жизнени условия за буржоазията и нейното господство. Достатъчно е да споменем търговските кризи, които със своето периодическо повтаряне все по-заплашително поставят под въпрос съществуването на цялото буржоазно общество. През време на търговските кризи редовно се унищожава голяма част не само от произведените продукти, но и от вече създадените производителни сили. През време на кризите избухва обществена епидемия, която на всички по-ранши епохи би се сторила абсурдна — епидемията на свръхпроизводството. Обществото изведнъж се оказва върнато назад, в състояние на внезапно настъпило варварство; сякаш глад, всеобща унищожителна война са му отнели всички средства за живот; индустрията, търговията изглеждат унищожени — и защо? Защото обществото притежава твърде много цивилизация, твърде много средства за живот, твърде много индустрия, твърде много търговия. Производителните сили, които се намират в негово разположение, вече не служат за развитие на буржоазната цивилизация и на буржоазните имуществени отношения; напротив, те са станали прекомерно огромни за тия отношения и биват спъвани от тях; а когато производителните сили преодолеят тази спънка, те разстройват цялото буржоазно общество, поставят под заплаха съществуването на буржоазната собственост. Буржоазните отношения са станали твърде тесни, за да поберат създаденото от тях богатство. — Как буржоазията преодолява кризите? От една страна, с принудителното унищожаване на маса производителни сили; от друга страна, със завладяването на нови пазари и с по-основно експлоатиране на старите пазари. Значи как? Като подготвя по-всестранни и по-съкрушителни кризи и намалява средствата за преодоляване на кризите.

Оръжието, с което буржоазията срази феодализма, сега се насочва против самата буржоазия.

Но буржоазията не само изкова оръжието, което ѝ носи смърт, тя създаде и хората, които ще насочат срещу нея това оръжие — съвременните работници, *пролетариите*.

В същата степен, в която се развива буржоазията, т. е. капиталът, се развива и пролетариатът, класата на съвременните работници, които могат да съществуват само доколкото намират работа, а намират работа само доколкото техният труд увеличава капитала. Тези работници, принудени да се продават на парче, са стока като всеки друг търговски артикул и затова също са изложени на всички превратности на конкуренцията, на всички колебания на пазара.

Вследствие разширяващото се прилагане на машините и разделението на труда трудът на пролетариите е загубил всякакъв самостоеен характер, а с това и всякаква привлекателност за работника. Работникът става прост придатък към машината, от него се изискват само най-прости, най-еднообразни, най-лесно усвоени похвати. Затова разходите за работника се ограничават почти само до средствата за живот, от които той се нуждае за своята издръжка и за продължението на рода си...

... Съвременната индустрия превърна малката работилница на патриархалния майстор в голямата фабрика на индустриалния капиталист. Натъпканите във фабриката работнически маси са организирани по войнишки. Като редници на индустриалната армия те са поставени под надзора на цяла йерархия от подофицери и офицери. Те са роби не само на буржоазната класа, на буржоазната държава, но и всеки ден, и всеки час ги поробва машината, надзирателят и преди всичко самият отделен буржоа-фабрикант. Този деспотизъм е толкова по-дребнав, по-омразен и по-ожесточаващ, колкото пооткрито прокламира за своя цел печалбата.

Колкото по-малко сръчност и сила изисква ръчният труд, т. е. колкото повече се развива съвременната индустрия, толкова повече трудът на жените и децата изтиква труда на мъжете. Различията по пол и възраст вече нямат никакво обществено значение за работническата класа. Има само работни инструменти, които в

зависимост от своята възраст и пол изискват различни разходи.

Когато експлоатирането на работника от фабриканта дойде дотам, че работникът получи в брой своята работна заплата, тогава върху него се нахвърлят другите части на буржоазията — домопритежателят, бакалинът, заложникът кредитор и т. н.

Низшите слоеве на средното съсловие: дребните индустриалци, търговци и рентиери, занаятчиите и селяните — всички тези класи изпадат в редовете на пролетариата отчасти за това, че малкият им капитал е недостатъчен за едра индустрия и не издържа конкуренцията с по-едрите капиталисти, отчасти за това, че тяхната професионална сръчност се обезценява от новите начини на производство. Така пролетариатът се рекрутира от всички класи на населението.

Пролетариатът минава различни степени на развитие. Неговата борба против буржоазията започва с неговото съществуване.

В началото се борят отделни работници, след това работниците от една фабрика, след това работниците от цял отрасъл на труда в едно населено място против отделния буржоа, който непосредствено ги експлоатира. Те насочват своите удари не само против буржоазните производствени отношения, но и против самите оръдия на производството; те унищожават конкуриращите чуждестранни стоки, разрушават машините, подпалват фабриките, стремят се със сила да възстановят загубеното положение на средновековния работник.

На това стъпало работниците образуват разпръснатата по цялата страна и разкъсана от конкуренцията маса. Сплотяването на работническите маси още не е резултат на тяхното собствено обединение, а резултат на обединението на буржоазията, която, за да постигне своите собствени политически цели, трябва — и засега още може — да привежда в движение целия пролетариат. На това стъпало пролетариите се борят следователно не против своите врагове, а против враговете на своите врагове — против остатъците от абсолютната монархия, против земевладелците, неминдустриалните буржоа, дребните буржоа. По такъв начин цялото историческо движение се съсредоточава в ръцете на буржоазията; всяка тъй извоювана победа е победа на буржоазията.

Но с развитието на индустрията пролетариатът не само нараства числено; той се струпва на големи маси, неговата сила расте и той все повече я чувства. Интересите и жизнените условия на пролетариата все повече се изравняват, тъй като машините все повече заличават различията между отделните видове труд и почти навсякъде смъкват работната заплата до еднакво ниско равнище. Растящата конкуренция между буржоата и произтичащите от нея търговски кризи правят заплатата на работниците все по-нестабилна; все по-бързо развиващото се непрекъснато усъвършенствуване на машините прави жизненото положение на пролетариата все по-несигурно; сблъскванията между отделния работник и отделния буржоа все повече добиват характер на сблъсквания между две класи. Работниците почват с това, че образуват сдружения против буржоата; те се борят съвместно за защита на своята работна заплата. Те основават дори постоянни асоциации, за да си осигурят средства в случай на възможни съткновения. На места борбата преминава в открити бунтове.

От време на време работниците побеждават, но тези победи са само преходни. Действителният резултат на тяхната борба не е непосредственият успех, а все повече разширяващото се обединение на работниците. За него способствуват нарастващите съобщителни средства, създавани от едрата индустрия и поставящи във взаимна връзка работниците от различните места. Но достатъчна е само тази връзка, за да се централизират множеството локални борби, които навред имат еднакъв характер, в национална, в класова борба. А всяка класова борба е политическа борба. И обединението, за което на градските жители от средните векове с техните междуселски пътища бяха необходими векове, съвременните пролетарии — благодарение на железните пътища — постигат само за няколко години.

Тази организация на пролетариите в класа, а с това и в политическа партия всекимуточно наново се руши от конкуренцията между самите работници. Но тя възниква отново и отново — по-силна, по-здрава, по-могъща. Като използва раздорите сред самата буржоазия, тя налага признаването по законодателен път на отделните интереси на работниците. Например законът за десетчасовия работен ден в Англия.

Изобщо сблъскванията вътре в старото общество подпомагат в много отношения развитието на пролетариата. Буржоазията се намира в непрекъсната борба: отначало против аристокрацията, по-късно против ония части от самата буржоазия, чиито интереси идват в противоречие с напредъка на индустрията, и винаги — против буржоазията на всички чужди страни. Във всички тия борби тя е принудена да се обръща към пролетариата, да търси неговата помощ и така да го въвлече в политическото движение. Следователно тя сама предава на пролетариата елементи на своето собствено образование, т. е. оръжие против самата себе си.

По-нататък, както видяхме, напредъкът на индустрията смъква в редовете на пролетариата цели слоеве на господстващата класа или поне поставя под заплаха условията на техния живот. Те също предават на пролетариата маса елементи на образование.

И, най-после, във времена, когато класовата борба се приближава към развързка, разложителният процес сред господстващата класа в цялото старо общество добива такъв бурен, такъв рязък характер, че една малка част от господстващата класа се отрича от нея и се присъединява към революционната класа, към онази класа, на която принадлежи бъдещето. Затова както по-рано част от аристокрацията премина на страната на буржоазията, така сега част от буржоазията преминава на страната на пролетариата, именно част от буржоата идеолози, които са се издигнали до теоретическо разбиране на цялото историческо движение.

От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разканват и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.

Средните съсловия: дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът — всички те се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия. Те следователно не са революционни, а консервативни. Нещо повече, те са реакционни: те се стремят да върнат назад колелото на историята. А ако са революционни, те са такива до толкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата, доколкото защитават не своите

сегашни, а своите бъдещи интереси, доколкото изоставят своето собствено гледище, за да застанат на гледището на пролетариата.

Лумпенпролетариатът, този пасивен продукт на загниването на най-низшите слоеве на старото общество, при една пролетарска революция може на места да бъде въвличен в движението, но по силата на цялото си жизнено положение той е много по-склонен да се продава за реакционни машинации.

Жизнените условия на старото общество са вече унищожени в жизнените условия на пролетариата. Пролетарият няма собственост; неговото отношение към жена и деца няма вече нищо общо с буржоазните семейни отношения; съвременният индустриален труд, съвременното капиталистическо иго — еднакво и в Англия, и във Франция, и в Америка, и в Германия — са заличили у него всякакъв национален характер. Законите, моралът, религията са за него само буржоазни предразсъдъци, зад които се крият буржоазни интереси.

Всички предишни класи, след като станат господстващи, са се стремили да осигурят своето вече придобито положение в живота, подчинявайки цялото общество на условията на своя начин на присвояване. Пролетариите могат да завладеят обществените производителни сили само като унищожат своя собствен сегашен начин на присвояване, а с това и целия досегашен начин на присвояване. Пролетариите нямат нищо свое, което би трябвало да охраняват; те трябва да разрушат всичко, което досега е охранявало и осигурявало частната собственост.

Всички досегашни движения са били движения на малцинства или в интерес на малцинства. Пролетарското движение е самостоятелно движение на огромното мнозинство в интерес на огромното мнозинство. Пролетариатът, низшият слой на съвременното общество, не може да се вдигне, не може да се изправи, без да бъде хвърлена във въздуха цялата надстройка от слоеве, които образуват официалното общество.

Ако не по съдържание, то по форма борбата на пролетариата против буржоазията е на първо време национална борба. Пролетариатът на всяка страна трябва, естествено, най-напред да се справи със своята собствена буржоазия.

Като очертахме най-общите фази в развитието на пролетариата, ние проследихме повече или по-малко прикритата гражданска война в съществуващото общество до точката, когато тя избухна в открита революция и когато пролетариатът чрез насилствено събаряне на буржоазията установява своето господство.

Всички досегашни общества са почивали, както видяхме, на антагонизма между потискащи и потиснати класи. Но за да може една класа да бъде потискана, трябва да ѝ бъдат осигурени условия, при които тя да може да влечи поне своето робско съществуване. При крепостничеството крепостният селянин се добра до положението на член на комуната, както дребният буржоа под игото на феодалния абсолютизъм се добра до положението на буржоа. Съвременният работник, напротив, не се издига с напредъка на индустрията, а пада все по-ниско под условията за съществуване на своята собствена класа. Работникът става паупер и пауперизмът расте още по-бързо, отколкото населението и богатството. Това ясно показва, че буржоазията е неспособна да остане и занаяпред господстваща класа на обществото и да налага на цялото общество условията за съществуване на своята класа като регулиращ закон. Тя е неспособна да господства, защото е неспособна да осигури на своя роб дори робско съществуване и защото е принудена да го остави да изпадне до такова положение, при което тя трябва да го храни, вместо да бъде хранена за негова сметка. Обществото не може вече да живее под нейната власт...

Основното условие за съществуването и господството на буржоазната класа е натрупването на богатството в ръцете на частни лица, образуването и увеличаването на капитала; условието за съществуване на капитала е наемният труд. Наемният труд почива изключително на конкуренцията между работниците. Напредъкът на индустрията, неволен носител на който е буржоазията, безсилна да му се съпротивява, заменя разединението на работниците от конкуренцията с тяхното революционно обединяване чрез асоциацията. Така с развитието на едрата индустрия изпод краката на буржоазията се изплъзва самата основа, върху която тя произвежда и присвоява продуктите. Тя произвежда преди всичко своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни.

М. Х.

II

Пролетарии и комунисти

В какво отношение се намират комунистите към пролетариите изобщо?

Комунистите не са особена партия, противостояща на другите работнически партии.

Те нямат никакви интереси, отделни от интересите на целия пролетариат.

Те не издигат никакви особени принципи, към които биха искали да нагодят пролетарското движение.

Комунистите се отличават от другите пролетарски партии само по това, че, от една страна, в борбата на пролетариите от различните нации те изтъкват и отстояват общите, независещи от националността интереси на целокупния пролетариат, от друга страна, по това, че на различните степени на развитие, през които минава борбата между пролетариата и буржоазията, те винаги застъпват интересите на целокупното движение.

Следователно на практика комунистите са най-решителната, винаги тласкаща все напред част от работническите партии във всички страни; теоретически те имат пред останалата маса на пролетариата предимството, че разбират условията, хода и общите резултати на пролетарското движение.

Най-близката цел на комунистите е същата, както на всички други пролетарски партии: обособяване на пролетариата в класа, събаряне на господството на буржоазията, завладяване на политическата власт от пролетариата.

Теоретическите положения на комунистите съвсем не почиват на идеи, на принципи, измислени или открити от един или друг световен реформатор.

Те са само общ израз на действителните отношения на водещата се класова борба, на извършващото се пред нашите очи историческо движение. Премахването на старите отношения на собствеността не е нещо присъщо изключително на комунизма.

Всички отношения на собствеността са били подложени на постоянна историческа смяна, на постоянно историческо изменение.

Например френската революция отмени феодалната собственост, като я замени с буржоазната собственост.

Отличителна черта на комунизма е не премахването на собствеността въобще, а премахването на буржоазната собственост.

Но съвременната буржоазна частна собственост е последният и най-пълен израз на такова производство и присвояване на продукти, което почива върху класови противоположности, върху експлоатацията на едни хора от други.

В тоя смисъл комунистите могат да резюмират своята теория в един израз: премахване на частната собственост . . .

По-горе вече видяхме, че първата крачка в работническата революция е превръщането на пролетариата в господстваща класа, извоюването на демокрацията.

Пролетариатът ще използва своето политическо господство, за да изтръгне постепенно от буржоазията целия капитал, да централизира всички средства за производство в ръцете на държавата, т. е. на организирания като господстваща класа пролетариат, и колкото може по-бързо да увеличи масата на производителните сили . . .

Когато в хода на развитието изчезнат класовите различия и цялото производство бъде концентрирано в ръцете на асоциираните индивиди, тогава публичната власт ще изгуби своя политически характер. Политическата власт в собствения смисъл на думата е организираното насилие на една класа за потискане на друга. Когато пролетариатът в борбата си против буржоазията по необходимост се обедини в класа, когато чрез революция превърне себе си в господстваща класа и като господстваща класа насилствено премахне старите производствени отношения, той заедно с тези производствени отношения унищожава условията за съществуване на класовата противоположност, унищожава класите въобще, а с това и своето собствено господство като класа.

На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови противоположности идва една асоциация, в която свободното развитие на всекиго е условие за свободното развитие на всички . . .

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 4,
с. 423—437, 445, 446.*

ТРИТЕ ИЗТОЧНИКА И ТРИТЕ СЪСТАВНИ ЧАСТИ НА МАРКСИЗМА

Учението на Маркс предизвиква в целия цивилизован свят най-голяма вражда и омраза сред цялата буржоазна (и казионна, и либерална) наука, която вижда в марксизма нещо подобно на „вредна секта“. Друго отношение не може и да се очаква, тъй като „безпристрастна“ социална наука не може да има в едно общество, изградено върху класовата борба. Така или иначе, но *цялата* казионна и либерална наука *защищава* наемното робство, а марксизмът е обявил безпощадна война и на това робство. Да се очаква безпристрастна наука в общество на наемно робство — това е такава глуповата наивност, както да се очаква безпристрастие от фабрикантите по въпроса, не трябва ли да се увеличи заплатата на работниците, като се намали печалбата на капитала.

Но не само това. Историята на философията и историята на социалната наука показват напълно ясно, че в марксизма няма нищо подобно на „сектантство“ в смисъл на някакво затворено, закостеняло учение, изникнало *настрана* от главния път на развитието на световната цивилизация. Напротив, цялата гениалност на Маркс се състои именно в това, че той даде отговор на въпросите, които прогресивната мисъл на човечеството беше вече поставила. Неговото учение възникна като пряко и непосредствено *продължение* на учението на най-великите представители на философията, политическата икономия и социализма.

Учението на Маркс е всесилно, защото е вярно. То е пълно и стройно, дава на хората цялостен миросглед, непримирим към каквото и да е суеверие, към каквато и да е реакция, към каквато и да е защита на буржоазното потисничество. То е законен приемник на най-доброто, което е създадо човечеството през XIX век в лицето на немската философия, английската политическа икономия и френския социализъм.

На тези три източника и същевременно съставни части на марксизма ще се спрем накратко.

Философията на марксизма е *материализмът*. В продължение на цялата най-нова история на Европа, и особено в края на XVIII век, във Франция, където се разигра решителната битка против всякаква средновековна вектория, против крепостничеството в институциите и в идеите, материализмът се оказва единствената последователна философия, вярна на всички учения на природните науки, враждебна на суеверията, лицемерието и др. подобни. Затова враговете на демокрацията се стараеха с всички сили да „опровергават“, да подкопаят, да оклеветят материализма и защитаваха разните форми на философския идеализъм, който винаги се свежда, така или иначе, до защита или подкрепа на религията.

Маркс и Енгелс защитаваха най-решително философския материализъм и нееднократно разясняваха дълбоката погрешност на всякакви отклонения от тази основа. Най-ясно и подробно техните възгледи са изложени в съчиненията на Енгелс „Лудвиг Фойербах“ и „Анти-Дюринг“, които — подобно на „Комунистическия манифест“ — са настолна книга на всеки съзнателен работник.

Но Маркс не се спря на материализма на XVIII век, а тласна философията напред. Той я обогати с придобивките на немската класическа философия, особено на системата на Хегел, която на свой ред доведе до материализма на Фойербах. Главната от тези придобивки беше *диалектиката*, т. е. учението за развитието в неговия най-пълен, дълбок и свободен от едностранчивост вид, учението за относителността на човешкото знание, което ни дава отражение на вечно развиващата се материя. Най-новите открития на природознанието — радият, електроните, превръщането на елементите — прекрасно потвърдиха диалектическия материализъм на Маркс в противоположност на ученията на буржоазните философи с техните „нови“ връщания към стария и гнил идеализъм.

Като задълбочаваше и развиваше философския материализъм, Маркс го доведе докрай, разпростря неговото познание на природата върху познанието на *човешкото общество*. *Историческият материализъм* на Маркс е най-велико завоевание на научната мисъл.

Хаосът и произволът, които царяха дотогава във възгледите върху историята и върху политиката, се смениха с поразително цялостна и стройна научна теория, която показва как от един строй на обществения живот в резултат на разрастването на производителните сили се развива друг, по-висш — от крепостничеството например израства капитализмът.

Както познанието на човека отразява съществуващата независимо от него природа, т. е. развиващата се материя, така *общественото познание* на човека (т. е. разните възгледи и философски, религиозни, политически учения и т. н.) отразява икономическия строй на обществото. Политическите институции са надстройка над икономическата основа. Ние виждаме например как различните политически форми на съвременните европейски държави служат за затвърдяване господството на буржоазията над пролетариата.

Философията на Маркс е завършен философски материализъм, който даде на човечеството, а особено на работническата класа, могъщи средства за познание.

II

Като прие, че икономическият строй е основата, върху която се издига политическата надстройка, Маркс отдели най-голямо внимание за изучаването на този икономически строй. Главният труд на Маркс — „Капиталът“ — е посветен на изучаването на икономическия строй на съвременното, т. е. капиталистическото общество.

Класическата политическа икономия преди Маркс се създаде в Англия — най-развитата капиталистическа страна. Адам Смит и Дейвид Рикардо, изследвайки икономическия строй, сложиха началото на *трудова теория за стойността*. Маркс продължи тяхното дело. Той обоснова строго и разви последователно тази теория. Той доказва, че стойността на всяка стока се определя от количеството обществено необходимо работно време, което отива за произвеждането на стоката.

Там, където буржоазните икономисти виждаха отношение между вещите (размяна на стока срещу стока), там Маркс разкри *отношение между хората*. Размяната на стоки изразява връзката между отделните произво-

дители при посредничеството на пазара. *Парите* означават, че тази връзка става все по-тясна, съединявайки неразривно в едно цяло целия стопански живот на отделните производители. *Капиталът* означава по-нататъшно развитие на тази връзка: стока става работната сила на човека. Наемният работник продава своята работна сила на притежателя на земята, на фабриките, на оръдията на труда. Една част от работния ден работникът употребява, за да покрие разходите за своята и за семейството си издръжка (работната заплата), а през другата част на деня работникът се труди даром, като създава *принадена стойност* за капиталиста, източник на печалбата, източник на богатството на капиталистическата класа.

Учението за принадлежната стойност е крайъгълният камък на икономическата теория на Маркс.

Капиталът, създаден от труда на работника, души работника, като разорява дребните стопани и създава армията на безработните. Победата на едрото производство в промишлеността се вижда веднага, но и в земеделието виждаме същото явление: надмощието на едрото капиталистическо земеделие се увеличава, расте употребата на машините, селското стопанство попада в примката на паричния капитал, запада и се разорява под гнета на изостаналата техника. В земеделието формите на западането на дребното производство са други, но самото му западане е безспорен факт.

Като разорява дребното производство, капиталът води към увеличаване на производителността на труда и към създаване монополно положение на съюзите на големите капиталисти. Самото производство става все по-обществено — стотици хиляди и милиони работници се свързват в планомерния стопански организъм, — а продуктът на общия труд се присвоява от шепа капиталисти. Расте анархията в производството, кризите, бясната борба за пазар, неосигуреното съществуване на масата от населението.

Като увеличава зависимостта на работниците от капитала, капиталистическият строй създава великата мощ на обединения труд.

Маркс проследи развитието на капитализма от първите зародиши на стоковото стопанство, от простата размяна, до неговите висши форми, до едрото производство.

И опитът на всички капиталистически страни, както старите, така и новите, показва нагледно с всяка изминала година на все по-голям и по-голям брой работници правилността на това учение на Маркс.

Капитализмът победи в целия свят, но тази победа е само преддверие на победата на труда над капитала.

III

Когато беше съборено крепостничеството и на бял свят се появи „свободното“ капиталистическо общество — изведнъж се разкри, че тази свобода означава нова система на потисничество и експлоатация на трудещите се. Различните социалистически учения започнаха да възникват веднага като отражение на това потисничество и като протест срещу него. Но първоначалният социализъм беше *утопичен* социализъм. Той критикуваше капиталистическото общество, осъждаше го, проклинаше го, мечтаеше за неговото унищожаване, фантазираше за по-добър строй, убеждаваше богатите в безнравствеността на експлоатацията.

Но утопичният социализъм не можеше да посочи действителния изход. Той не умееше нито да разясни същността на наемното робство при капитализма, нито да открие законите на неговото развитие, нито да открие оная *обществена сила*, която е способна да стане творец на новото общество.

Между това бурните революции, с които бе придружено падането на феодализма, на крепостничеството, навсякъде в Европа и особено във Франция, разкриваха все по-нагледно *борбата на класите* като основа на цялото развитие и негова движеща сила.

Нито една победа на политическата свобода над класата на крепостниците не е извоювана без отчаяна съпротива. Нито една капиталистическа страна не се е изградила върху повече или по-малко свободна, демократична основа, без борба на живот и смърт между разните класи на капиталистическото общество.

Гениалността на Маркс се състои в това, че той съумя пръв от всички да направи оттук и да прокара последователно онзи извод, на който световната история учи. Този извод е учението за *класовата борба*.

Хората всякога са били и всякога ще бъдат глупави

жертви на измамата и самоизмамата в политиката, докато не се научат да търсят зад всевъзможните нравствени, религиозни, политически, социални фрази, декларации, обещания *интересите* на едни или други класи. Пръвържениците на реформата и подобренията всякога ще бъдат подвеждани от защитниците на старото, докато не разберат, че всяка стара институция, колкото дива и гнила да изглежда тя, се крепи от едни или други господстващи класи. А за да се сломи съпротивата на тези класи, има *само едно* средство: да се намерят, просветят и организират за борба такива сили в самото окръжаващо ни общество, които могат — и по своето обществено положение *трябва* — да образуват силата, способна да помете старото и създаде новото.

Само философският материализъм на Маркс посочи на пролетариата изхода от духовното робство, в което са живели дотогава всички потиснати класи. Само икономическата теория на Маркс разясни действителното положение на пролетариата в общия капиталистически строй.

В целия свят, от Америка до Япония и от Швеция до Южна Африка, самостоятелните организации на пролетариата се умножават. Той се просвещава и възпитава, водейки своята класова борба, избавя се от предразсъдъците на буржоазното общество, сплотява се все по-тясно и се учи да измерва величината на своите успехи, закалява своите сили и расте неудържимо.

В. И. Ленин. Съч., Т. 19, с. 3—9.

МАТЕРИАЛИЗЪМ И ИДЕАЛИЗЪМ

Ф. Енгелс

Из „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА
НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

Големият основен въпрос на всяка философия, а особено на най-новата, е въпросът за отношението на мисленето към битието. Още от твърде ранни времена, когато хората, нямайки още какво и да е понятие за строежа на собственото си тяло и под подтика на съно-

видения, дошли до представата, че тяхното мислене и чувствуване не е дейност на тяхното тяло, а на някаква отделна душа, която обитавала това тяло и го напускала преди смъртта — още от тези времена хората е трябвало да се замислят за отношението на тази душа към нашия свят. Ако тя при смъртта се отделя от тялото и продължава да живее — тогава няма никакъв повод да ѝ се измисля някаква отделна смърт; така е възникнала представата за безсмъртието на душата, което на онова стъпало на развитие съвсем не е изглеждало като утеха, а като неотклонима съдба и твърде често — както у гърците — като истинско нещастие. Не религиозната потребност от утеха е довеждала навсякъде до скучната фантазия за личното безсмъртие, а произтичащото от общата ограниченост на хората затруднение къде да даят душата — чнето съществуване те веднаж вече са приели — след смъртта на тялото. По съвсем същия начин, чрез олицетворяване на природните сили, възникнали първите богове, които при по-нататъшното развитие на религиите все повече и повече приемали извънсветовен облик, докато най-после в процеса на абстрахиране — почти бих искал да кажа: дестилиране, — напълно естестзен в хода на духовното развитие, от многото повече или по-малко ограничени и взаимно ограничаващи се богове в главите на хората възникнала представата за единния, изключителен бог на монотеистичните религии.

Така че и корените на най-върховия въпрос на цялата философия — въпроса за отношението на мисленето към битието, на духа към природата, — както и корените на всяка религия, се намират в ограничените и невежествени представи на дивашкия период. Но този въпрос е можал да бъде поставен в цялата му острота, да добие пълното си значение едва след като европейското човечество се пробудило от дългия зимен сън на християнското средновековие. Въпросът за отношението на мисленето към битието, който впрочем е играл голяма роля и в средновековната схоластика, въпросът за това, кое е първичното: духът или природата — този въпрос въпреки църквата взе по-остра форма: бог ли е създал света или светът съществува от вечни времена?

Според това, как отговаряли на този въпрос, философите се разделили на два големи лагера. Онези, които

твърдели, че духът е съществувал преди природата, значи при последна сметка приемали някакъв вид сътворяване на света (а у философите, напр. у Хегел, това сътворяване е още по-объркано и по-нелепо, отколкото в християнството), образували лагера на идеализма. Другите, които разглеждали природата като първичното, принадлежат към различните школи на материализма.

Първоначално двата изрази: идеализъм и материализъм, не означават нищо друго и ние тук ги употребяваме само в този смисъл. По-долу ще видим каква обърканост се получава, когато човек им придаде по-друго значение.

Но въпросът за отношението на мисленето към битието има и друга страна: как нашите мисли за окръжаващия ни свят се отнасят към самия този свят? В състояние ли е нашето мислене да познае действителния свят, в състояние ли сме ние в нашите представи и понятия за действителния свят да дадем вярно отражение на действителността? На философски език този въпрос се нарича въпрос за идентичността на мислене и битие и грамадното мнозинство от философите отговарят на него положително. Напр. у Хегел този положителен отговор се разбира от само себе си; защото това, което ние познаваме в действителния свят, е тъкмо неговото мисловно съдържание, е онова, което прави от света едно постепенно осъществяване на абсолютната идея, която абсолютна идея е съществувала някъде от вечни времена, независимо от света и вън от света, а от само себе си се разбира, че мисленето може да познае едно съдържание, което още от самото си начало е съдържание на мисълта. Също така се разбира, че това, което трябва да бъде доказано, тук тихомълком се съдържа още в предпоставката. Но това ни най-малко не пречи на Хегел от своето доказателство за идентичността на мислене и битие да прави извода, че тъй като за неговото мислене неговата философия е правилна, тя била и единствено правилната философия и че идентичността на мисленето и битието трябва да се изрази в това — човечеството веднага да пренесе неговата философия от теорията в практиката и да преустрои целия свят съобразно с Хегеловите принципи. Тази илюзия е присъща както на него, така и на почти всички други философи...

... Най-решаващото опровержение на тези, както и на всички други философски приумици е практиката, а именно експериментът и производството. Ако можем да докажем правилността на своето схващане за дадено природно явление, като сами произведем това явление, като го предизвикаме от неговите условия и на това отгоре го заставим да служи на нашите цели — това туря край на Кантовото неуловимо „нещо в себе си“. Химическите вещества, произвеждани в растителните и животинските тела, оставаха такива „неща в себе си“, докато органичната химия започна да ги изготвя едно подир друго; с това „нещо в себе си“ се превърна в нещо за нас, като напр. багрилното вещество на крапа — ализарина, който вече не получаваме от корените на отглеждания на полето крап, а — много по-евтино и по-просто — от каменовъглен катран. Коперниковата слънчева система в продължение на триста години си оставаше хипотеза, за правилността на която човек би могъл да заложи сто, хиляда, десет хиляди срещу едно — но все пак хипотеза; но когато Леверие въз основа на дадените от тази система данни не само доказа, че трябва да съществува още една, неизвестна планета, но и изчисли мястото, където тази планета трябва да се намира на небето, и когато Гале наистина намери тази планета, Коперниковата система беше доказана...

... Но през този дълъг период от Декарт до Хегел и от Хобс до Фойербах съвсем не само силата на чистата мисъл е тласкала напред философите, както те са си въобразявали. Напротив. Това, което в действителност ги е тласкало напред, е преди всичко могъщият и все по-бързо устремен напредък на природознанието и на промишлеността. При материалистите това изпъква на повърхността, но и идеалистическите системи все повече и повече се изпълвали с материалистическо съдържание и се стремели пантеистически да примирят противоположността между духа и материята; така че в края на краищата Хегеловата система по метод и по съдържание представлява идеалистически поставен надолу с главата материализъм...

... Но както идеализмът е преминал през редица стъпала на развитие, така и материализмът. Той трябва да променя своята форма с всяко епохално откритие дори в областта на природните науки; а откак историята

бе подложена на материалистическо разглеждане — и тук се открива нов път за развитието на материализма.

Материализмът на миналия век е бил предимно механически, защото измежду всички науки тогава е била стигнала до известна завършеност само механиката, и то само механиката на твърдите (земни и небесни) тела, накъсо — механиката на тежестта. Химията съществувала все още в своя детински, флогистонов вид. Биологията била още в пелените си; растителният и животинският организъм били изследвани само в груби линии и били обяснявани с чисто механични причини; както животното било машина в очите на Декарт, също тъй и човекът бил машина в очите на материалистите от 18 век. Това изключително приложение на мащаба на механиката върху процеси, които имат химичен и органичен характер и при които законите на механиката наистина също така действуват, но са изтикани на по-заден план от други, по-висши закони, образува първата специфична, но неизбежна за времето ограниченост на класическия френски материализъм.

Втората специфична ограниченост на този материализъм се състояла в неговата неспособност да схване света като процес, като такава материя, която се намира в непрекъснато историческо преобразуване. Това отговаряло на тогавашното състояние на природознанието и на свързания с това метафизически, т. е. антидиалектически начин на философско мислене. Природата — това са знаели — се намира във вечно движение. Но според тогавашната представа това движение също тъй вечно се въртяло в кръг и затова не мръдвало от мястото си; то предизвиквало винаги все същите резултати. Тогавашна представа е била неизбежна. Кантовата теория за възникването на слънчевата система е била току-що изградена и все още се смятала само за куриоз. Историята на възникването на земята, геологията, била още съвършено непозната, а представата, че сегашните живи природни твари са резултат на дълго еволюционно развитие от простото към по-сложното, тогава изобщо не е могла да бъде научно установена. Така че неисторическият възглед върху природата е бил неизбежен . . .

*К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., Т. 21,
с. 280—285.*

Из „КАРЛ МАРКС“

Учението на Маркс

Марксизмът е системата от възгледите и учението на Маркс. Маркс е продължител и гениален завършител на трите главни идейни течения на XIX век, които принадлежат на трите най-напреднали страни на човечеството: класическата немска философия, класическата английска политическа икономия и френския социализъм във връзка с френските революционни учения изобщо. Признаваната дори от противниците на Маркс забележителна последователност и цялостност на неговите възгледи, които дават в съвкупност съвременния материализъм и съвременния научен социализъм като теория и програма на работническото движение във всички цивилизовани страни на света, ни заставя преди изложението на главното съдържание на марксизма, а именно: на икономическото учение на Маркс, да дадем кратък очерк на неговия мироглед изобщо.

Философският материализъм

Още от 1844—1845 г., когато се формират възгледите на Маркс, той е материалист, по-специално привърженик на Л. Фойербах, виждайки и по-късно неговите слаби страни изключително в недостатъчната последователност и всеостранност на неговия материализъм. Световноисторическото, „епохалното“ значение на Фойербах Маркс вижда именно в решителното скъсване с идеализма на Хегел и в провъзгласяването на материализма, който още „в XVIII век особено във Франция водеше борба не само против съществуващите политически институции, а заедно с това и против религията и теологията, но и... против всякаква метафизика“ (в смисъл на „пияна спекулация“ за разлика от „трезвата философия“) („Светото семейство“ в „Литературно наследство“). „За Хегел — пише Маркс — мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоятелен субект, е демиург (творец, създател) на действителното... За мен, напротив, мисловното не е нищо друго освен материалното, пренесено в човешката

глава и преобразувано в нея“ („Капиталът“, I, после-слов към второто издание). Излагайки тази материалистическа философия на Маркс и в пълно съответствие с нея, Ф. Енгелс пише в „Анти-Дюринг“ ... — Маркс се запознал с това съчинение в ръкопис — „... Единството на света не е в неговото битие, а в неговата материалност, която се доказва ... с дългото и трудно развитие на философията и природознанието... Движението е форма на съществуване на материята. Никъде и никога не е имало и не може да има материя без движение, движение без материя... Ако поставим въпроса ... що е мислене и познание, откъде се вземат те, ще видим, че те са продукти на човешкия мозък и че самият човек е продукт на природата, развил се в известна природна обстановка и заедно с нея. Поради това от само себе си се разбира, че продуктите на човешкия мозък, които в последна сметка са също продукти на природата, не противоречат на останалата връзка в природата, а ѝ съответствуват“. „Хегел беше идеалист, т. е. за него мислите на нашата глава не бяха повече или по-малко абстрактни отражения (Abbilder, копия, понякога Енгелс говори за „отпечатъци“) на действителните неща и процеси, а, напротив, нещата и тяхното развитие за Хегел бяха отражения на някаква идея, съществувала някъде преди възникването на света“. В съчинението си „Лудвиг Фойербах“, в което Ф. Енгелс излага своите и на Маркс възгледи за философията на Фойербах и което Енгелс е изпратил за печат, след като предварително е прочел стария свой и на Маркс ръкопис от 1844 — 1845 г. по въпроса за Хегел, Фойербах и материалистическото разбиране на историята, Енгелс пише: „Големият основен въпрос на всяка, а особено на най-новата философия е въпросът за отношението на мисленето към битието, на духа към природата ... кое кое предшества: духът природата или природата духа ... Според това, как са отговаряли на тоя въпрос, философите се разделили на два големи лагера. Онези, които твърдели, че духът е съществувал преди природата, и които следователно така или иначе признавали сътворението на света ... образували лагера на идеализма. А ония, които смятали за основно начало природата, спадат към различните школи на материализма“. Всяка друга употреба на понятията (философски)

идеализъм и материализъм води само към бъркотия. Маркс отхвърля решително не само идеализма, който винаги така или иначе е свързан с религията, но и разпространеното особено в наше време гледище на Юм и Кант, агностицизма, критицизма, позитивизма в различните им видове, като смята подобна философия за „реакционна“ отстъпка на идеализма и в най-добрия случай за „срамежливо пущане на материализма през задната врата, който иначе се гони пред очите на публиката“. Виж по този въпрос освен споменатите съчинения на Енгелс и Маркс писмото на последния до Енгелс от 12 декември 1866 г., където Маркс, като отбелязва „поматериалистическото“ от обикновено изказване на известния природонаследовател Т. Хъксли и неговото признание, че доколкото „действително наблюдаваме и мислим, ние не можем никога да напуснем почвата на материализма“, го упреква, че оставя „отворена вратичка“ към агностицизма, юмизма. Особено трябва да се отбележи възгледът на Маркс върху отношението на свободата към необходимостта: „необходимостта е сляпа, докато не е осъзната. Свободата е съзнаване на необходимостта“ (Енгелс в „Анти-Дюринг“) — признаване обективната закономерност в природата и диалектичното превръщане на необходимостта в свобода (наред с превръщане на непознатото, но познаваемо „нещо в себе си“ в „нещо за нас“, на „същността на нещата“ — в „явление“). За основен недостатък на „стария“, включително и на Фойербаховия (а още повече на „вулгарния“, на Бюхнер — Фогт — Молешот) материализъм Маркс и Енгелс смятат (1), че този материализъм е „предимно механически“, не взема под внимание най-новото развитие на химията и биологията (а в наши дни би следвало да се добави още; на електрическата теория за материята); (2) че старият материализъм е неисторичен, недialeктичен (метафизичен в смисъл на антидиалектика), не прокарва последователно и всестранно гледището за развитието; (3) че те схващат „същността на човека“ абстрактно, а не като „съвкупност от всички“ (конкретно-исторически определени) „обществени отношения“ и затова само „обясняват“ света, докато въпросът е за неговото „изменение“, т. е. не разбират значението на „революционната практическа дейност“.

В. И. Ленин. Съч., Т. 21, с. 38—41.

ИЗ „МАТЕРИАЛИЗЪМ И ЕМПИРИОКРИТИЦИЗЪМ“

Философия, която учи, че самата физическа природа е нещо производно, е най-чиста философия на попщината. И този ѝ характер никак не се изменя от това, че сам Богданов усилено се отрича от всяка религия. Дюринг е бил също атеист; той предлага дори да се забрани религията в неговия „социалитарен“ строй. И при все това Енгелс е напълно прав, когато посочва, че Дюринговата „система“ не може да свърже двата края без религията. Същото е и с Богданов с това съществено различие, че приведеното място не е случайна непоследователност, а е същност на неговия „емпириомонизъм“ и на цялата негова „подставка“. Ако природата е производно, от само себе си се разбира, че тя може да бъде производно, само от нещо такова, което е по-голямо, по-богато, по-всеобхватно, по-могъщо от природата, от нещо такова, което съществува, защото, за да „произведе“ природата, необходимо е то да съществува независимо от природата. Значи съществува нещо *вън* от природата и при това такова, което *произвежда* природата. На руски това се нарича бог. Философите идеалисти винаги са се старали да изменят това последно название, да го направят по-абстрактно, по-замъглено и в същото време (за правдоподобност по-близо до „психическото“, което като „непосредствен комплекс“, като непосредствено дадено, не изисква доказателства. Абсолютна идея, универсален дух, световна воля, „*всеобща подставка*“ на психическото под физическото — това е една и съща идея, само че в различни формулировки. Всеки човек знае — и естествознанието изследва — идеята, духа, волята, психическото като функция на нормално работещия човешки мозък; но да се откъсне тази функция от организираното по определен начин вещество, да се превърне тази функция в универсална, всеобща абстракция, „да се подстави“ тази абстракция под цялата физическа природа — това са бълнувания на философския идеализъм, това е подигравка с естествознанието.

Материализмът казва, че „социално-организираният опит на живите същества“ е производно от физическата

природа, резултат на дълго нейно развитие, развитие от такова състояние на физическата природа, когато не е имало и не е могло да има нито социалност, нито организираност, нито опит, нито живи същества. Идеализмът казва, че физическата природа е производно от тоя опит на живите същества, и като казва това, идеализмът приравнява (ако не подчинява) природата на бога. Защото бог е несъмнено производно от социално организирания опит на живите същества. Както и да въртите Богдановата философия, тя не съдържа абсолютно нищо друго освен реакционна бърканица.

... Да се мисли, че философският идеализъм изчезва, като се замени съзнанието на индивида със съзнанието на човечеството или опитът на едно лице със социално организирания опит, е все едно да се мисли, че капитализмът ще изчезне от замяната на единичния капиталист с акционерно дружество.

... Същността на идеализма е в това, че като първоизходен пункт се взема психическото; от него се извежда природата и *след това вече* от природата — обикновеното човешко съзнание. Това първоизходно „психическо“ винаги се оказва поради това *мъртва абстракция*, която прикрива разводнена теология. Например всеки знае що е човешка идея, но идеята без човека и преди човека, идеята в абстракция, абсолютната идея е теологическа измислица на идеалиста Хегел. Всеки знае що е човешко усещане, но усещането без човека, преди човека е глупост, мъртва абстракция, идеалистическо извъртане...

Усещания (човешки) без човека няма. Значи първото стъпало е мъртва идеалистическа абстракция. По същество пред нас тук са не на всички познатите и обикновени човешки усещания, а някакви измислени *ничи* усещания, усещания *изобщо*, усещания божи, както става божа у Хегел обикновената човешка идея, щом се откъсва от човека и от човешкия мозък...

Ето това именно е идеализъм, понеже психическото, т. е. съзнанието, представата, усещането и др. т., се взема за *непосредствено*, а физическото се извлича от него, подлага се под него. Светът е *не—Аз*, създаден от нашето *Аз* — е казвал Фихте. Светът е абсолютна идея — е казвал Хегел. Светът е воля — е казвал Шопенхауер.

Светът е понятие и представа — казва иманентът Рем-ке. Битието е съзнание — казва иманентът Шупе. Физическото е подставка на психическото — казва Богданов. Трябва да бъдеш сляп, за да не видиш еднаквата идеалистическа същност в различни словесни премени.

Партийност на философията

Зад купищата нови терминологически хитрувания, зад сметта на гелертерската схоластика ние намирахме всякога, без изключение, *двете* основни линии, *двете* основни насоки в решението на философските въпроси. Да се вземе ли за първично природата, материята, физическото, външният свят — и да се счита за вторично съзнанието, духът, усещането (— опитът, според *разпространената* в наше време терминология), психическото и др. т., ето тоя коренен въпрос, който в *действителност* продължава да разделя философите на *два големи лагера*. Източник на хиляди и хиляди грешки и бъркотии в тая област е именно това, че зад външността на термините, дефинициите, схоластическите изопачавания, словесните хитрувания *пропускат да видят* тия две основни тенденции . . .

Гениалността на Маркс и Енгелс се състои именно в това, че в продължение на твърде дълъг период, *почти половин столетие*, те развиват материализма, движат напред едното основно направление във философията, не тъпчат на едно място, повтаряйки решените вече гносеологически въпроси, а провеждат последователно — показват как трябва да се провежда *същият* този материализъм в областта на обществените науки, безпощадно отхвърляйки като смет, като глупост надутата претенциозна галиматия, безбройните опити да се „открие“ „нова“ линия във философията, да се измери „ново“ направление и т. н. Словесният характер на подобни опити, схоластическата игра на нови философски „изми“, замъгляването същността на въпроса с предвзети хитроумия, неумението да се разбере и ясно представи борбата на двете основни гносеологически направления — ето какво преследват и унищожават Маркс и Енгелс в продължение на цялата си дейност.

. . . В това нежелание да признае хибридните съчини-

телства за примиряване материализма и идеализма се състои най-великата заслуга на Маркс, който е вървял *напред* по рязко определен философски път.

Напълно в духа на Маркс и в тясно сътрудничество с него Енгелс във всички свои философски трудове кратко и ясно противопоставя по *всички* въпроси материалистическата на идеалистическата линия, без да взема за сериозни нито в 1878 г., нито в 1888 г., нито в 1892 г. безкрайните напъни „да се превъзмогне“ „едностранчивостта“ на материализма и идеализма, да се провъзгласи *нова* линия, някакъв там „позитивизъм“, „реализъм“ или друг професорски шарлатанизъм. Цялата борба против Дюринг Енгелс провежда *всецяло* под лозунга на последователно провеждане на материализма, като обвинява материалиста Дюринг за словесното замърсяване същността на въпроса, за фразеологията му, за начините на разсъждение, които са отстъпка на идеализма, преминаване върху позицията на идеализма. Или последователен докрай материализъм, или лъжата и бъркотията на философския идеализъм — ето постановката на въпроса, която е дадена във *всеки параграф* на „Анти-Дюринг“ и която можаха да не забележат само хора с мозъци, развалени вече от реакционната професорска философия...

Маркс и Енгелс от началото и докрай са били партийни във философията, умеели са да откриват отстъпленията от материализма и снизхождението към идеализма и фидеизма във всички и всякакви „най-нови“ направления. Затова те оценяват Хъксли *изключително* от гледната точка на издържаността в материализма. Затова те упрекват Фойербах, че той не е провел материализма докрай, че се отрича от материализма заради грешките на отделните материалисти, че воюва с религията с цел да поднови или съчини нова религия, че той не умее в социологията да се освободи от идеалистическа фразеология и да стане материалист...

Задачата на марксистите и тук, и там е да успеят да усвоят и преработят ония завосвания, които се правят от тия „слуги“ (вие не ще можете да направите например нито крачка в областта на изучаването на новите икономически явления, ако не се ползвате от трудовете на тия слуги), и да *умеят* да отсекаат тяхната реакционна тенденция, да умеят да провеждат *своя* ли-

ния и да се борят с цялата линия на враждебните нам сили и класи. Ето именно това и не съумяха нашите махисти, които вървят робски след реакционната професорска философия. „Може би ние се заблуждаваме, но ние търсим“ — писа от името на авторите на „Очерците“ Луначарски. — Не вие търсите, а вас ви търсят, ето где е нещастieto. Не вие пристъпвате от вашата, т. е. от марксистка (защото вие искате да бъдете марксистки), гледна точка към всеки поврат на буржоазно-философската мода, а тази мода пристъпва към вас, тя ви натрапва своите нови подправки по вкуса на идеализма, а днес á la Оствалд, а утре á la Мах, другиден á la Поанкаре. Онези глупавички „теоретически“ хитроумия (с „енергетиката“, с „елементите“, с „интродукцията“ и др. т.), на които вие наивно вярвате, си остават в пределите на тесничка, миниатюрна школичка, а идейната и обществена тенденция на тези хитроумия веднага се улавя от уродовци, неокритицистите, иманентите, лопатиновци, прагматистите и *служат своята служба*. Увлечението от емпириокритицизма и от „физическия“ идеализъм също така бързо преминава, както увлечението от неокантианството и „физиологическия“ идеализъм, а фидеизмът си взема плячката от всяко такова увлечение, по хиляди начини видоизменяйки своите хитроумия в полза на философския идеализъм.

Отношението към религията и отношението към естествознанието превъзходно илюстрира това *действително* класово използване на емпириокритицизма от буржоазната реакция . . .

Щом вие отричате обективната реалност, дадена ни в усещанията, вие вече сте загубили всяко оръжие против фидеизма, защото вие сте се смъкнали до агностицизма или субективизма, а нему само това и трябва. Ако сетивният свят е обективна реалност — за всяка друга „реалност“ или квазиреалност (припомнете си, че Базаров повярва на „реализма“ на иманентите, които обявяват бога за „реално понятие“) вратата е затворена. Ако светът е движеща се материя, нея може и трябва безкрайно да изучаваме в безкрайно сложните и детайлни прояви и разклонения на *това* движение, на движението на *тази* материя, но *вън* от нея, *вън* от „физическия“, *външния* свят, познат на всички и на всекиго, не може да има нищо. И враждата към материализма,

купищата клевети против материалистите — всичко това в цивилизована и демократическа Европа е на дневен ред. Всичко това се продължава и досега. Всичко това *се крие* от публиката от страна на руските махисти, които нито един път не са се опитали просто дори да съпоставят нападките на Мах, Авенариус, Петцолдт и К^о против материализма с изказванията на Фойербах, Маркс, Енгелс, Й. Дицген *в полза* на материализма . . .

Трябва да бъдеш сляп, за да не видиш идейното родство между „обожествяването на висшите човешки потенци“ у Луначарски и „всеобщата подставка“ на психическото под цялата физическа природа у Богданов. Това е една и съща мисъл, изразена в единия случай предимно от естетическа гледна точка, в другия — от гносеологическа. „Подставката“, *мълчаливо* и подхващайки работата от друга страна, *вече обожествява* „висшите човешки потенци“, като откъсва „психическото“ от човека и подставя необятно-разширеното, абстрактното, божествено-мъртвото, „психическото изобшю“ под *цялата физическа природа*. А „Логосът“ на Юшкевич, който се внася в „ирационалния поток на даденото“?

Нокътчето в примката — отиде цялата птичка. А нашите махисти всички затънаха в идеализма, т. е. в отслабения, изтънчения фидеизъм, затънаха още от момента, когато взеха „усещането“ не като образ на външния свят, а като особен „елемент“. Ничие усещане, ничия психика, ничий дух, ничия воля — в това се изпада неизбежно, щом не се признава материалистическата теория за *отражението* на обективно реалния външен свят от съзнанието на човека.

. . . Зад гносеологическата схоластика на емпириокритицизма не може да не се види борбата на партиите във философията, борба, която в последна сметка изразява тенденциите и идеологията на враждебните класи в съвременното общество. Най-новата философия е също така партийна, както и философията преди две хиляди години. По същината си, прикривана от гелертерско-шарлатански нови наименования или от плиткумна безпартийност, борещите се партии са материализмът и идеализмът. Последният е само изтънчена, рафинирана форма на фидеизма, който стои във всеоръжие, разполага с грамадни организации и продължава

неотклонно да въздействува върху масите, обръщайки в своя полза най-малкото колебание на философската мисъл. Обективната, класовата роля на емпириокритицизма всецяло се свежда към прислужничество на фидеистите в тяхната борба против материализма изобщо и против историческия материализъм по-специално.

В. И. Ленин, Съч., Т. 14, с. 239—241, 236—237, 238, 356—368, 381.

В общество, основано върху деленето на класи, борбата между враждебните класи неизбежно се превръща — на известна степен на своето развитие — в политическа борба. Най-цялостен, пълен и оформен израз на класовата политическа борба е борбата между партиите. Безпартийността е равнодушие към борбата между партийните. Но това равнодушие не е равносилно на неутралитет, на въздържане от борбата, понеже в класовата борба не може да има неутрални...

Безпартийността е буржоазна идея. Партийността е социалистическа идея.

В. И. Ленин, Социалистическата партия и безпартийната революционност, Съч., Т. 10, с. 69—70.

Философите само по различни начини са обяснявали света, но задачата се състои в това, той да бъде изменен.

К. Маркс, Тезиси за Фойербах, К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., Т. 3, с. 6.

МАТЕРИЯ И ДВИЖЕНИЕ, ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЕ

...Материя е онова, което действувайки на нашите сетивни органи, произвежда усещане; материята е обективната реалност, дадена ни в усещането, и т. н.

В. И. Ленин, Материализъм и емпириокритицизъм, Съч., Т. 14, с. 147.

...Но съвършено недопустимо е да се смесва, както това правят махистите, учението за един или друг строеж на материята с гносеологическата категория — да се смесва въпросът за новите свойства на новите видове материя (например електроните) със стария въпрос на теорията на познанието, с въпроса за източниците на нашето знание, за съществуването на обективна истина и др. т. Казват ни, че Мах „открил елементите на света“: червено, зелено, твърдо, меко, гръмко, дълго и т. н. Ние питаме: дадена ли е на човека, когато той вижда червено, усеща твърдо и др. т., обективна реалност или не? Този стар, престар философски въпрос е заплетен от Мах. Ако не е дадена, вие непременно изпадате заедно с Мах в субективизъм и агностицизъм, в заслужените от вас обятия на иманентите, т. е. философските Меншиковци. Ако е дадена, нужно е философско понятие за тази обективна реалност и това понятие отдавна, много отдавна е изработено, това понятие е именно *материята*. *Материята* е философска категория за означаване на обективната реалност, която е дадена на човека в неговите усещания, която се копира, фотографира, отразява от нашите усещания, съществувайки независимо от тях. Затова да се говори, че такова понятие може да „остарее“, с *детинско бръщолевене*, безсмислено повтаряне доводите на модната *реакционна* философия. Можа ли да остарее борбата между идеализма и материализма през двехилядогодишното развитие на философията? Между тенденциите или линиите на Платон и Демокрит във философията? Борбата между религията и науката? Отричането на обективната истина и нейното признаване? Борбата на привържениците на свръхсетивното знание с неговите противници?

Въпросът за приемането или отхвърлянето на понятието материя е въпрос за доверието на човека към показанията на неговите сетивни органи, въпрос за източника на нашето познание, въпрос, който се е поставял и обсъждал от самото начало на философията, въпрос, който може да бъде предрешен по хиляди начини от клоуните професори, но който не може да остарее, както не може да остарее въпросът, дали зрението и осезанието, слухът и обонянието са източник на човешкото познание.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 129—130.

Материята като такава е чисто създание на мисълта, абстракция. Когато обединяваме нещата като телесно съществуващи под понятието материя, ние се абстрахираме от техните качествени различия. Така че материята като такава — за разлика от определените, съществуващи материи — не е нещо сетивно съществуващо. Когато природознанието си поставя задачата да издири единната материя като такава, да сведе качествените различия към чисто количествени различия, образувани от съчетанията на идентични най-малки частици, то постъпва също тъй, както би постъпило, ако вместо череша, круша, ябълка поиска да види плода като такъв, вместо котка, кучета, овце и т. н. — бозайника като такъв, газа като такъв, метала като такъв, камъка като такъв, химическото съединение като такова, движението като такова.

Ф. Енгелс. Диалектика на природата. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20, с. 556.

Материализмът и идеализмът се различават по едно или друго решение на въпроса за източника на нашето познание, за отношението на познанието (и „психическото“ изобщо) към физическия свят, а въпросът за строежа на материята, за атомите и електроните е въпрос, който се отнася само до този „физически свят“. Когато физиците казват: „Материята изчезва“, с това те искат да кажат, че досега естествознанието е довеждало всички свои изследвания на физическия свят до три

последни понятия — материя, електричество, етер; а сега остават само двете последни, защото материята може да се сведе до електричеството, атомът може да се обясни като подобие на безкрайно малка слънчева система, вътре в която около положителния електрон се движат с определена (и необятно голяма, както видяхме) скорост отрицателните електрони. Вместо до десетки елементи физическият свят може следователно да се сведе до два или три... Естествознанието води следователно към „единството на материята“... — ето истинското съдържание на фразата за изчезването на материята, за заменяването на материята с електричество и т. н., която обърква толкова много хора. „Материята изчезва“ — това значи изчезва пределът, до който сме познавали досега материята, нашето знание се задълбочава още повече; изчезват такива свойства на материята, които по-рано са ни изглеждали абсолютни, неизменни, първоначални (непроницаемост, инерция, маса и др. т.) и които сега се откриват като относителни, присъщи само на някои състояния на материята. Защото единственото „свойство“ на материята, с признаването на което е свързан философският материализъм, е свойството да бъде обективна реалност, да съществува въвн от нашето съзнание.

... За да се постави въпросът от единствено правилна, т. е. от диалектико-материалистическа гледна точка, трябва да се попита: съществуват ли електрони, етер и така нататък въвн от човешкото съзнание — като обективна реалност — или не? На този въпрос естествоизпитателите също без колебание трябва да отговорят и отговарят постоянно да, както те без колебания признават съществуването на природата преди човека и преди органическата материя. И с това въпросът се решава в полза на материализма, защото понятието материя, както вече казахме, гносеологически не означава нищо друго освен: обективна реалност, съществуваща независимо от човешкото съзнание и отразявана от него.

Но диалектическият материализъм твърди, че характерът на всяко научно положение за строежа на материята и за нейните свойства е приблизителен, относителен, че абсолютни граници в природата не съществуват, че движещата се материя се превръща от едно състоя-

Иде в друго, очевидно непримиримо с него от наша гледна точка, и т. н. Колкото и чудно да е от гледище на „здравия разум“ превръщането на нямащия маса етер в имаща маса материя и, обратно, колкото и „странно“ да е, че в електрона не съществува никаква друга маса освен електромагнитна, колкото и необикновено да е ограничаването на механическите закони на движението само в една област явления на природата и подчинението им на по-дълбоките закони на електромагнитните явления и т. н. — всичко това е само още едно *потвърждение* на диалектическия материализъм. Новата физика се подхлъзна към идеализма, главно именно защото физиците не бяха запознати с диалектиката. Те се бореха против метафизическия (в Енгелсов, а не в позитивистки, т. е. юмистки, смисъл на думата) материализъм, против неговата едностранна „механичност“ — и при това заедно с водата изплискваха от коритото и детето. Като отричаха неизменността на известните дотогава елементи и свойства на материята, те изпадаха в отричане на материята, т. е. на обективната реалност на физическия свят. Като отричаха абсолютния характер на най-важните и основни закони, те изпадаха в отричане на всякаква обективна закономерност в природата, изпадаха в положение да обявяват закона на природата за проста условност, за „ограничаване на очакването“, за „логическа необходимост“ и др. т. Твърдейки, че нашите знания имат приблизителен, относителен характер, те изпадаха в отричане на независимия от познанието обект, приблизително вярно, относително правилно отразяван от това познание. И т. н., и т. н. безкрай.

„Същността“ на нещата или „субстанцията“ са също относителни, те изразяват само задълбочаването на човешкото познание за обектите и ако вчера това задълбочаване не отиваше по-далече от атома, днес — по-далече от електрона и етера, диалектическият материализъм набляга на временния, относителен, приблизителен характер на всички тези *етапи* на познанието на природата от страна на прогресиращата наука на човека. Електронът е също така *неизчерпаем* както и атомът, природата е безкрайна, но тя безкрайно *съществува* — и ето това именно единствено категорично, единствено безусловно признаване на нейното *съществуване*

вън от съзнанието и усещането на човека отличава диалектическия материализъм от релативисткия агностицизъм и идеализъм.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 273—276.

„Движението е начин на съществуване на материята, т. е. нещо повече от едно просто нейно свойство. Няма и никога не е могло да има материя без движение. Движение в световното пространство, механическо движение на по-незначителни маси на отделно небесно тяло, молекулярни трептения като топлина, електрическо напрежение, магнитна поляризация, химическо разлагане и съединяване, органичен живот до неговия най-висш продукт, мисленето — това са формите на движението, в които — в една или друга от тях — се намира всеки отделен атом на веществото във всеки даден момент. Всяко равновесие е или само относителен покой, или самото то е движение в равновесие, каквото е движението на планетите. Абсолютен покой е мислим само там, където няма материя. И така нито движението като такова, нито която и да е от неговите форми, например механическата сила, не могат да бъдат отделяни от материята или да ѝ бъдат противопоставяни като нещо отделно, чуждо на нея, без да се стигне до абсурд.“

Ф. Енгелс. Из подготовителните работи към „Анти-Дюринг“.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20, с. 616.

... Основното отличие на материалиста от привърженика на идеалистическата философия се състои в това, че усещането, възприятието, представата и изобщо съзнанието на човека се приема за образ на обективната реалност. Светът е движение на тази обективна реалност, отразявана от нашето съзнание. На движението на представите, възприятията и т. н. съответствува движение на материята вън от нас. Понятието материя не изразява нищо друго освен обективната реалност, дадена ни в усещанията. Затова да се откъсне движението от материята е равносилно на това, да се откъсне мисленето от обективната реалност, да се откъснат моите усещания от външния свят, т. е. да се пре-

мине на страната на идеализма. Фокусът, който се извършва обикновено с отричането на материята, с допускането на движение без материя, се състои в това, че се премълчава отношението на материята към мисълта. Работата се представя така, като че ли това отношение не съществува, а в действителност то се промъква тайно, остава си неизказано в началото на разсъжденияето, но изплува повече или по-малко незабелязано по-късно.

Материята изчезна — ни казват, желяейки да правят оттук гносеологически изводи. А мисълта останала ли е? — ще попитаме ние. Ако не, ако с изчезването на материята е изчезнала и мисълта, с изчезването на мозъка и нервната система са изчезнали и представите и усещанията — тогава значи всичко е изчезнало, изчезнало е и вашето разсъждение като един от образците на каквато и да е „мисъл“ (или недомислие)! Ако ли пък да, ако при изчезването на материята се предполага, че мисълта (представата, усещането и т. н.) не е изчезнала — тогава вие значи сте преминали тайно върху гледището на философския идеализъм. Това именно се случва винаги с хора, които от „икономия“ желаят да мислят движението без материя, защото *мълчаливо*, просто със самото това, че продължават своето разсъждение, те признават съществуването на мисълта *след* изчезването на материята. А това значи, че се взема за основа твърде прост или твърде сложен философски идеализъм: твърде прост, ако работата се свежда открито до солипсизъм (*аз съществувам, целият свят е само мое усещане*); твърде сложен, ако вместо мисълта, представата, усещането на живия човек се взема мъртва абстракция: ничия мисъл, ничия представа, ничие усещане, мисълта изобщо (абсолютна идея, универсална воля и др. т.), усещането като неопределен „елемент“, „психическото“, подставяно под цялата физическа природа и т. в. и др. т. Между разновидностите на философския идеализъм са възможни при това хиляди отсенки — и всякога може да се създаде хиляда и първа отсенка и на автора на такава хиляда и първа системка (напр. на емпириомонизма) различието ѝ от останалите може да се струва важно. От гледището на материализма тия различия са съвсем несъществени. Съществен е изходният пункт. Същественото е, че опи-

тът да се *мисли* движението без материя промъква *мисълта*, откъсната от материята, а това е то философски идеализъм.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 279—282.

Движението, разглеждано в най-общия смисъл на думата, т. е. разбираемо като начин на съществуване на материята, като вътрешно присъщ на материята атрибут, обхваща всички извършващи се във вселената изменения и процеси, от простото преместване до мисленето. Изучаването на природата на движението, разбира се, трябваше да започне от най-низшите, най-простите му форми и да бъдат обяснени те, преди да може да се направи нещо за обяснението на неговите по-висши и по-сложни форми. И действително ние виждаме, че в историческото развитие на природознанието най-напред се разработва теорията за простото преместване, механиката на небесните тела и на земните маси; след нея идва теорията за молекулярното движение, физиката, и веднага след нея, почти наред с нея и в някои случаи преди нея — науката за движението на атомите, химията. Едва след като тия различни клонове на познанието за формите на движението, които господствуват в мъртвата природа, достигнаха висока степен на развитие, можеше с успех да се пристъпи към обяснението на ония явления на движението, които представляват жизнения процес. Обяснението на тези явления напредваше успоредно с напредването на механиката, физиката и химията. Така например, докато механиката отдавна беше в състояние доста добре да свежда костните лостове в животинското тяло, привеждани в движение чрез свиване на мускулите, до своите важещи и за мъртвата природа закони, физико-химическото обосноваване на другите жизнени явления е още почти в началния стадий на своето развитие. Ето защо, като изследваме тук природата на движението, ние сме принудени да оставим настрана органическите форми на движение. Така че ние по неволя се ограничаваме — съобразно с равнището на науката — с формите на движение на мъртвата природа.

Всяко движение е свързано с някакво премества-

не — преместване на небесни тела, на земни маси, на молекули, атоми или частици на етера. Колкото по-висша е формата на движението, толкова по-незначително става това преместване. То в никакъв случай не изчерпва природата на съответното движение, но е неотделимо от него. Затова то трябва да бъде изследвано най-напред от всичко останало.

Цялата достъпна за нас природа образува една система, една цялостна взаимна връзка на тела, като под тела тук ние разбираме всички материални реалности — от звездите до атома и дори до частиците на етера, доколкото е признато неговото съществуване. От обстоятелството, че тия тела се намират във взаимна връзка, следва, че те си въздействуват едно на друго и това тяхно взаимно въздействие е именно движението. Оттук вече става ясно, че материята е немислима без движение. И ако по-нататък материята ни противостои като нещо несътворимо и неунищожимо, от това следва, че и движението е несътворимо и неунищожимо. Този извод веднага стана неизбежен, щом вселената беше опозната като система, като взаимна връзка на тела. А тъй като философията беше стигнала до това разбиране много преди то да се затвърди в природознанието, обяснимо е защо философията цели 200 години преди природознанието направи извода за несътворимостта и неунищожимостта на движението. Дори формата, в която тя го направи, все още превъзхожда съвременната природонаучна негова формулировка.

Ф. Енгелс. Диалектика на природата.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20, с. 385—386.

... В света няма нищо освен движеща се материя и движещата се материя не може да се движи иначе освен в пространството и във времето. Човешките представи за пространството и времето са относителни, но от тези относителни представи се образува абсолютната истина, тези относителни представи, развивайки се, вървят по линията на абсолютната истина, приближават се към нея. Както променливостта на научните знания за строежа и формите на движението на материята не опровергава обективната реалност на външния свят,

така и променливостта на човешките представи за пространството и времето не опровергава обективната реалност на едното и на другото . . .

Като разобличава непоследователния и объркан материалист Дюринг, Енгелс го хваща именно в това, че той разсъждава за изменение на *понятието* време (въпрос безспорен за що-годе големите съвременни философи от *най-различни* философски направления), *избягвайки* ясният отговор на въпроса: реални или идеални са пространството или времето? *приближават* ли се нашите относителни представи за пространството и времето към обективно-реалните форми на битието? Или това са само продукти на развиващата се, организираща се, хармонизираща се и пр. човешка мисъл? В това и само в това се състои основният гносеологически въпрос, който действително разделя основните философски направления. „Нас не ни интересува — пише Енгелс — какви понятия се изменят в главата на г-и Дюринг. Става дума не за *понятието* време, а за *действителното* време, „от което г. Дюринг така евтино“ (т. е. с фрази за променливостта на понятията) в никакъв случай не ще се отърве . . .

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 179—182.

. . . Вечно повтарящата се последователна смяна на светове в безкрайното време е само логическо допълнение към едновременното съществуване на безброй светове в безкрайното пространство . . .

Ето вечния кръговрат, в който се движи материята — кръговрат, който завършва своята траектория в такива периоди от време, за които нашата земна година вече не може да служи като достатъчна единица за измерения; кръговрат, в който времето на най-висшето развитие, времето на органичния живот и още повече времето на живота на съзнаващи себе си и природата същества е също тъй оскъдно, както и пространството, в което съществуват живот и самосъзнание; кръговрат, в който всяка пределна форма на съществуване на материята — била тя слънце или мъглявина, отделно животно или животински род, химическо съединение или

продукт от разлагане — е също така преходна и, в който нищо не е вечно освен вечно изменящата се, вечно движещата се материя и законите на нейното движение и изменение. Но колкото често и колкото безжалостно да се извършва този кръговрат във времето и пространството; колкото и милиони слънца и земи да възникват и загиват; колкото и дълго време да минава, докато в някоя слънчева система и само върху една планета се създадат условията за органичен живот; колкото и безбройни органични същества трябва по-напред да възникнат и да загиват, преди да се развият из тяхната среда животни със способен за мислене мозък и да намерят за кратко време годни за живот условия, за да бъдат след това също безмилостно изстребени — ние сме уверени, че материята във всички свои превръщания си остава вечно една и съща, че нито един от нейните атрибути никога не може да се загуби и че затова със същата желязна необходимост, с която тя някога ще изстреби на земята своя най-висш продукт, мислещия дух, тя ще трябва да го породи отново някъде на друго място и в друго време.

*Ф. Енгелс, Диалектика на природата.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 358—359.*

... Основните форми на всяко битие са пространството и времето и битие във от времето е толкова голяма безсмислица, колкото и битие във от пространството.

*Ф. Енгелс, Анти—Дюринг.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 52.*

Съвременното природознание трябваше да заимствува от философията положението за неунищожимостта на движението; без това положение природознанието днес не може вече да съществува. Но движението на материята — това не е само грубото механическо движение, простото преместване; това е топлина и светлина, електрическо и магнитно напрежение, химическо съединяване и разлагане, живот и, накрай, съзнание. Да се казва, че материята през цялото време на своето безкрайно съществуване е имала само един единствен

ДЪТ — и то един миг в сравнение с вечността на нейното съществуване — възможността да диференцира своето движение и така да разгърне цялото богатство на това движение и че преди и след това тя остава вечно ограничена в простото преместване, — да се казва това, значи да се твърди, че материята е смъртна и движението е преходно. Неунищожимостта на движението трябва да се разбира не само в количествен, но и в качествен смисъл. Материя, чието чисто механическо преместване, макар и да съдържа в себе си възможността да се превръща при благоприятни условия в топлина, електричество, химическо действие, живот, но която не е в състояние да породи от самата себе си тези условия, такава материя е загубила движението. Движение, което е загубило способността да се превръща в свойствените за него различни форми, има панстина още *dynamis*, но няма вече *energeia* и затова отчасти унищожено. Но и едното, и другото е немислимо.

... Движението като такова, като съществена проява, като форма на съществуване на материята, е неунищожимо, както и самата материя — в тази формулировка е включена и количествената страна...

Ф. Енгелс. *Диалектика на природата*
К. Маркс и Ф. Енгелс. *Съч.*, Т. 20,
с. 547--548.

Ако усещанията за време и пространство могат да дадат на човека биологически целесъобразна ориентировка, то — изключително, при условие че тия усещания отразяват *обективната реалност* във от човека: човек не би могъл да се приспособи биологически към средата, ако неговите усещания не му даваха *обективно правилна* представа за нея. Учението за пространството и времето е свързано неразделно с решението на основния въпрос на гносеологията: представляват ли нашите усещания образи на телата и нещата или телата са комплекси от нашите усещания. Мах само се люта между едното и другото решение.

В. И. Ленин. *Материализъм и емпириокритицизъм*. *Съч.*, Т. 14, с. 183.

Единството на света не е в неговото битие — макар че неговото битие е предпоставка за неговото единство, тъй като светът трябва най-напред да *съществува*, преди да бъде *единен*. Битието е изобщо открит въпрос отвъд оная граница, където свършва нашият кръгозор. Действителното единство на света се състои в неговата материалност, а последната се доказва не с няколко фокуснически фрази, а с дългото и трудно развитие на философията и природознанието.

Ф. Енгелс. *Анти-Дюринг*.
К. Маркс и Ф. Енгелс, *Съч.*, Т. 20,
с. 43—44.

Емпирикът толкова затъва в привичното му емпирично познание, че си въобразява, че все още е в областта на сетивното познание дори и когато вече борави с абстракции. Ние знаем какво е час, метър, но не знаем какво е време и пространство! Като че ли времето е нещо друго, а не сума от часове, а пространството е нещо друго, а не сума от кубически метри! Разбира се, тези две форми на съществуване на материята без материята са нищо, те са само празни представи, абстракции, които съществуват само в нашата глава. Но ние не сме можели да знаем какво е материя и движение! Разбира се, че не, защото още никой не е видял и не е изпитал по някакъв друг сетивен начин материята като такава и движението като такава; хората имат работа само с различните, реално съществуващи вещества и форми на движението. Веществото, материята, не е нищо друго освен съвкупност на веществата, от която е извлечено това понятие; движението като такава не е нищо друго освен съвкупност от всички сетивно възприемани форми на движението; думи като „материя“ и „движение“ не са нищо друго освен *съкращения*, в които ние обхващаме множество различни сетивно възприемани неща според техните общи свойства. Затова материята и движението *не могат* да бъдат познати по друг начин освен чрез изследване на отделните вещества и форми на движението; и доколкото познаваме последните, дотолкова познаваме и материята, и движението *като такива*. Така че когато Негели казва, че ние не знаем какво е време, пространство, материя, движение, причина и следствие, той казва само, че ние най-на-

пред със своята глава си създаваме абстракции от реалния свят, а след това не можем да познаем тези създадени от самите нас абстракции, понеже те са мисловни, а не сетивни неща — а всяко познание било *сетивно измерение!* Това е точно както затруднението у Хегел — че ние можем да ядем череша и сливи, но не и плод, тъй като никой още не е ял плод като такъв.

Ф. Енгелс. *Диалектика на природата*.
К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., Т. 20,
с. 537—538.

Вечността във времето и безкрайността в пространството по начало и по самия смисъл на тези думи не могат да имат край откъм *никоя* страна — нито отпред или отзад, нито отгоре или отдолу, нито отляво или отдясно. Тази безкрайност е съвсем различна от онази на един безкраен ред, понеже последният започва винаги с единица, с първия член от реда. Неприложимостта на тази представа за реда върху нашия предмет проличава веднага, щом се опитаме да я приложим върху пространството. Безкрайният ред, приложен в областта на пространството, е линия, прокарана от известна точка в известна посока в безкрайността. Изразява ли се с това, макар и смътно, безкрайността на пространството? Съвсем не: напротив, необходими са шест линии, прекарани от една такава точка към трояко противоположни посоки, за да се даде представа за измеренията на пространството; по такъв начин ние бихме имали шест такива измерения.

... Когато безкрайната от двете страни линия или безкрайният от двете страни ред от единици бъдат приложени върху времето, те имат известен образен смисъл. Но ако си представим времето като ред, който започва от *единица*, или като линия, започваща от определена *точка*, то със самото това ние предварително вече казваме, че времето има начало; ние предпоставяме тъкмо онова, което трябва да докажем. Ние придаваме на безкрайността на времето едностранчив, половинчат характер; но едностранчивата, разполовена безкрайност е също така вътрешно противоречие, пряка противоположност на „мислената без противоречия безкрайност“. Ние можем да избегнем това противоречие само като приемем, че единица, от която почваме да броим реда,

точката, от която измерваме по-нататък линията, е която и да било единица от реда, която и да било точка от линията и че за линията или реда е безразлично къде ще ги поставим.

... Безкрайността е противоречие и е пълна с противоречия. Противоречие е вече това, че безкрайността трябва да се образува само от пределни величини — и все пак е тъкмо така. Ограничеността на материалния свят също тъй води към противоречия, както и неговата неограниченост, и всеки опит за премахване на тези противоречия води, както видяхме, към нови и нови по-лоши противоречия. Именно защото е противоречие, безкрайността е безкраен процес, който се развива във времето и пространството безкрай. Премахването на това противоречие би било край на безкрайността.

Ф. Енгелс. *Анти-Дюринг*.
К. Маркс и Ф. Енгелс. *Съч.*, Т. 20,
с. 51—52.

МАТЕРИЯ И СЪЗНАНИЕ

В. И. Ленин

Из „МАТЕРИАЛИЗЪМ И ЕМПИРИОКРИТИЦИЗЪМ“

... Логично е да се предположи, че цялата материя има свойство по същество родствено с усещането, свойството да отразява ...

Какво значи да се даде „определение“? Това значи преди всичко да се подведе дадено понятие под друго, по-широко. Например, когато аз определям: магарето е животно, аз подвеждам понятието „магаре“ под по-широко понятие. Пита се сега: има ли по-широки понятия, с които би могла да оперира теорията на познанието, от понятията: битие и мислене, материя и усещане, физическо и психическо? Няма. Това са пределно широки, най-широки понятия, по-далече от които всъщност (ако не вземем под внимание винаги възможните изменения на *номенклатурата*) не е отишла досега гносеологията. Само шарлатанството или крайното тъпоумие може да иска такова „определение“ на тия два

„реда“ пределно широки понятия, което не би се състояло в „простото повторение“: едното или другото се взема за първично. Вземете трите приведени по-горе разсъждения за материята. Към какво се свеждат всички те? Към това, че тези философи отиват от психическото, или *Аз*, към физическото, или към средата, както от централния член към противочлена — или от усещането към материята, — или от сетивното възприятие към материята. Всъщност можели ли са Авенариус, Мах и Пирсон да дадат някакво друго „определение“ на основните понятия, освен да посочат *насоката* на своята философска линия? Можели ли са иначе да определят, по някакъв друг особен начин да определят що е *Аз*, що е усещане, що е сетивно възприятие? Достатъчно е да се постави ясно въпросът, за да се разбере каква голяма безсмислица казват махистите, когато искат от материалистите такова определение на материята, което да не се свежда към повторение, на това, че материята, природата, битието, физическото е първично, а духът, съзнанието, усещането, психическото — вторично.

Гениалността на Маркс и Енгелс се проявява между другото и в това, че те презират гелертерската игра с нови думички, чудновати термини, хитри „изми“, а просто и направо казват: има материалистическа и идеалистическа линия във философията, а между тях — разни отсенки на агностицизма. Напъните да се намери „нова“ гледна точка във философията характеризират също такава бедност на духа като напъните да се създаде „нова“ теория на стойността, „нова“ теория за рента и др. т. . . .

Разбира се, и противоположността между материята и съзнанието има абсолютно значение само в пределите на твърде ограничена област: в дадения случай — изключително в пределите на основния гносеологически въпрос, какво да се признае за първично и какво за вторично. Отвъд тия предели относителността на даденото противопоставяне е несъмнена.

. . . Да се нарече мисълта материална, значи да се направи погрешна стъпка към смесване на материализма с идеализма.

. . . Разликата между материализма и „махизма“ по дадения въпрос се свежда значи към следното. Мате-

риализмът в пълно съгласие с естествознанието взема за първично дадено материята, като смята за вторично съзнанието, мисленето, усещането, защото в ясно изразена форма усещането е свързано само с висшите форми на материята (органическата материя) и „в основата на самото здание на материята“ може само да се предполага съществуването на способност, сходна с усещането. Такова е предположението напр. на известния немски естествоизпитател Ернст Хекел, на английския биолог Лойд Морган и др... Махизмът стои на противоположно, идеалистическо гледище и веднага води към безсмислица, защото, първо, за първично се взема усещането, въпреки че то е свързано само с определени процеси в организираната по определен начин материя; а, второ, основната предпоставка, че телата са комплекси от усещания, се нарушава от предположението за съществуването на други живи същества и изобщо на други „комплекси“ освен даденото велико Аз.

... Материализмът изобщо признава обективно реалното битие (материята) независимо от съзнанието, от усещането, от опита и т. н. на човечеството. Историческият материализъм признава общественото битие за независимо от общественото съзнание на човечеството. Съзнанието и там, и тук е само отражение на битието, в най-добрия случай приблизително вярно (адекватно, идеално точно) негово отражение. (От тази философия на марксизма, изляна от един къс стомана, не може да се изтръгне нито една основна предпоставка, нито една съществена част, без да се отстъпи от обективната истина, без да се изпадне в обятията на буржоазно-реакционната лъжа.) ...

Физическият свят е съществувал, преди да е могло да се появи психическото като висш продукт на висшите форми на органическата материя.

... Именно: 1) физическият свят съществува *независимо* от съзнанието на човека и е съществувал дълго *преди* човека, *преди* всеки „опит на хората“; 2) психическото, съзнанието и т. н. е висш продукт на материята (т. е. на физическото), функция на оня особено сложен къс материя, който се нарича човешки мозък.

... Естествознанието с положителност твърди, че земята е съществувала в такова състояние, когато на нея не е имало и не е могло да има нито човек, нито изобщо каквото и да е живо същество. Органическата материя е най-късно явление, плод на продължително развитие. Значи не е имало усещаща материя — не е имало никакви „комплекси от усещания“, — никакво Аз, уж „неразривно“ свързано със средата, според учението на Авенариус. Материята е първичното — мисълта, съзнанието, усещането са продукт на много високо развитие. Такава е материалистическата теория на познанието, на която стихийно стои естествознанието.

... Материята, действайки върху нашите сетивни органи, произвежда усещане. Усещането зависи от мозъка, нервите, ретината и т. н., т. е. от организираната по определен начин материя. Съществуването на материята не зависи от усещането. Материята е първичното. Усещането, мисълта, съзнанието е висш продукт на организираната по особен начин материя. Такива са възгледите на материализма изобщо и на Маркс — Енгелс по-специално.

В. И. Ленин, Съч., Т. 14, с. 89, 147—149, 255—256, 37—38, 237, 238, 69—70, 48.

... Ако ... поставим въпроса, що е всъщност мислене и съзнание и откъде се вземат те, ще видим, че те са продукти на човешкия мозък и че самият човек е продукт на природата, който се е развил в определена среда и заедно с нея. Поради това от само себе си се разбира, че продуктите на човешкия мозък, които при последна сметка са също продукти на природата, не противоречат, а съответствуват на останалата връзка в природата.

*Ф. Енгелс. Анти-Дюринг.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 35.*

РОЛЯТА НА ТРУДА ПРИ ПРЕВРЪЩАНЕТО НА МАЙМУНАТА В ЧОВЕК

Трудът е източник на всяко богатство, казват политикономистите. Той действително е такъв наред с природата, доставяща му материала, който той превръща в богатство. Но той е безкрайно повече от това. Той е първото основно условие на целия човешки живот, и то в такава степен, че в известен смисъл трябва да кажем: трудът е създал самия човек.

Преди много стотици хилядолетия, през един откъс от онзи период на земята, който геолозите наричат терциерен и който не може още точно да се определи, навярно в края му, е живяла някъде в горещия пояс — вероятно на някой голям, сега потънал на дъното на Индийския океан континент — една особено високоразвита порода човекоподобни маймуни. Дарвин ни е дал приблизително описание на тия наши прадеди. Те са били целите обрасли с косми, имали са бради и заострени уши и са живеели на стада по дърветата.

Вероятно принудени отначало от своя начин на живот, който при катеренето отрежда на ръцете функции, различни от функциите на краката, тези маймуни започнали да отвикват от помощта на ръцете при ходенето по земята и да усвояват все повече и повече изправения вървеж. С това е била направена *решиелната крачка за прехода от маймуната към човека*.

Всички човекоподобни маймуни, които живеят и досега, могат да стоят изправени и да се движат само на двата си крака, но само при крайна нужда и много безпомощно. Естественният им вървеж е в полуизправено положение и включва употребата на ръцете. Повечето от тях при ходене опират на земята кокалчетата на свитата в юмрук ръка и със свити крака изхвърлят тялото между дългите ръце, както куц човек, който ходи с патерици. Изобщо ние и сега още можем да наблюдаваме при маймуните всички преходни стадии от ходенето на четири до вървежа на два крака. Но при *никая* от тях последният не е станал нещо повече от средство, използвано при крайна нужда.

Ако изправеният вървеж станал при нашите космати прадеди отначало правило, а след време необходимост, предпоставката за това е било, че междувременно на ръцете все повече и повече са се падали други дейности. И при маймуните има вече известно разделение в използването на ръцете и краката. Ръката, както споменахме, се използва при катерене по-различно от крака. Тя служи предимно за късане и задържане на храната, както е с предните лапи при по-низшите бо-зайници. С нея някои маймуни си строят гнезда по дърветата или дори, както шимпанзето, стрехи между клоните за защита при лошо време. С нея те хващат сопи за защита от врагове или замерват последните с плодове и камъни. С нея, когато са уловени, те извършват редица прости операции, които са видели от хората. Но тъкмо тук се вижда колко голяма е разликата между неразвитата ръка дори на най-висшите човекоподобни маймуни и усъвършенствуваната чрез труда през стотици хиляди години човешка ръка. Броят и общото разположение на костите и мускулите са еднакви и при двете, но все пак ръката и на най-първобитния дивак може да извърши стотици операции, които никаква маймунска ръка не може да повтори. Никоя маймунска ръка не е изработвала когато и да било дори и най-грубия каменен нож.

Затова операциите, към които нашите прадеди при прехода от маймуната към човека в течение на много хилядолетия постепенно са се научили да приспособяват своята ръка, са могли да бъдат в началото само много прости. Най-низшите диваци — дори ония, при които трябва да се предположи възвръщане към едно повече животноподобно състояние с едновременно физическо израждане — стоят все пак много по-високо от тия преходни създания. Докато първият кремък е бил преработен от човешката ръка в нож, може би са изминали такива периоди от време, в сравнение с които известният ни исторически период изглежда незначителен. Но решителната крачка била направена: *ръката станала свободна* и могла вече да придобива все по-нови сръчности, а придобитата с това по-голяма гъвкавост се предавала по наследство и нараствала от поколение на поколение.

Така че ръката е не само орган на труда, *тя е и не-*

сво продукт. Само чрез труда, чрез приспособяване към все по-нови операции, чрез наследяване на придобитото по този начин особено развитие на мускулите, сухожилията, а през по-голям период от време и на костите и чрез все по-ново приложение на това наследено усъвършенствуване към нови, все по-сложни операции човешката ръка е придобила онова високо съвършенство, при което са могли да бъдат създадени като по възшебство картините на Рафаел, статуите на Торвалдсен, музиката на Паганини.

Но ръката не е нещо самостоятелно. Тя е само един от членовете на целия, крайно сложен организъм. И това, което било от полза за ръката, било от полза и за цялото тяло, на което тя служела — и то по двойк начин.

Преди всичко по силата на закона за съотношението на растежа, както го нарекъл Дарвин. Според този закон определени форми на отделни части на едно органическо същество са винаги свързани с известни форми на други части, които привидно нямат никаква връзка с първите. Така например всички животни без изключение, които имат червени кръвни телца без клетъчно ядро и чиято тилна кост е свързана с първия прешлен на гръбнака чрез две ставни образувания, имат и млечни жлези за кърмене на малките. Така при бозайниците раздвоените копита обикновено са свързани със сложен стомах за преживяне. Измененията на известни форми водят до изменения във формата на други части на тялото, без да можем да обясним връзката между тях. Чисто бели котки със сини очи винаги или почти винаги са глухи. Постепенното усъвършенствуване на човешката ръка и вървящото паралелно с него развитие и приспособяване на крака към изправения вървеж без съмнение оказало по силата на закона за съотношението обратно влияние върху други части на организма. Но този род въздействие е още много слабо изследвано и ние можем само общо да го констатираме.

Много по-важно е прякото, доказуемо обратно въздействие на развитието на ръката върху останалия организъм. Както вече казахме, нашите маймунски прадеди са били обществени животни; и очевидно невъзможно е човекът, най-общественото от всички животни, да бъде изведен от някой необществен близък праядо.

Господството над природата, което започва с развитието на ръката, с труда, разширявало с всеки нов напредък кръгозора на човека. В природните предмети той постоянно откривал нови, непознати дотогава свойства. От друга страна, развитието на труда по необходимост допринасяло за по-тясното сближаване на членовете на обществото, тъй като умножавало случаите на взаимна подкрепа, на съвместно действие и се изяснявало съзнанието за ползата от това съвместно действие за всеки отделен член. Накратко, формиращите се хора стигнали дотам, че се появила *нуждата да си кажат нещо* един на друг. Нуждата си създала свой орган: неразвитото гърло на маймуната бавно, но сигурно се изменяло чрез модулация за все по-развита модулация, а органите на устата се научавали постепенно да произнасят един членоразделен звук след друг.

Че това обяснение на възникването на езика от труда и заедно с него е единствено вярното, доказва сравнението с животните. Малкото, което последните, дори най-развитите от тях, имат да си съобщават едно на друго, може да бъде съобщено и без членоразделна реч. В естествено състояние никое животно не чувства като недостатък това, че не може да говори или да разбира човешката реч. Съвсем друго е, когато то е опитомено от човека. Кучето и конят са развили при общуването си с хора толкова добро ухо за членоразделната реч, че лесно се научават да разбират всеки език в рамките на техния кръг от представи. Освен това те са придобили способността за такива чувства, като чувството на привързаност към човека, на благодарност и т. н., които по-рано им са били чужди. Всеки, който е имал много работа с такива животни, едва ли може да не приеме убеждението, че има доста случаи, когато те сега чувствуват неспособността да говорят като недостатък, срещу който за съжаление не може да им се помогне при техните толкова специализирани в определена насока гласни органи. Но там, където такъв орган е налице, тази неспособност отпада в известни граници. Органите на устата на птиците са, разбира се, коренно различни от тези на човека. И при все това единствените животни, които могат да се научат да говорят, са птици и птицата с най-отвратителния глас, папагалът, говори най-добре. Не казвайте, че папагалът не разби-

ра това, което говори. Наистина, той с часове, бърборейки, ще повтаря цялото си словесно богатство само заради удоволствието от говоренето и общуването с хора. Но в рамките на своя кръг от представи той може и да се научи да разбира това, което говори. Научете един папагал на мръсни думи, така че да получи представа за тяхното значение (едно от главните развлечения на завръщащите се от топлите страни моряци), раздразнете го и вие скоро ще откриете, че той също така правилно знае да използва своите мръсни думи като берлинска зарзаватчийка. Същото е при изпросването на лакомства.

Най-напред трудът, а след него, и по-късно заедно с него, езикът — това са двата най-съществени стимула, под влиянието на които мозъкът на маймуната постепенно се превърнал в човешки мозък, който въпреки всичкото си сходство с първия далеч го превъзхожда по големина и съвършенство. А успоредно с по-нататъшното развитие на мозъка се развиват по-нататък и неговите най-близки оръдия — сетивните органи. Както езикът при своето постепенно развитие неизбежно се съпровожда от съответно усъвършенствуване на слуховия орган, така и развитието на мозъка изобщо се съпровожда от усъвършенствуването на всички сетива. Орелът вижда много по-далеч от човека, но човешкото око забелязва в предметите много повече неща, отколкото окото на орела. Кучето има много по-тънко обоняние от човека, но то не различава и една стотна част от миризмите, които за човека са определени признаци на различни неща. И осезанието, което маймуната притежава едва в най-груба начална форма, също се е развило пак заедно с развитието на самата човешка ръка, чрез труда.

Развитието на мозъка и на подчинените му сетива, на все повече и повече изясняващото се съзнание, на способността към абстракция и умозаключение оказва голямо обратно въздействие върху труда и езика, като им давало все нови и нови подтици за по-нататъшно развитие. Това по-нататъшно развитие съвсем не приключило, щом човекът окончателно се отделил от маймуната, а, общо взето, направило огромен напредък, различен по степен и посока при различните народи и в различни времена, прекъсван даже на места от местно

и временно връщане назад; от една страна, мощно подтиквано напред, от друга — направлявано в по-определена посока от един нов елемент, който се прибавя заедно с появата на завършения човек — *обществото*.

Изминали са вероятно стотици хиляди години — които в историята на земята имат не по-голямо значение, отколкото една секунда в живота на човека, — преди от стадото катерещи се по дърветата маймуни да е произлязло човешкото общество. Но все пак най-сетне то се е появило. И в какво пак намираме характерната разлика между маймунското стадо и човешкото общество? В *труда*. Маймунското стадо се е задоволявало да изяжда храната в своя район, чиито размери се определяли от географското положение или от съпротивата на съседните стада. То започвало да странствува и да води борби, за да завоюва нови райони с храна, но било неспособно да получи от района повече, отколкото той предлагал по природа, с изключение на това, че го наторявало несъзнателно със своите екскременти. Щом всички даващи храна области били заети, увеличаването на маймунското население станало невъзможно; броят на животните могъл най-много да остане същият. Но при всички животни имаме огромно прехосване на храна и покрай това унищожаване на хранителния прираст в зародиш. Вълкът не щади както ловецът сърната, която трябва да му даде на другата година сърненца; козите в Гърция, които изпасват младите шубраци, преди да пораснат, са оголили всички планини в страната. Това „хищническо стопанство“ на животните играе важна роля в процеса на постепенното изменение на видовете, тъй като ги принуждава да се приспособяват към друга, непривична за тях храна, поради което кръвта им добива друг химически състав и цялата телесна конструкция постепенно се изменя, докато установените вече видове измират. Няма никакво съмнение, че това хищническо стопанство е допринесло извънредно много за превръщането на нашите прадеди в хора. При една маймунска порода, която по интелигентност и способност за приспособяване далеч надминала всички други, то е трябвало да доведе дотам, че броят на хранителните растения все повече и повече се увеличавал, че все повече и повече части от хранителните растения били употребявани като храна, с една дума —

дотам, че храната ставала все по-разнообразна, вследствие на което в организма прониквали все по-разнообразни вещества, създаващи химическите условия за превръщането на тази маймуна в човек. Но всичко това още не е било истински труд. Трудът започва с изработването на оръдия. А какви са най-старите оръдия, които намираме? Най-стари, както може да се съди по намерените предмети, оставени ни в наследство от предисторическите хора, и по начина на живот на най-ранните исторически народи, както и на най-примитивните сегашни диваци? Това са оръдия за лов и за риболовство — първите са същевременно и оръжия. Но ловът и риболовството предполагат преминаването от употребата изключително на растителна храна към употребата и на месо, а това е нова важна крачка към превръщането в човек. *Месната храна* съдържа в почти готов вид най-съществените вещества, от които организъмът се нуждае за своята обмяна на веществата; тя съкратила храносмилателния процес, а заедно с него и продължителността на останалите вегетативни (съответстващи на живота на растенията) процеси в организма и спечелила с това повече време, повече вещество и повече желание за проявата на истински животинския живот. И колкото повече формирацията се човек се отдалечавал от растението, толкова повече той се издигал и над животното. Както привикването на дивите котки и кучета към растителна храна наред с месната ги направило служители на човека, така и привикването към месната храна наред с растителната допринесло съществено за увеличаване на физическата сила и самостоятелността на формирацията се човек. Но най-съществено било въздействието на месната храна върху мозъка, към който необходимите за неговото изхранване и развитие вещества сега прииждали много по-обилно, отколкото по-рано и който поради това е могъл по-бързо и по-всестранно да се усъвършенствува от поколение на поколение. С позволение на господата вегетарианците, човекът не е могъл да се формира без месна храна и макар месната храна да е довела при всички известни на нас народи в една или друга епоха дори до човешкостта (прадедите на берлинчани, велетабите или вилците, чак до X в. са изяждали своите родители), това за нас днес вече не може да има значение.

Употребата на месна храна е довела до две нови постижения от решаващо значение: до използването на огъня и до опитомяването на животни. Първото още повече съкратило храносмилателния процес, тъй като предавало храната, така да се каже, полусмляна на устата; второто обогатило запасите от месна храна, тъй като наред с лова открило нов редовен източник на такава храна и освен това с млякото и неговите продукти доставило ново хранително средство, по състав поне равностойно на месото. Така тия две постижения вече непосредствено станали за човека нови средства за еманципация. Бихме отишли много далеч, ако се впуснем тук подробно да разглеждаме техните косвени въздействия, колкото и важни да са били те за развитието на човека и обществото.

Както човек се научил да яде всичко, което може да се яде, така той се научил и да живее при всеки климат. Той се разпространил върху цялата обитаема земя, той, единственото животно, което било в състояние да направи това самостоятелно. Другите животни, които са привикнали към всички климати, са се научили на това не самостоятелно, а следвайки човека: домашните животни и паразитите. И преминаването от равномерно горещия климат на прародината в по-студени области, където годината се дели на зима и лято, създадо нови потребности, потребности от жилище и облекло за защита от студ и влага, създадо по такъв начин нови отрасли на труда, а с това и нови дейности, които все повече отдалечавали човека от животното. Чрез съвместното действие на ръката, органите на говора и мозъка — не само при отделния индивид, но и в обществото — хората станали способни да извършват все по-сложни операции, да си поставят и постигат все по-високи цели. Самият труд от поколение на поколение ставал по-разнообразен, по-съвършен, по-многогранен. Към лова и животновъдството се прибавило земеделието, към последното — пряденето и тъкането, обработката на металите, грънчарството, корабоплаването. Наред с търговията и занаятите се появили най-после изкуството и науката; от племената се развили нации и държави. Развили се правото и политиката, а заедно с тях и фантастичното отражение на човешкото битие в човешката глава: религията. Пред всички тия творения,

които са представлявали преди всичко продукт на главата и които като че ли господствували над човешките общества, по-скромните произведения на работещата ръка отстъпили на заден план, още повече че главата, която планирала работата, още в доста ранен стадий от развитието на обществото (например още в простото семейство) имала възможност да застави чужди ръце да извършват планираната от нея работа. На главата, на развитието и дейността на мозъка, се приписвала цялата заслуга за бързото развитие на цивилизацията. Хората свикнали да обясняват действията си със своето мислене вместо със своите потребности (които при това наистина се отразяват в главата, стигат до съзнанието) — и така с течение на времето възникнал онзи идеалистически мироглед, който завладял умовете, особено след залеза на античния свят. Той и досега господствува толкова, че дори най-материалистическите природоизследователи от Дарвиновата школа още не могат да си съставят ясна представа за произхода на човека, защото поради споменатото идеологическо влияние не виждат ролята, която е играл при това трудът.

Както вече споменахме бегло, животните изменят чрез своята дейност външната природа също така — макар и не в такава степен, — както човекът, и тия извършвани от тях изменения на заобикалящата ги среда оказват, както видяхме, обратно въздействие върху живновниците на тия изменения. Защото в природата нищо не става изолирано. Всяко явление действува върху друго и обратно; и най-често забраняването на това всестранно движение и взаимодействие е, което пречи на нашите природоизследователи да видят ясно и най-простите неща. Ние видяхме как козите пречат за възстановяването на горите в Гърция; на Св. Елена пренесените от първите преселници кози и свине почти напълно унищожили старата растителност на острова и така подготвили почвата, върху която могли да се разпространят пренесените от по-късни мореплаватели и колонисти растения. Но когато животните оказват трайно въздействие върху заобикалящата ги среда, това става непреднамерено и за самите тия животни е нещо случайно. Но колкото повече хората се отдалечават от животното, толкова повече тяхното въздействие върху природата взема характер на преднамерено, планомер-

но действие, преследващо определени, предварително набелязани цели. Животното унищожава растителността на някоя местност, без да знае какво прави. А човекът я унищожава, за да посее на разчистената почва житни растения или да посади дървета и лози, за които знае, че ще му върнат многократно посятото. Той пренася полезни растения и домашни животни от една страна в друга и така изменя флората и фауната на цели континенти. Нещо повече. Чрез изкуствено отглеждане растения и животни така се изменят под ръката на човека, че стават неузнаваеми. Дивите растения, от които произхождат нашите житни растения, още не са намерени. От кое диво животно произхождат нашите кучета, които дори и помежду си са толкова различни, е все още спорно.

Впрочем от само себе си се разбира, че ние и не мислим да отричаме способността на животните за планомерен, преднамерен начин на действие. Напротив, планомерен начин на действие в зародиш има навсякъде, където съществува и реагира — т. е. извършва определени, макар и много прости движения като последица от определени раздражения отвън — протоплазма, жив белтък. Такава реакция има дори и там, където още няма никаква клетка, да не говорим за нервна клетка. Начинът, по който насекомоядните растения хващат своята плячка, е в известно отношение също така планомерен, макар и напълно несъзнателен. При животните способността за съзнателно, планомерно действие се развива съответно с развитието на нервната система и при бозайниците вече достига доста висока степен. При английския лов на лисици с кучета и коне човек може всеки ден да наблюдава колко точно лисицата умее да използва отличното си познаване на местността, ва да се скрие от своите преследвачи, и колко добре познава и използва всички предимства на почвата, които прекъсват следата. При нашите — по-високо развити поради общуването им с хората — домашни животни човек може всеки ден да наблюдава прояви на хитрост, които стоят на съвсем същото равнище с тези на децата. Защото, както историята на развитието на човешкия зародиш в майчината утроба е само съкратено повторение на милионногодишната история на телесното развитие на нашите животински

прадеди, като се почне от червея, така и духовното развитие на детето е само още по-съкратено повторение на интелектуалното развитие на същите прадеди, поне на по-късните. Но всички планомерни действия на всички животни не са успели да сложат отпечатъка на тяхната воля върху земята. За това е бил нужен човекът.

Накратко, животното само *използва* външната природа и внася в нея изменения просто със своето присъствие; човекът със своите изменения я заставя да служи на неговите цели, той *господствува* над нея. И това е последната съществена отлика на човека от останалите животни . . .

Но да не се яскаем твърде много с нашите човешки победи над природата. За всяка такава победа тя ни отмъщава. Нанстина, всяка победа има на първо място ония последици, на които сме разчитали, но на второ и трето място тя има съвсем други, непредвидени последици, които много често унищожават първите. Хората, които в Месопотамия, Гърция, Мала Азия и другаде, са изкоренили горите, за да се сдобият с обработваема земя, не са и помисляли, че с това са поставили основа на сегашното запустяване на тези страни, като заедно с горите са им отнели центрите за събиране и запазване на влагата. Когато алпийските италианци на южния склон на планината напълно изсекли иглолистните гори, толкова грижливо пазени на северния склон, те не са предполагали, че с това са подкопавали корените на животновъдството в своята област; те още по-малко са предполагали, че с това са отнели водата на своите планински извори за по-голямата част от годината, за да заливат последните в дъждовния период равнината с бесни пороизи. Разпространителите на картофите в Европа не са знаели, че заедно със скорбялните клубени те разпространяват едновременно и скрофулозата. И така, на всяка крачка ни се напомня, че съвсем не господствуваме над природата така, както господствува завоевател над чужд народ, както някой, който стои извън природата — а че с плът, кръв и мрък и принадлежим и се намираме сред нея и че цялото ни господство над нея се състои в това, че имаме предимството пред всички други създания да познаваме и правно да прилагаме нейните закони.

И действително с всеки изминал ден все се науча-

ваме да разбираме по-правилно нейните закони и да познаваме по-близките и по-далечните последици от нашата активна намеса в нейния естествен ход. Особено след огромния напредък на природознанието в нашия век ние все повече сме в състояние да познаваме и по-далечните естествени последици поне от нашите най-обикновени производствени действия и с това да господствуваме над тези последици. Но колкото повече става това, толкова повече хората отново не само ще чувствуват, но и ще съзнават своето единство с природата и толкова по-невъзможна ще става оная безсмислена и протиеестествена представа за някаква противоположност между дух и материя, човек и природа, душа и тяло, която се е появила в Европа след упадъка на класическата древност и е получила най-високото си развитие в християнството.

Но ако е бил необходим труд в продължение на хилядолетия, докато се научим до известна степен да предвиждаме по-далечните *естествени* последици от нашите производствени действия, толкова по-трудно е било това за по-далечните *обществени* последици от тях действия. Ние споменахме за картофите и съпровождащото ги разпространение на скрофулите. Но какво са скрофулите в сравнение с онези последици, които е имало върху жизненото положение на народните маси на цели страни свеждането на храната на работническото население единствено до картофите, в сравнение с глада, който сполетя Ирландия в 1847 г. като последица от болестта по картофите и който прати в гроба един милион ирландци, хранещи се изключително или почти изключително с картофи, и два милиона отвъд океана? Когато арабите се научили да дестилират алкохол, те не са н сънвали, че с това са създали едно от главните оръдия, с което е трябвало да бъдат изстребени коренните жители на Америка, която тогава още изобщо не е била открита. И когато по-късно Колумб открил тая Америка, той не е знаел, че с това е събудил за нов живот отдавна изживяното в Европа робство и че е положил основата на търговията с негри. Хората, които през XVII и XVIII век са работили над създаването на парната машина, не са подозирали, че създават оръдие, което повече от всяко друго ще революционизира обществените отношения в целия свят и

което, особено в Европа, чрез концентрацията на богатството в ръцете на малцинството и пролетаризирането на огромното мнозинство най-напред ще даде на буржоазията социалното и политическото господство, а след това ще предизвика класова борба между буржоазията и пролетариата, която може да завърши само със събарянето на буржоазията и премахването на всички класови противоположности. — Но и в тая област ние чрез дълъг, често пъти жесток опит и чрез съпоставяне и изследване на историческия материал постепенно се научаваме да си изясняваме косвените, отдалечените обществени последици от нашата производствена дейност и с това получаваме възможността да овладеем и да регулираме и тия последици.

Но за да се осъществи това регулиране, потребно е нещо повече от простото познание. За това е потребен пълен преврат в досегашния ни начин на производство и заедно с него и в целия ни сегашен обществен строй.

Всички досегашни начини на производство са имали пред вид само постигането на най-близкия, най-непосредствения полезен ефект на труда. По-нататъшните последици, които настъпват едва по-късно и оказват въздействие чрез постепенно повторение и натрупване, оставали съвсем пренебрегнати. Първоначалната обща собственост върху земята отговаряла, от една страна, на такова равнище на развитието на хората, което изобщо ограничавало техния кръгзор за най-близкото, а от друга страна, предполагало известен излишък от свободни земи, който е давал известен простор за отслабване на възможните лоши последици от това примитивно стопанство. Когато този излишък от свободни земи бил изчерпан, общата собственост западнала. А всички по-високи форми на производство са довеждали до разделяне на населението на различни класи и с това до противоположността между господстващи и потиснати класи. В резултат на това интересът на господстващата класа станал движещ фактор на производството, доколкото последното не се ограничавало с най-оскъдното поддържане на живота на потиснатите. Най-пълно това е проведено в господстващия сега в Западна Европа капиталистически начин на производство. Отделните капиталисти, които господствуват над производството и размяната, могат да се грижат само за най-

непосредствения полезен ефект на своите действия. Този полезен ефект — що се отнася до ползата от произведения или разменения продукт — отстъпва дори съвсем на заден план; печалбата, която ще се получи при продажбата, става единственият стимул.

Обществената наука на буржоазията, класическата политическа икономия, се занимава предимно само с онези обществени последици, които се преследват непосредствено от насочените към производство и размяна човешки действия. Това напълно съответствува на онзи обществен строй, чийто теоретически израз е тя. Където отделните капиталисти се занимават с производство и размяна заради непосредствената печалба, там те могат да вземат под внимание преди всичко само най-близките, най-непосредствените резултати. Стига само отделният фабрикант или търговец да продава произведената или купена стока с обичайната печалба, той е доволен и не се интересува какво ще стане след това със стоката и нейния купувач. Същото е и с естествените последици от същите тях действия. Испанските плантатори в Куба изгорили горите по склоновете и в пепелта намерили достатъчно тор за едно поколение високо рентабилни кафеени дървета — какво ги е интересовало, че след това тропическите дъждове са измивали беззащитния вече горен слой на почвата, оставяйки само голи скали! Както по отношение на природата, така и по отношение на обществото при днешния начин на производство се взема под внимание предимно само първият, най-осезаемият резултат. И още се учудват, че по-далечните последици от насочените към постигането на този резултат действия са съвсем други, най-често съвсем противоположни; че хармонията между търсенето и предлагането се превръща в своята полярна противоположност — както показва това ходът на всеки десетгодишен индустриален цикъл и както и Германия през време на „краха“ преживя една малка увертюра към това; че основаната на собствен труд частна собственост при по-нататъшното си развитие по необходимост се превръща в липса на собственост у трудещите се, докато цялото богатство все повече и повече се концентрира в ръцете на нетрудещите се...

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 476—488.*

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКАТА ДИАЛЕКТИКА

Ф. Енгелс

Из „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА“

Когато мислено разглеждаме природата или историята на човечеството, или нашата духовна дейност, пред нас най-напред изпъква картината на безкрайно преплитане на връзки и взаимодействия, в която нищо не остава неподвижно и неизменно, а всичко се движи, изменя се, възниква и изчезва. По такъв начин ние виждаме най-напред общата картина, в която подробностите на първо време повече или по-малко остават на заден план, ние обръщаме повече внимание на движението, на преходите и връзките, отколкото на онова, което именно се движи, преминава и се намира във връзка. Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед върху света бил присъщ на древната гръцка философия и за пръв път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко тече, всичко постоянно се изменя, постоянно възниква и изчезва. Но макар че този възглед вярно схваща общия характер на цялостната картина на явленията, той все пак е недостатъчен, за да се обяснят подробностите, които образуват тази цялостна картина, а докато не ги знаем, за нас е неясна и общата картина. За да опознаем тези подробности, ние трябва да ги откъснем от тяхната природна или историческа връзка и да изследваме за всяка поотделно нейните свойства, особени причини и следствия и т. н. Тази е преди всичко задачата на природознанието и на историческото изследване, т. е. на ония клонове на науката, които поради напълно ясни причини са заемали при гърците от класическата епоха само подчинено място, защото за гърците е било необходимо най-напред да натрупат нужния за това материал. Едва след като природонаучният и историческият материал бил до известна степен събран, могло да се пристъпи към критическо подбиране, сравняване, а съобразно с това и разделяне на класове, разреди и видове. Затова едва гърците от александрийския период, а след това, в Средновековието, арабите доразвиват наченките на точното

изследване на природата; а истинското природознание започва едва от втората половина на XV в. и оттогава насам то непрекъснато постига все по-големи успехи. Разлагането на природата на отделните ѝ части, разделянето на различните процеси и предмети в природата в определени класове, изследването на вътрешния строеж на органичните тела по разнообразните им анатомични форми — всичко това е било главното условие за ония гигантски успехи, които са постигнати през последните четири века в опознаването на природата. Но този начин на изследване ни е оставил и навика да разглеждаме предметите и процесите в природата изолирано, извън тяхната голяма обща взаимна връзка и поради това — не в тяхното движение, а в техния покой, не като променливи по своята същност, а като вечно неизменни, не като живи, а като мъртви. Този възглед, който Бейкън и Лок са пренесли от природознанието във философията, създал специфичната ограниченост на последните столетия — метафизичния начин на мислене.

За метафизика нещата и техните мислови отражения, понятията, са изолирани, неизменни, застинали, веднъж завинаги дадени предмети, подлежащи на изследване един след друг и независимо един от друг. Метафизикът мисли с изключително непосредствувани противоположности: неговата реч се състои от: „Да — да, не — не, всичко друго е от лукавия.“ За него нещото или съществува, или не съществува: нещото не може да бъде то самото и същевременно нещо друго. Положителното и отрицателното абсолютно се изключват едно друго: причината и следствието се намират едно към друго също в застинала противоположност. На пръв поглед този начин на мислене ни се струва напълно правдоподобен, защото е присъщ на така наречения здрав човешки разум. Но здравият човешки разум, колкото и дълбоко уважаван спътник да е той в домашната обстановка, между четирите стени, преживява най-чудни приключения, щом дръзне да се впусне по широкия свят на изследването. Също и метафизичният начин на мислене, колкото и да е оправдан и дори необходим в неизвестни области, повече или по-малко обширни в зависимост от характера на предмета — все пак рано или късно достига до предели, отвъд които той става едностранчив, ограничен, абстрактен и се за-

бърква в неразрешими противоречия, тъй като заради отделните неща той не вижда тяхната взаимна връзка, заради тяхното битие — тяхното възникване и изчезване, заради покоя им забравя движението им, заради самите дървета не вижда гората. Ние например във всекидневния живот знаем и можем със сигурност да кажем дали съществува дадено животно или не; но при по-точно изследване се убеждаваме, че това понякога е извънредно сложно, както е много добре известно на юристите, които напразно са се блъскали да намерят рационалната граница, зад която умъртвяването на детето в майчината утроба да се смята за убийство. Също така е невъзможно да се определи и моментът на смъртта, тъй като физиологията доказва, че смъртта не е внезапен, мигновен акт, а доста продължителен процес. Също така и всяко органично същество всеки даден миг е същото и не същото; всеки миг то преработва получавани отвън вещества и отделя от себе си други вещества, всеки миг умират едни клетки на неговия организъм и се образуват други; така че след по-дълъг или по-кратък период от време веществото на дадения организъм напълно се обновява, заменя се с други атоми на веществото. Ето защо всяко органично същество е винаги същото и все пак не е същото. При по-точно наблюдение ние намираме също, че двата полюса на една противоположност — положителният и отрицателният — са също толкова неотделими един от друг, колкото и противоположни, и че те, въпреки *всичката* си противоположност, взаимно се проникват; също тъй намираме по-нататък, че причина и следствие са представи, които имат значение като такива само когато се прилагат към даден отделен случай; но щом разгледаме отделния случай в неговата обща връзка със световното цяло, тези представи се схождат и преплитат в представата за универсалното взаимодействие, в което причините и следствията постоянно си менят местата: онова, което тук или сега е причина, там или тогава става следствие, и обратното.

Всички тези процеси и методи на мислене не се побират в рамките на метафизичното мислене. А за диалектиката, която взема нещата и техните мисловни отражения главно в тяхната взаимна връзка, в тяхното съчетаване, в тяхното движение, в тяхното възникване

и изчезване — такива процеси като горните, напротив, само потвърждават нейния собствен метод на изследване. Природата е пробният камък за диалектиката и трябва да кажем, че съвременното природознание е дало за тази проба извънредно обилен, всекидневно натрупващ се материал и с това доказва, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически, че тя се движи не във вечно еднообразен, постоянно повтарящ се кръг, а преживява действителна история. Тук трябва да посочим преди всичко Дарвин, който нанесе най-силния удар на метафизичния възглед върху природата, като доказа, че целият съвременен органичен свят, растенията и животните, а следователно и човекът, са продукт на един продължил милиони години процес на развитие. Но тъй като и досега на пръсти могат да се изброят природоизследователите, които са се научили да мислят диалектически, с този конфликт между постигнатите резултати и традиционния начин на мислене се обяснява безкрайната обърканост, която сега господства в теоретичното природознание и еднакво докарва до отчаяние както учителите, така и учениците, както писателите, така и читателите.

И така, точна представа за вселената, за нейното развитие и за развитието на човечеството, както и за отражението на това развитие в главите на хората може да се получи само по диалектически път, като постоянно се взема пред вид общото взаимодействие между възникването и изчезването, между прогресивните и регресивните изменения. И в тоя именно дух веднага се проявила новата немска философия. Кант започнал своята научна дейност с това, че превърнал вечната и неизменна слънчева система на Нютон — след като веднъж ѝ бил даден прословутият пръв тласък — в исторически процес: в процес на възникването на слънцето и на всички планети от въртящата се мъглявинна маса. При това той стигнал вече до извода, че това възникване на слънчевата система предполага и нейната неизбежна бъдеща гибел. Половин век по-късно неговият възглед бил математически обосноваан от Лаплас, а след още половин век спектроскопът доказал, че в световното пространство съществуват такива нажежени газообразни маси с различни степени на сгъстяване.

Тази нова немска философия намери своя завършек в системата на Хегел, чиято голяма заслуга е тази, че в нея за пръв път той представи целия природен, исторически и духовен свят като процес, т. е. като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и се опита да разкрие вътрешната взаимна връзка на това движение и развитие. От това гледище историята на човечеството престана вече да изглежда като нелеп хаос от безсмислени насилия, които пред съда на сега вече зрелия философски разум заслужават също само осъждане и които човек трябва да забрави колкото се може по-скоро; тя, напротив, възпъква като процес на развитие на самото човечество и задачата на мисълта се сведе до проследяването на последователните степени на този процес през всичките негови блуждения и доказването на вътрешната му закономерност през всичките привидни случайности.

За нас тук е безразлично, че Хегеловата система не разреши задачата, която си е поставила; нейната историческа заслуга е, че постави тази задача. Но това е задача, която никога няма да може да бъде разрешена от отделен човек. Макар че Хегел — наред със Сен-Симон — е бил най-универсалният ум на своето време, той все пак е бил ограничен, първо, от неизбежната ограниченост на собствените си знания и, второ, от също тъй ограничените по обем и дълбочина знания и възгледи на своята епоха. Но към това се прибавя и трето обстоятелство. Хегел е идеалист, т. е. за него мислите в неговата глава не са били повече или по-малко абстрактни отражения на действителните неща и процеси, а, напротив, за Хегел нещата и тяхното развитие са били само възплътени отражения на някаква „идея“, която вече е съществувала някъде преди възникването на света. По такъв начин всичко е било обърнато с главата надолу и действителната връзка на световните явления била съвсем изопачена. И затова, колкото и вярно и гениално да са били схванати от Хегел някои отделни връзки между явленията, все пак, поради посочените причини, много неща и в подробностите на неговата система трябвало да се окажат скърпени, изкуствени, измислени, с една дума — изопачени. Хегеловата система като такава е била колосално недоносче, но затова пък и последното по своя род. А именно, тя още

е страдала от едно неизлечимо вътрешно противоречие: от една страна, нейна съществена предпоставка е било историческото схващане, че човешката история е процес на развитие, който по своята същност не може да намери свой интелектуален завършек в откриването на така наречената абсолютна истина; но, от друга страна, неговата система претендира, че е израз на тъкмо тази абсолютна истина. Една всеобхватна, веднъж завинаги завършена система на познание на природата и историята противоречи на основните закони на диалектичното мислене, но това съвсем не изключва, а, напротив, предполага, че системното опознаване на целия външен свят може да постига огромни успехи от поколение на поколение.

Схващането за пълната погрешност на дотогавашния идеализъм в Германия неизбежно доведе до материализма, само че, разбира се, не до чисто метафизичния, изключително механистически материализъм на XVIII в. В противоположност на наивно революционното, просто отричане на цялата минала история съвременният материализъм вижда в историята процес на развитието на човечеството и си поставя за задача да открие законите на движението на този процес. В противоположност на господстващата както у французите от XVIII в., така все още и у Хегел представа за природата като движещо се в едни и същи ограничени кръгове, винаги равно на себе си цяло, с вечни световни тела, както е учел Нютон, и с неизменни видове органични същества, както е учел Линея, съвременният материализъм обобщава най-новите успехи на природознанието, според които и природата има своя история във времето, небесните тела, както и всички видове организми, които ги населяват при благоприятни условия, възникват и изчезват, а кръговратите, доколкото изобщо ги има, приемат безкрайно по-огромни размери. И в двата случая материализмът е по същество диалектически и вече не се нуждае от философия, която да стои над другите науки. Когато пред всяка отделна наука се постави искането да нязнае мястото си в общата връзка на нещата и в познанието на тези неща, всяка специална наука за тази обща връзка става излишна. И тогава от цялата досегашна философия остава да съществува самостоятелно само учението за мисленето и

неговите закони, т. е. формалната логика и диалектиката. Всичко останало влиза в положителната наука за природата и историята.

Но докато този обрат във възгледите върху природата можеше да се извършва само доголкова, доколкото научноизследователската работа поставяше съответния положителен материал за познание — значително по-рано бяха вече станали исторически събития, които предизвикаха решителен поврат в разбирането на историята. През 1831 г. в Лион избухнало първото работническо въстание; от 1838 г. до 1842 г. първото национално работническо движение, движението на английските чартисти, достигнало най-високата си точка. Класовата борба между пролетариата и буржоазията изпъквала на преден план в историята на най-напредналите европейски страни в същия размер, в който се развивала, от една страна, едрата индустрия, а от друга, неотдавна завоюваното политическо господство на буржоазията. Фактите все по-нагледно показвали цялата фалшивост на учението на буржоазната политическа икономия за еднаквост на интересите на капитала и труда, за обща хармония и за общо благосъстояние на народа като последица от свободната конкуренция. Всички тези неща не можеше повече да бъдат отричани, както не можеше да бъде отричан френският и английският социализъм, който беше техен теоретически, макар и крайно несъвършен израз. Но старото идеалистическо разбиране на историята, което още не бе изместено, не познаваше никакви базиращи се на материалните интереси класови борби и изобщо никакви материални интереси; производството и всички икономически отношения се споменаваха там само между другото, като второстепенни елементи на „историята на културата“.

Новите факти наложиха да се направи ново изследване на цялата предишна история — и тогава се оказа, че цялата предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби, че тези борещи се помежду си обществени класи винаги са продукт на производствените отношения и на разликата, с една дума — на икономическите отношения на своята епоха; че следователно икономическата структура на обществото в дадена епоха образува реалната

основа, с която в последна сметка се обяснява цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период. Хегел освободи от метафизиката разбирането на историята, той го направи диалектическо, но неговото разбиране на историята е по същество идеалистическо. Сега идеализмът беше изгонен от последното му убежище, от разбирането на историята; дадено беше материалистическо разбиране на историята и беше намерен пътът за обясняване на съзнанието на хората с тяхното битие вместо предишното обяснение на тяхното битие със съзнанието.

Затова социализмът вече не се разглеждаше като случайно откритие на един или друг гениален ум, а като неизбежен продукт на борбата между две исторически възникнали класи — пролетариата и буржоазията. Неговата задача вече не беше да конструира една колкото може по-съвършена обществена система, а да изследва историко-икономическия процес, от който по необходимост са произлезли тези класи с тяхната взаимна борба, и в създаденото от този процес икономическо положение да намери средствата за разрешаване на конфликта. Но дотогавашният социализъм беше също така несъвместим с това материалистическо разбиране на историята, както и разбирането на френските материалисти за природата е несъвместимо с диалектиката и с най-новото природознание. Наистина предишният социализъм критикуваше съществуващия капиталистически начин на производство и последиците от него, но той не можеше да го обясни, следователно и да се справи с него — той можеше само да го отхвърли като негоден. Колкото повече се възмущаваше той от неизбежната при този начин на производство експлоатация на работническата класа, толкова по-малко беше в състояние ясно да разбере в какво се състои тази експлоатация и как възниква тя. Касаеше се, от една страна, да се обясни неизбежността на възникването на капиталистическия начин на производство в неговата историческа връзка и неговата необходимост за определен исторически период, а затова и неизбежността на неговата гибел, а от друга страна — да се разкрие и вътрешният, досега все още неразкрит характер на този начин на производство. Това бе направено с откриването на

принадената стойност. Доказано бе, че присвояването на незаплатен труд е основната форма на капиталистическия начин на производство и на присъщата му експлоатация на работниците; че дори и когато капиталистът купува работната сила по пълната ѝ стойност, каквато тя има на стоковия пазар като стока, той все пак извлича от нея по-голяма стойност от оная, която е заплатила за нея, и че тази принадлежна стойност в последна сметка образува оная сума от стойности, от която се натрупва в ръцете на имотните класи постоянно увеличаващата се маса от капитали. По този начин беше обяснено как се извършва капиталистическото производство и как се произвежда самият капитал.

Тия две велики открития — материалистическото разбиране на историята и разкриването на тайната на капиталистическото производство посредством принадлежната стойност — ние дължим на *Маркс*. Благодарение на тези открития социализмът стана наука и най-важната задача сега е преди всичко тя да бъде разработена по-нататък във всичките ѝ подробности и взаимовръзки.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 19,
с. 206—213.*

Ф. Енгелс

Из „ЛУДВИГ ФОПЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

... При разложението на хегелианската школа възникна и едно друго направление — единственото, което наистина даде плодове, и това направление е свързано главно с името на *Маркс*.

И тук скъсването с Хегеловата философия се извърши чрез връщане към материалистическото становище. Това значи, че привържениците на това направление решиха да схващат действителния свят — природата и историята — такъв, какъвто той се представя пред всеки, който пристъпва към него без предвзети идеалистически приумици; решиха безмилостно да пожертвуват всяка идеалистическа приумица, която не може да се съгласува с фактите, разглеждани в тяхната собствена, а не в някаква фантастична взаимна връзка. А материализмът изобщо не означава нищо повече от това.

Само че този път материалистическият мироглед за пръв път беше взет сериозно и беше последователно проведен — поне в основните си черти — във всички разглеждани области на знанието.

Хегел не беше просто отмахнат встрани; напротив, беше подхваната неговата изтъкната по-горе революционна страна — диалектическият метод. Но този метод в неговата хегеловска форма беше неизползваем. У Хегел диалектиката е саморазвитие на понятието. Абсолютното понятие не само че съществува от вечни времена — неизвестно къде! — но е и същинската жива душа на целия съществуващ свят. То се развива, за да достигне до себе си, през всички предварителни стъпала, които нашироко са разгледали в „Логиката“, и които до едно са включени в него; след това то се „отчуждава“, като се превръща в природа, където без съзнание за себе си, предрешено като природна необходимост, преминава през ново развитие и най-после в човека отново стига до самосъзнание; в историята това самосъзнание отново си пробива път от суровото си състояние, докато най-после абсолютното понятие пак напълно идва към себе си в Хегеловата философия. Така че у Хегел проявяващото се в природата и в историята диалектическо развитие — т. е. причинната взаимна връзка на налагащото се през всички зигзагообразни движения и временни отстъпления напредващо развитие от по-низшето към по-висшето — е само отпечатък от самодвижението на понятието, което се извършва от вечни времена, неизвестно къде, но във всеки случай независимо от всякакъв мислещ човешки мозък. Това идеологическо изопачаване на нещата трябваше да бъде отстранено. Ние отново схванахме материалистически понятията на нашата глава като отражения на действителните неща, вместо да схващаме действителните неща като отражения на това или онова стъпало от развитието на абсолютното понятие. С това диалектиката беше сведена до наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене — две поредици от закони, които по същество са идентични, но по своя израз са различни, доколкото човешката глава може да ги прилага съзнателно, докато в природата — а досега в голяма степен и в човешката история — те се налагат по несъзнателен на-

чи, под формата на външна необходимост, сред безкрайна поредица от привидни случайности. Но с това в самата диалектика на понятията стана само съзнателно отражение на диалектичното движение на действителния свят, а по този начин и Хегеловата диалектика бе обърната надолу с главата или по скоро бе изправена на крака, тъй като дотогава тя стоеше с главата надолу. И забележително е, че тази материалистическа диалектика, която вече от години беше нашето най-добро средство на труда и нашето най-остро оръжие, беше открита не само от нас, но и — независимо от нас и дори от Хегел — от един немски работник, от Йозеф Дицген.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21, с. 297—299.

В основата си моят диалектически метод не само се различава от Хегеловия, но е негова права противоположност. За Хегел мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоятелен субект, е демиург на действителното, което представлява само негова външна проява. За мен, напротив, мисловното не е нищо друго освен материалното, пренесено в човешката глава и преобразувано в нея . . .

К. Маркс. Послеслов към второто издание на I том на „Капиталът“.
К. Маркс. „Капиталът“, Т. I, с. 50

Ф. Енгелс

Из „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

. . . Великата основна мисъл, че светът не трябва да се схваща като комплекс от завършени неща, а като комплекс от процеси, в които привидно стабилните неща, както и техните мисловни отражения в нашата глава, понятия, претърпяват непрекъснато изменение на възникване и отмиране, изменение, при което, въпреки цялата привидна случайност и всички моментни отстъпления, се налага едно развитие напред — тази велика основна мисъл, особено от времето на Хегел, така дълбоко е влязла в обикновеното човешко съзна-

ние, че в тази си обща форма вече едва ли среща възражения. Но едно нещо е да я признаеш на думи, а друго — в подробности да я прилагаш в действителността, във всяка област на изследването. Но когато човек при изследването постоянно изхожда от тази гледна точка, веднаж завинаги изчезва искането за окончателни решения и за вечни истини; човек тогава винаги съзнава, че цялото постигано познание е по необходимост ограничено и е обусловено от обстоятелствата, при които е било постигнато; но наред с това вече не могат да му импонират непреодолимите противоположности на все още ширещата се стара метафизика: истина и заблуждение, добро и зло, тъждество и различие, необходимост и случайност; човек знае, че тези противоположности имат само относителна валидност, че това, което днес смятаме за истина, има и своя скрита погрешна страна, която по-късно ще се прояви — също както това, което сега сме познали като заблуждение, има и своя истинна страна, по силата на която по-рано е могло да минава за истина; че това, което се приема за необходимост, е съставено само от случайности, а привидно случайното е формата, зад която се крие необходимостта, и тъй нататък.

Старият метод на изследване и на мислене — който Хегел нарича „метафизически“ и който се е занимавал предимно с изследването на нещата като нещо дадено и неизменно и остатъци от който все още здраво са заседнали в главите на хората — на времето си е имал голямо историческо оправдание. Необходимо е било да бъдат изследвани нещата, преди да е било възможно изследването на процесите. Най-напред е трябвало да се знае какво представлява дадено нещо, преди да могат да бъдат схванати извършващите се в него изменения. Така е било и в природознанието. Старата метафизика, която приемаше нещата като завършени, е възникнала от, такова природознание, което изследва мъртвите и живите неща като завършени. Но когато това изследване стигна дотам, че стана възможна решаващата крачка напред — преходът към систематично изследване на измененията, които се извършват с тези неща в самата природа, — тогава и в областта на философията настъпи смъртвият час на старата метафизика. И наистина, ако природознанието до края

на миналия век е било предимно *събираща* наука, наука за завършените неща, през нашия век то е предимно *подреждаща* наука, наука за процесите, за произхода и развитието на тези неща и за взаимната връзка, която свързва тези природни процеси в едно голямо цяло. Физиологията, която изследва процесите в растителния и животинския организъм, ембриологията, която изследва развитието на отделния организъм от зародиша до зрелостта, геологията, която проследява постепенното образуване на земната повърхност — всички те са рожби на нашия век.

... Но преди всичко три велики открития тласнаха с гигантски крачки напред нашите познания за взаимната връзка на природните процеси:

Първо, откриването на клетката като онази единица, от размножаването и диференцирането на която се развива цялото тяло на животните и растенията, така че не само стана ясно, че развитието и растежът на всички по-висши организми се извършва по силата на един единствен всеобщ закон, но и в способността на клетката да се променя бе посочен пътът, по който организмите могат да променят своя вид и с това да претърпят нещо повече от индивидуално развитие.

Второ, превръщането на енергията, което ни показва на първо време за неорганичната природа, че всички действащи в природата тъй наречени сили — механичната сила и нейното допълнение, тъй наречената потенциална енергия, светлината, излъчването (светлината, гср. лъчистата топлина), електричеството, магнетизмът, химическата енергия — са различни форми на проява на универсалното движение, които при определени количествени отношения преминават една в друга, така че на мястото на дадено изчезнало количество от едната отново се появява определено количество от другата и по този начин цялото движение в природата се свежда до този непрекъснат процес на превръщане на една форма в друга.

И най-последно, за пръв път от Дарвин цялостно представеното доказателство, че всички окръжаващи ни днес органични продукти на природата, включително и хората, са резултат на дълъг процес на развитие от малко на брой първоначално едноклетъчни зародиши.

които пък на свой ред са произлезли от възникнала по химичен път протоплазма или белтък.

Благодарение на тези три велики открития и на останалите грамадни успехи на природознанието ние днес вече сме стигнали дотам, че общо взето можем да разкрием взаимната връзка между процесите в природата не само в разните области поотделно, но и между отделните области и по този начин можем в доста систематична форма, чрез доставяните от самото емпирично природознание факти, да дадем прегледна картина на взаимната връзка в природата. По-рано създаването на такава цялостна картина е било задача на тъй наречената натурфилософия. Тя е могла да върши това само като заменяла още непознатите действителни взаимни връзки с мисловни фантастични взаимни връзки, като допълвала липсващите факти с измислици и като само във въображението запълвала действителните празноти. Като процедирала така, тя е имала доста гениални мисли, предугадила е доста по-сетнешни открития, но е изкалъпила и значително количество безсмислици. Иначе не е могло и да бъде. Днес, когато е достатъчно човек да схваща диалектически резултатите от изследването на природата, т. е. от гледна точка на тяхната собствена взаимна връзка, за да стигне до една задоволителна за нашето време „система на природата“, когато диалектическият характер на тази взаимна връзка се налага дори на метафизично школуваните умове на природоизследователите против тяхната воля — днес натурфилософията е окончателно премахната. Всеки опит за нейното съживяване би бил не само излишен, но би бил крачка назад.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21,
с. 299—302.*

ЗАКОНИ НА ДИАЛЕКТИКАТА

Ф. Енгелс

„Из „ДИАЛЕКТИКА НА ПРИРОДАТА“

Диалектика

... И така, именно от историята на природата и на човешкото общество се абстрахират законите на диалектиката. Те не са нищо друго освен най-общи закони на тия две фрази на историческото развитие, както и на самото мислене. При това те се свеждат главно до три закона:

Закон за преминаването на количеството в качество и обратно.

Закон за взаимното проникване на противоположностите.

Закон за отрицание на отрицанието.

И трите закона са развити от Хегел по неговия идеалистически начин само като закони на *мисленето*: първият — в първата част на „Логика“ — в учението за битието; вторият заема цялата втора и най-значителна част на неговата „Логика“ — учението за същността; най-последно, третият фигурира като основен закон при изграждането на цялата система. Грешката е там, че тези закони са наложени отгоре на природата и историята като закони на мисленето, а не са извлечени от тях. Оттук произтича и цялата измъчена и често ужасяваща конструкция: светът, ще не ще, трябва да се съобразява с една логическа система, която самата е само продукт на определена степен от развитието на човешкото мислене. Ако обърнем това наопаки, всичко приема много прост вид и диалектическите закони, които в идеалистическата философия изглеждат крайно тайнствени, веднага стават прости и ясни като бял ден...

1. Закон за преминаването на количеството в качество и обратно. За нашата цел ние можем да изразим този закон така: в природата, по точно определен за всеки отделен случай начин, качествени изменения могат да стават само чрез количествено прибавяне или отнемане на материя или движение (така наречената енергия).

Всички качествени различия в природата почиват било на различен химически състав, било на различни количества, респективно форми на движение (енергия), или — какъвто е случаят почти винаги — на едното и на другото. Следователно невъзможно е без прибавяне или отнемане на материя или движение, т. е. без количествено изменение на даденото тяло, да се измени неговото качество. В тая форма мистериозното Хегелово положение се оказва следователно не само напълно рационално, но дори и доста очевидно.

Едва ли е нужно да посочваме, че и различните алотропни и агрегатни състояния на телата — които зависят от различното групиране на молекулите — почиват върху по-голямото или по-малкото количество (Menge) движение, придадено на тялото.

А изменението на формата на движението, или така наречената енергия? Нали когато превръщаме топлина в механическо движение или обратно, се променя качеството, а количеството остава същото? Точно така. Но за изменението на формата на движението може да се каже това, което Хайне казва за порока: добродетелен може да бъде всеки за себе си, но за порока винаги са нужни двама. Изменението на формата на движението е винаги процес, който се извършва най-малко между две тела, от които едното губи определено количество движение от едно качество (например топлина), а другото получава съответно количество движение от друго качество (механическо движение, електричество, химическо разлагане). Следователно количество и качество си съответствуват тук двустранно и взаимно. Досега още не се е удало в едно отделно изолирано тяло да се превърне движение от една форма в друга.

Тук става дума засега само за неживи тела; за живите важи същият закон, но в тях той се проявява при твърде заплетени условия и днес количественото измерване тук често ни е още невъзможно.

Ако си представим едно какво да е неживо тяло, разделено на все по-малки частици, на първо време не настъпва никакво качествено изменение. Но това деление има своя граница: когато ни се удаде, както при изпаряването, да получим отделните молекули в свободно състояние, ние в повечето случаи можем наистина да продължим деленето на последните, но само при

пълно изменение на качеството. Молекулата се разпада на отделните си атоми, които имат свойства, съвсем различни от нейните. При молекулите, които са били съставени от различни химически елементи, вместо сложната молекула се появяват атоми или молекули на самите тия елементи; при молекулите на елементите се появяват свободни атоми, които проявяват съвсем различни по качество действия: свободните атоми на кислорода в момента на образуването му много лесно постигат това, което свързаните в молекули атоми на атмосферния кислород никога не могат да направят.

Но и молекулата е качествено различна от масата на тялото, към която тя принадлежи. Тя може да извършва движения независимо от масата и докато последната привидно остава в покой; молекулата може да извършва например топлинни трептения; чрез изменение на положението и връзката със съседните молекули тя може да приведе тялото в друго alotропно или агрегатно състояние и т. н.

И така, виждаме, че чисто количествената операция на деленето има една граница, на която тя преминава в качествена разлика: масата се състои само от молекули, но е нещо съществено различно от молекулата, както и последната — от атома. На тая именно разлика почива отделянето на механиката като наука за небесните и земните маси от физиката като механика на молекулите и от химията като физика на атомите.

В механиката не се срещат качества, а в най-добрия случай се срещат състояния — като равновесие, движение, потенциална енергия, — които всички почиват на измеримо пренасяне на движението и самите те могат да бъдат количествено изразявани, затова доколкото тук става качествено изменение, то се обуславя от съответно количествено изменение.

Във физиката телата се разглеждат като химически неизменни или индиферентни; тук имаме работа с измененията на техните молекулни състояния и с изменението на формата на движението, при което във всички случаи — или поне в една от двете страни — глизат в действие молекулите. Тук всяко изменение е преминаване на количеството в качество, следствие от количественото изменение на призрачното на тялото или на придаденото му количество движение . . .

Така например температурата на водата отначало е безразлична по отношение на нейното състояние; но при увеличаване или намаляване на температурата на течната вода настъпва момент, когато това състояние на сепление се изменя и водата се превръща в единия случай в пара, а в другия — в лед.

Така, необходима е определена минимална сила на електрическия ток, за да почне платинената жичка на електрическата крушка да дава светлина. Така всеки метал има своя температура на светене и топене; така всяка течност има при дадено налягане своя определена точка на замръзване и точка на кипене — доколкото нашите средства ни позволяват да получим съответната температура; така, най-после, и всеки газ има своя критическа точка, при която налягането и охлаждането го превръщат в течно състояние. С една дума: така наречените константи във физиката в повечето случаи не са нищо друго освен наименования на възлови точки, където количественото прибавяне или отнемане на движение предизвиква качествено изменение в състоянието на съответното тяло, където следователно количеството преминава в качество.

Но откритият от Хегел природен закон празнува своя най-голям триумф в областта на химията. Химията би могла да бъде наречена наука за качествените изменения на телата вследствие на измененията на количествения състав. Това е знаел още самият Хегел. Да вземем кислорода: ако в една молекула се съединят три атома вместо два както обикновено, ние имаме озон, едно тяло, което по миризма и действие твърде определено се различава от обикновения кислород. А какво да кажем за различните пропорции, в които кислородът се съединява с азота или сярата и всяка една от които образува тяло, качествено различно от всички други! Колко различен е веселещият газ (двуазотен окис N_2O) от анхидрита на азотната киселина (двуазотен петокис N_2O_5)! Първият е газ, вторият при обикновена температура — твърдо кристално тяло. А цялата разлика в състава им е, че второто тяло съдържа пет пъти повече кислород от първото и между двете се намират три други окиса на азота (NO , N_2O_3 , NO_2), които качествено се различават от горните два и помежду си.

Още по-ясно се проявява това при хомоложните редове на въглеродните съединения, особено при най-простите въглеводороди. От нормалните парафини най-низшият е метанът, CH_4 , тук 4 валенции на въглеродния атом са наситени с 4 атома водород. Вторият, етанът, C_2H_6 , има два свързани помежду си атома въглерод, а свободните 6 валенции са наситени с 6 атома водород. По-нататък имаме C_3H_8 , C_4H_{10} и т. н. — по хомоложната формула $\text{C}_n\text{H}_{2n+2}$, така че чрез прибавяне на групата CH_2 всеки път се получава тяло, качествено различно от предишното. Трите най-низши члена на този ред са газове; най-висшият известен член, хексадекан, $\text{C}_{16}\text{H}_{34}$, е твърдо тяло с точка на кипенето 278°C . Така е и с реда на изведените (теоретически) от парафините първични алкохоли с формулата $\text{C}_n\text{H}_{2n+2}\text{O}$ и с реда на едноосновните мастни киселини (формула $\text{C}_n\text{H}_{2n}\text{O}_2$). Каква качествена разлика може да предизвика количественото прибавяне на C_3H_6 , можем да разберем чрез опита: достатъчно е да изпием в каква форма е годна за пиене форма етил-алкохол $\text{C}_2\text{H}_6\text{O}$ без примес на други алкохоли, а друг път да изпием същия етилалкохол, но с незначителна прибавка на амил-алкохол $\text{C}_5\text{H}_{12}\text{O}$, който е главната съставна част на отравителното фузелово масло. Нашата глава ще почувствува това на другата сутрин, и то в своя вреда; така че ние дори бихме могли да кажем, че опиването и следващият след него махмурлук са също тъй преминало качество количество, от една страна, на етилалкохола, от друга — на прибавения към него C_3H_6 .

Впрочем при тия редове Хегеловият закон се явява пред нас и в една друга форма. Низшите членове допускат само едно единствено взаимно разположение на атомите. Но ако броят на съединените в една молекула атоми достигне определена за всеки ред величина, групирването на атомите в молекулата може да стане по няколко начина; по такъв начин могат да се появят две или няколко изомерни тела, които имат в молекулата еднакъв брой атоми C, H, O, но при все това са качествено различни. Ние дори можем да изчислим колко такива изомери са възможни за всеки член на реда. Така например в реда на парафините за C_4H_{10} съществуват два изомера, за C_6H_{12} — три; при по-висшите членове броят на възможните изомери нараства много

бързо. Следователно пак броят на атомите в молекулата е, който обуславя възможността, както и — доколкото това е доказано — действителното съществуване на такива качествено различни изомерни тела.

Нещо повече. По аналогия на познатите ни във всеки от тия редове тела можем да правим изводи за физическите свойства на неизвестните още членове на реда и с доста голяма увереност — поне за непосредствено следващите след известните ни членове — да предсказваме тия свойства, например точката на кипенето и т. п.

Най-после, Хегеловият закон важи не само за сложните тела, но и за самите химически елементи. Сега ние знаем, „че химическите свойства на елементите са периодична функция на атомните тегла“ (*Роско и Шорлемер*. Подробен учебник по химия, т. II, стр. 823), че следователно тяхното качество е обусловено от количеството на тяхното атомно тегло. И това е потвърдено по блестящ начин. Менделеев доказва, че в разположените по атомното тегло редове на родствени елементи има различни празнини, които сочат, че тук трябва да се открият нови елементи. На един от тия неизвестни елементи, който той нарече екаалуминий, защото следва в започващия с алуминий ред, непосредствено подир него, той описа предварително общите химически свойства и предсказа приблизително неговото специфично атомно тегло, както и неговия атомен обем. Няколко години по-късно Лекок дьо Боабодран действително откри тоя елемент и предсказанията на Менделеев се оказаха верни със съвсем незначителни отклонения. Екаалуминият беше реализиран в галия (пак там, стр. 828). Като приложи несъзнателно Хегеловия закон за преминаване на количеството в качество, Менделеев извърши научен подвиг, който смело може да се постави наред с откритието на Леверие, който изчисли орбитата на неизвестната още планета Нептун.

В биологията, както и в историята на човешкото общество, същият закон се потвърждава на всяка крачка, но ние се ограничаваме с примерите из областта на точните науки, защото тук количествата могат да бъдат точно измерени и проследени.

Вероятно същите господа, които досега хулеха закона за преминаването на количеството в качество казва

истицизъм и непонятен трансцендентализъм, сега ще заявят, че това е нещо разбиращо се от само себе си, тривиално и плоско, че те са го прилагали отдавна, така че не научават нищо ново. Но формулирането за пръв път на един всеобщ закон за развитието на природата, обществото и мисленето в неговата общозначима форма винаги си остава дело със световноисторическо значение. И ако тези господа в продължение на много години са заставяли количеството и качеството да преминават едно в друго, без да знаят какво вършат, те ще трябва да се утешат заедно с Молиеровия г. Курден, който също цял живот е говорил в проза, без ни най-малко да подозира това...

*К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., Т. 20,
с. 379—384.*

Ф. Енгелс

Из „АНТИ-ДЮРИНГ“

... Докато разглеждаме нещата в състояние на покой и като безжизнени, всяко поотделно, едно до друго и едно след друго, ние не се натъкваме на никакви противоречия в тях. Ние намираме в тях известни свойства, които отчасти са общи, отчасти различни, а дори и противоречиви, но в последния случай са разпределени между различните неща, така че в себе си не съдържат никакво противоречие. Докъдето се простира тази област на наблюдение, дотам ние можем да мислим с обикновения метафизически начин на мислене. Но работата става съвсем друга, когато започнем да разглеждаме нещата в тяхното движение, в тяхното изменение, в техния живот, в тяхното взаимно въздействие. Тук ние веднага се натъкваме на противоречия. Самото движение е противоречие; дори простото механическо придвижване от едно място на друго може да се извършва само така, че дадено тяло в един и същ момент се намира на едно място и същевременно на друго място, че то се намира на едно и също място и че се намира на него. И именно постоянното възникване и същевременното разрешаване на това противоречие е движението.

Така че тук имаме противоречие, което „обективно

съществува в самите неща и явления и, така да се каже, може да бъде физически напипано“.

... Щом като и простото механическо преместване съдържа в себе си противоречие, в още по-голяма степен го съдържат по-висшите форми на движението на материята и особено — органическият живот и неговото развитие. По-горе видяхме, че животът се състои преди всичко тъкмо в това, че дадено същество във всеки момент е същото и все пак друго. Значи животът също е противоречие, което се съдържа в самите неща и явления и постоянно възниква и се разрешава; и щом се прекрати противоречието, прекратява се и животът, настъпва смърт. Ние също така видяхме, че и в сферата на мисленето не можем да избегнем противоречията и че например противоречието между вътрешно неограничена човешка способност за познание и нейното действително съществуване само у отделни, външно ограничени и ограничено познаващи хора се разрешава в, поне за нас, практически безкрайната редица от последователни поколения, в безкрайния прогрес.

... Една от главните основи на висшата математика е противоречието, че при известни условия право и криво трябва да бъдат едно и също нещо. Висшата математика постига и друго противоречие — че линии, които се пресичат пред очите ни, все пак още на 5—6 сантиметра от точката на тяхното пресичане трябва да се смятат за паралелни, за линии, които не могат да се пресекат даже при тяхното безкрайно продължение. И при все това с помощта на тези и на още по-големи противоречия висшата математика постига не само верни, но и съвсем непостижими за низшата математика резултати.

Но и низшата математика гъмжи от противоречия.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20.
с. 121—122.*

В. И. Ленин

Из „ФИЛОСОФСКИ ТЕТРАДКИ“

Раздвояването на единното и познанието на неговите противоречиви части... е *същина* (една от „същностите“, една от основните, ако не и основната, осо-

ности или черти) на диалектиката. Така именно поставя въпроса и Хегел (Аристотел в своята „Метафизика“ постоянно се блъска около това и се бори с Хераклит, гесп. с Хераклитовите идеи).

Правилността на тази страна на съдържанието на диалектиката трябва да бъде проверена чрез историята на науката. На тази страна на диалектиката обикновено (например у Плеханов) обръщат недостатъчно внимание: твърдеството на противоположностите се взема като сума от *примери* („например зърното“; „например първобитният комунизъм“). Така е и у Енгелс. То това е „за популярност“...), а не като *закон на познанието* (в закон на обективния свят).

В математиката + и —. Диференциал и интеграл.

В механиката действие и противодействие.

Във физиката положително и отрицателно електричество.

В химията съединение и дисоциация на атомите.

В обществената наука — класовата борба.

Твърдеството на противоположностите (може би е по-правилно да се каже тяхното „единство“? макар разликата между термините твърдество и единство тук не е особено съществена. В известен смисъл и двата са верни) и признаване (откриване) на противоречията *взаимноизключващите* се, противоположните тенденции във *всички* явления и процеси на природата (и на духа, и на обществото *в това число*). Условие за познанието на всички процеси в света на тяхното „самодвижение“, в тяхното спонтанно развитие, в техния жив живот е тяхното познаване като единство на противоположности. Развитието е „борба“ на противоположности. Двете основни (или двете възможни? или двете наблюдаващи се в историята?) концепции за развитието (еволюцията) са: развитието като намаляване и увеличаване, като повторение, и развитието като единство на противоположностите (раздвояване на единното на взаимноизключващи противоположности и взаимоотношението между тях).

При първата концепция за движението остава в сянката *само* движението, неговата *двигателна* сила, неговият източник, неговият мотив (или този източник се пренася *вън* — бог, субект etc.). При втората концепция

главното внимание се устремява именно върху познанието на *източника* на „само“ движението.

Първата концепция е мъртва, бедна, суха. Втората — жизнена. *Само* втората дава ключа към „самодвижението“ на всичко съществуващо; тя дава ключа към „скоковете“, към „прекъсването на постепенността“, към „превръщането в противоположност“, към унищожаването на старото и възникването на новото.

Единството (съвпадението, тъждеството, равнодействието) на противоположностите е условно, временно, преходно, релативно. Борбата на взаимноизключващите се противоположности е абсолютна, както е абсолютно развитието, движението.

В. И. Ленин, Съч., Т. 38, с. 357—358

Щом веднъж диалектиката въз основа на нашия досегашен природонаучен опит е доказала, че всички полярни противоположности се обуславят **изобщо** от взаимодействието на двата противоположни полюса, че разделянето и противопоставянето на тези полюси съществуват само в рамките на тяхната взаимна връзка и обединение и, обратно, че тяхното обединение съществува само в тяхното разделяне, а тяхната взаимна връзка само в тяхното противопоставяне, не може и дума да става нито за окончателно уравновесяване на отблъскването и привличането, нито за окончателно разпределяне на едната форма на движение в едната половина на материята, а на другата форма — в другата, така че не може и дума да става нито за взаимно проникване, нито за абсолютно отделяне на двата полюса един от друг. Да се твърди това, би значело да се иска в първия случай северният и южният полюс на един магнит да се уравновесят един друг и един чрез друг, а във втория случай — разрязването на един магнит през средата между двата му полюса да даде в едната част северния полюс без южния, в другата част — южния полюс без северния. Макар недопустимостта на такива предположения да следва от диалектичката природа на полярната противоположност, все пак благодарение на господстващия сред природоизследователите метафизически начин на мислене поне втората хипотеза играе известна роля във физичес-

ката теория. За това ще стане дума на съответното място.

Ф. Енгелс. *Диалектика на природата*. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20 с. 388.

Пролетариатът и богатството са противоположности. Като такива те образуват едно цяло. И пролетариатът, и богатството са продукти на света на частната собственост. Касае се за това, какво определено положение заема всеки от тези два елемента в противоположността. Не е достатъчно те да бъдат обявени за две страни на едно цяло.

Частната собственост като частна собственост, като богатство, е принудена да запазва *своето собствено съществуване*, следователно и съществуването на своята противоположност — пролетариата. Това е *положителната* страна на антагонизма, удовлетворената в самата себе си частна собственост.

И обратно, пролетариатът като пролетариат е принуден да премахне самия себе си, следователно и обуславящата го противоположност — частната собственост, — която го прави пролетариат. Това е *отрицателната* страна на антагонизма, неговото безпокойство вътре в самия него, премахнатата и премахващата себе си частна собственост.

Имотната класа и класата на пролетариата представляват едно и също човешко самоотчуждение. Но първата класа се чувства в това самоотчуждение удовлетворена и утвърдена, възприема отчуждението като свидетелство за *своето собствено могъщество* и притежава в него *привидността* на едно човешко съществуване. А втората класа се чувства в това отчуждение унищожена, вижда в него своето безсилне и действителността на едно нечовешко съществуване...

К. Маркс и Ф. Енгелс. *Светото семейство*. Съч., Т. 2, с. 38.

Така наречената *обективна* диалектика господства в цялата природа, а така наречената *субективна* диалектика, диалектическото мислене, е само отражение на господстващото навсякъде в природата движение

ние чрез противоположностите, които със своята непрестанна борба и с преминаването им в края на крайщата едни в други, гесп. в по-високи форми, именно обуславят живота на природата. Привличане и отблъскване. В магнетизма започва полярността; тук тя се проявява в едно и също тяло; в електричеството тя се разпределя между две или повече тела, които се оказват във взаимно напрежение. Всички химически процеси се свеждат до явления на химическо привличане и отблъскване. Най-последно, в органичния живот образуването на клетъчното ядро трябва да се разглежда също като поляризиране на живото белтъчно вещество и теорията за развитието показва как, като се започне от простата клетка всеки прогрес до най-сложното растение, от една страна, и до човека, от друга, се извършва чрез непрестанната борба на наследствеността и приспособяването. При това става ясно колко малко приложими са към такива форми на развитие категориите като „положително“ и „отрицателно“. Ние можем да разглеждаме наследствеността като положителна, запазваща страна, а приспособяването — като отрицателна, непрестанно разрушаваща наследеното страна; но също така можем да разглеждаме приспособяването като творческа, активна, положителна дейност, а наследствеността — като оказваща съпротива, пасивна, отрицателна дейност. Но както в историята прогресът се явява като отрицание на съществуващото, така и тук — от чисто практически съображения — е по-добре да се разглежда приспособяването като отрицателна дейност.

*Ф. Енгелс. Диалектика на природата.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 515—517.*

Ф. Енгелс

Из „АНТИ—ДЮРИНГ“

Каква роля играе всъщност отрицанието на отрицанието у Маркс? ... Той резюмира окончателните резултати от икономическото и историческо изследване на така нареченото първоначално **натрудиане на капита-**

да. Преди капиталистическата ера — по-вече в Англия — в съществуващо дребно производство, основано на частната собственост на работника върху неговите средства за производство. Тук така нареченото първоначално натрупване на капитала се е състояло в експроприирането на тези непосредствени производители, т. е. в унищожаването на основаната върху собствен труд частна собственост. Това унищожаване е било възможно, защото споменатото дребно производство е съвместимо само с тесни, примитивни рамки на производството и на обществото, и на известен етап от развитието си то само поражда материалните условия за своето собствено унищожение. Това унищожение — превръщането на индивидуалните и разпокъсани средства за производство в обществено-концентрирани — образува първоначалната история на капитала. Щом работниците бъдат превърнати в пролетарии, а техните средства за производство — в капитал, щом капиталистическият начин на производство стъпи на собствените си крака, по-нататъшното обобществяване на труда, по-нататъшното превръщане на земята и на другите средства за производство в капитал, а значи и по-нататъшното експроприиране на частните собственици, придобива нова форма — „Сега подлежи на експроприация не вече работникът, който води самостоятелно стопанство, а капиталистът, който експлоатира много работници. Тази експроприация се извършва в хода на империалните закони на самото капиталистическо производство, по пътя на концентрацията на капиталите. Един капиталист убива мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази концентрация или експроприация на много капиталисти от малцина се развива в постоянно нарастващ размер кооперативната форма на процеса на труда, съзнателното технологическо приложение на науката, планомерната колективна експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребяват само заедно, и икономията на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран обществен труд. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте масата на мизерията, потисничеството, поробването, из-

граждането, експлоатацията, но също така и възмущението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. Капиталът става окови за този начин на производство, който е стигнал до разцвет, с него и при него. Концентрацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до една точка, когато те повече не се прибират в своята капиталистическа черупка. Тя се пръсва. Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.“

...Маркс ...доказва исторически и тук накратко резюмира, че също както някога дребното производство чрез собственото си развитие е създавало по силата на необходимостта условията за своето унищожение, т. е. условията за експроприране на дребните собственици — също така сега капиталистическият начин на производство сам е създавал материалните условия, по силата на които той ще трябва да загине. Такъв е историческият процес и ако той същевременно е и диалектически, то за това не е крив Маркс, колкото и неприятно да е това за г. Дюринг.

Едва сега, след като приключва своето историко-икономическо доказателство, Маркс продължава: „Капиталистическият начин на производство и присвояване, а следователно и капиталистическата частна собственост, е първото отрицание на индивидуалната частна собственост, основана на собствен труд. Но капиталистическото производство създава с необходимостта на природен процес своето собствено отрицание. Това е отрицание на отрицанието“ и т. н. (както е цитирано по-горе).

Така че като характеризира този процес като отрицание на отрицанието, Маркс и не помисля да доказва с това неговата историческа необходимост. Напротив: след като исторически доказва, че този процес действително отчасти вече се е извършил, а отчасти предстои да се извърши, едва след това той го и характеризира като процес, който се извършва според даден диалектически закон. Това е всичко...

Г-н Дюринг проявява пълно неразбиране на същността на диалектиката дори с факта, че я смята като инструмент за просто доказателство, както донякъде,

Ограничен смисъл, може да се смята за подобен инструмент формалната логика или елементарната математика. Дори формалната логика е преди всичко метод за издирване на нови резултати, за преминаване от известното към неизвестното; същото нещо, само че много по-възвишен смисъл, представлява и диалектиката, която освен това, като разкъсва тесния хоризонт на формалната логика, съдържа в себе си зародка на по-широк мироглед. Същото съотношение съществува и в математиката. Елементарната математика, математиката на постоянните величини, поне в общи черти се движи в границите на формалната логика; математиката на променливите величини, най-значителният дял на която е изчислението на безкрайно малките величини, по същество не е нищо друго освен приложение на диалектиката към математическите отношения. Тук простото доказване решително отстъпва на издирването на нов план в сравнение с разнообразното прилагане на този метод към нови области на изследването. Но почти всички доказателства на висшата математика, като се почне от първите доказателства на диференциалното смятане, от гледна точка на елементарната математика, са строго взето, неверни. Другояче не може и да бъде, щом като — както става тука — се иска чрез формалната логика да се доказват резултатите, добити в областта на диалектиката.

... Но все пак какво представлява това ужасно отрицание на отрицанието, което толкова много трови живота на г. Дюринг и играе при него същата роля на непростимо престъпление, каквато играе у християните прегрешението против светия дух? Всъщност това е една твърде проста, навсякъде и всекидневно извършваща се процедура, която всяко дете може да разбере, щом като от нея се смъкнат всички мистични дрипи, в които я е обвивала старата идеалистическа философия. В които, за свой собствен интерес, биха искали и за напред да я обвиват безпомощни метафизични от рода на г. Дюринг. Да вземем например едно ечемично зърно. Милиарди такива зърна се смилат, варят, отиват за правене на бира, а след това се консумират. Но ако едно такова ечемично зърно намери нормалните за себе си условия, ако попадне на благоприятна почва — под влиянието на топлината и влагата с него ще стане

своеобразно изменение: то ще поникне: зърното като такава изчезва, отрича се; на негово място се появява израсналото от него растение — отрицанието на зърното. Но какъв е нормалният ход на живота на това растение? То расте, цъфти, оплодява се и, най-после, отново произвежда ечемични зърна, и щом като последните узреят, стъблото умира — то също така се отрича. Като резултат на това отрицание на отрицанието ние имаме пак първоначалното ечемично зърно, но вече не едно, а десет, двадесет или тридест пъти повече. Житните растения променят вида си извънредно бавно, тъй че сегашният ечемик е твърде подобен на ечемика от преди сто години. Но да вземем някое лесно променящо се декоративно растение, например далията или орхидеята; ако чрез изкуството на градинаря въздействуваме върху семето и върху развиващото се от него растение, в резултат на това отрицание на отрицанието ще получим не само повече семена, но и качествено подобри семена, които ще дадат по-красиви цветове, и всяко повтаряне на този процес, всяко ново отрицание на отрицанието е по-висока степен в процеса на това усъвършенствуване. — Този процес, също както при ечемичното зърно, се извършва у повечето насекоми, например у пеперудите. Те се развиват от яйцето чрез неговото отрицание, преминават през различни фази на превръщане до половата си зрелост, оплодяват се и отново се отричат, като умират, щом като се свърши процесът на възпроизвеждането и женските снесат своите многосбройни яйца. Това, че при другите растения и животни процесът не става така просто, че те, преди да умрат, произвеждат семена, яйца или малки не веднъж, а много пъти, всичко това засега не ни интересува; тук ние трябва само да покажем, че отрицанието на отрицанието *действително се извършва* в двете царства на органическия свят. По-нататък, цялата геология представлява редица от отречени отрицания, редица от последователни разрушения на стари и от утайване на нови планински формации. Отначало първичната земна кора, възникнала от изстудяването на течната маса, се раздробява от океанските, метеорологичните и атмосферно-химическите въздействия и тази раздробена маса се утайва на слоеве върху морското дъно. Местни надигания на морското дъно над морското равнище от-

ново подхвърлят определени черти от това първо наслояване на въздействието на дъжда, на изменящата се според годишните времена температура, на атмосферния кислород и въглероден окис; на същите въздействия са подложени и изригнатите от недрата на земята и разкъсващи нейните пластове, разтопени и по-късно изстинали каменни маси. В продължение на милиони векове се образуват все нови и нови пластове, които в по-голямата си част отново се разрушават и отново служат като материал за образуване на нови пластове. Но резултатът от този процес е твърде положителен: образува се почва, съставена от най-разнообразни химически елементи и намираща се в състояние на механическа раздробеност, което създава възможност за най-масова и най-разнообразна вегетация.

Същото е и с математиката. Да вземем някаква алгебрична величина, например a . Ако я отречем, получаваме $-a$ (минус a). А ако подхвърлим на отрицание това отрицание, като умножим $-a$ по $-a$, ще получим $+a^2$, т. е. първоначалната положителна величина, но в по-горна степен, именно на втора степен. И в този случай няма значение, че същото това a^2 ние можем да получим и като умножим положителното a само на себе си и така ще получим a^2 . Защото отреченото отрицание лежи тъй дълбоко в a^2 , че то при всички обстоятелства има два квадратни корена, а именно $+a$ и $-a$. А невъзможността да се отървем от отреченото отрицание, от съдържащия се в квадрата отрицателен корен, получава твърде осезателно значение още в квадратните уравнения. — Още по-рязко изпъква отрицанието на отрицанието във висшия анализ, в ония „сумирания на безкрайно малките величини“, които сам г. Дюринг обявява за най-висши математически операции и които на обикновен език се наричат диференциално и интегрално смятане. Как се извършват тия изчисления? Аз имам например в дадена задача две променливи величини x и y , от които едната не може да се променя, ако заедно с нея не се промени и другата в определено от условията на задачата отношение. Аз диференцирам x и y , т. е. приемам ги за толкова безкрайно малки, че те се губят в сравнение и с най-малката действителна величина, така че от x и y не остава нищо освен тяхното взаимно отношение, но без всякаква, така да се каже, материал-

на основа — остава количествено отношение без какво-то и да е количество. Следователно — , т. е. отношението на двата диференциала от x и от y , е равно на $\frac{0}{0}$, но $\frac{0}{0}$, взето като израз на отношението $\frac{y}{x}$. Ще спомена мимоходом, че това отношение между две изчезнали величини, този зафиксирал момент на тяхното изчезване е противоречие; но то ни най-малко не може да ни смути, както изобщо не е смущавало математиката от близо 200 години насам. Но не значи ли това, че аз отричам y и x , само че не тъй, че повече да нямам работа с тях, както отрича метафизиката, а отричам по съответен начин? И така вместо x и y аз имам в дадените формули и уравнения тяхното отрицание, dx и dy . След това аз извършвам по-нататъшните действия с тези формули, като се отнасям с dx и dy като с действителни величини, макар и подчинени на някои изключителни закони, и в известен пункт *отричам отрицанието*, т. е. интегрирам диференциалната формула; вместо dx и dy получавам пак действителните величини x и y и тогава вече не съм се върнал просто към изходния момент, а съм решил задачата, върху която обикновената геометрия и алгебра може би напразно биха си трошили зъбите.

Същото нещо наблюдаваме и в историята. Всички културни народи започват с общинната собственост върху земята. У всички народи, които са прекрачили вече известно първобитно стъпало на развитие, тази общинна собственост с развитието на земеделието се превръща в окови за производството. Тя бива унищожена, отречена и след по-къси или по-дълги промеждутъчни стадии се превръща в частна собственост. Но на едно по-високо стъпало от развитието на земеделието, достигнато благодарение на същата частна собственост върху земята, частната собственост от своя страна се превръща в окови за производството — какъвто е случаят сега и в дребното, и в едрото земевладение. Оттук по необходимост възниква искането за отричане и на частната поземлена собственост, за превръщането ѝ пак в общо владение. Но това искане не означава възстановяване на първобитната общинна собственост върху земята, а установяване на една много по-висока, по-развита форма и общо владение, която не само не ще стане пречка

за производството, и, напрогив, едва сега ще го освободи от стесняващите го окови и ще му даде възможност напълно да използва съвременните химически открития и механически изобретения.

Или друг пример: античната философия е била първоначален, стихийен материализъм. Като такъв тя е била неспособна да си уясни отношението на мисленето към материята. Но необходимостта да се уясни този въпрос довела до учението за една отделима от тялото душа, след това — до твърдението за безсмъртието на тази душа и най-сетне — до монотеизма. Следователно старият материализъм е бил подложен на отрицание от страна на идеализма. Но при по-нататъшното развитие на философията и идеализмът се оказал също несъстоятелен и е бил отречен от съвременния материализъм. Последният — като отрицание на отрицанието — не е просто възстановяване на стария материализъм, а към неговите здрави основи притуря и цялото идейно съдържание на двехилядното развитие на философията и на природознанието, както и на самата двехилядогодишна история. Изобщо той вече не е философия, а просто мироглед, който трябва да се потвърди и да се прояви не в някаква си особена наука на науките, а в реалните науки. По такъв начин тук философията е „отстранена“, т. е. „едновременно преодоляна и запазена“ — преодолява по форма и запазена по своето реално съдържание. Така че там, където г. Дюринг вижда само „игра на думи“, при по-внимателно разглеждане се оказва реално съдържание...

... И така, какво нещо е отрицанието на отрицанието? — Извънредно общ и тъкмо затова извънредно широко действащ и важен закон за развитието на природата, историята и мисленето; закон, който, както видяхме, се проявява в животинското и растителното царство, в геологията, в математиката, в историята, във философията и с който е принуден да се съобразява по своему, въпреки всичкото си упорство и без сам да знае това, и самият г. Дюринг. От само себе си се разбира, че когато казвам, че това е отрицание на отрицанието, аз още нищо не казвам за оня *особен* процес на развитие, през който минава например ечемичното зърно от лоникването си до отмирането на плодоносния стрък. Защото — тъй като и интегралното изчисление е също

така отрицание на отрицанието, — ако взема да твърдя противното, бих твърдял само безсмислицата, че жизненият процес на ечемичния клас е интегрално изчисление или, ако искате, още и социализъм. Тъкмо такава безсмислица метафизиците постоянно приписват на диалектиката. Когато казвам за всички тези процеси, че те са отрицание на отрицанието, аз обхващам всички тях под този единен закон на развитието и тъкмо затова оставям без внимание особеностите на всеки отделен специален процес. А диалектиката не е нищо друго освен наука за общите закони на движението и развитието на природата, човешкото общество и мисленето.

Но могат да ни възразят: извършеното тук отрицание съвсем не е истинско отрицание; аз отричам ечемичното зърно и тогава, когато го смеля, насекомото — и тогава, когато го стъпча, положителната величина a — когато я зачеркна, и т. н. Или пък отричам положението — розата е роза, като кажа: розата не е роза; и какво ще излезе от това, че съм щял отново да отрека това отрицание, като кажа: розата все пак е роза? — Тези възражения са наистина главните аргументи на метафизиците против диалектиката, напълно достойни за техния ограничен метафизически начин на мислене. В диалектиката да отричаш не значи просто да кажеш „не“ или да обявиш нещото за несъществуващо, или да го унищожил все едно по какъв начин. Още Спиноза казва: „*Omnis determinatio est negatio*“, всяко ограничение или определение е същевременно отрицание. И, сетне, начинът на отричането се определя, първо, от общия и, второ, от особения характер на процеса. Аз трябва не само да отричам, но и отново да отстраня това отрицание. Следователно трябва по такъв начин да направя първото отрицание, че второто да остане или да стане възможно. Но как? Това зависи от особения характер на всеки отделен случай. Ако смеля ечемичното зърно или смачкам насекомото, аз наистина съм извършил първия акт на отрицанието, но съм направил невъзможен втория. Значи всеки вид неща си има свой начин на отрицание, такова отрицание, от което може да се получи развитие. Същото е и с всеки вид представи и понятия. При изчислението на безкрайно малките величини отрицанието става иначе, а не както при получаване на положителни степени от отрицателни корени. На това, както и на

Всичко друго човек трябва да се учи. Ако зная само това, че ечемичният клас и изчислението на безкрайно малките величини попадат под закона за „отрицание на отрицанието“, аз не ще мога нито успешно да отглеждам ечемика, нито успешно да диференцирам и интегрирам, също както, ако зная само законите за зависимостта на тоновете от размерите на струните, това ни най-малко не значи, че ще мога да свиря на цигулка. — Ясно е обаче, че при такова отрицание на отрицанието, което се свежда до детинското занимание — последователно да се пише a и след това да се зачерква или последователно да се твърди за розата, че е роза и че не е роза, — няма да излезе никакъв друг резултат освен глупостите на тоя, който предприема подобна отегчителна процедура. А метафизиците въпреки това искат да ни уверят, че щом като желаем да извършим отрицание на отрицанието, именно това било правилният път.

И така, не някой друг, а пак г. Дюринг ни мистифицира, като твърди, че отрицанието на отрицанието представлявало глупава аналогия с историята на грехопадението и изкуплението, измислена от Хегел, взета из областта на религията. Хората са мислили диалектически много преди да са знаели какво нещо е диалектика, също както са говорили проза, много преди да се е появила думата „проза“. Законът за отрицанието на отрицанието, който в природата и историята, и — докато не е познат — в нашето мислене се осъществява несъзнателно, е за пръв път ясно формулиран едва от Хегел. И ако г. Дюринг иска там тайничко да се занимава с тази работа, но само не може да понася наименованието ѝ — нека ѝ намери по-добро наименование. Но ако той иска да изгони от мисленето същината на тази работа, нека бъде любезен най-напред да я изгони от природата и историята и да изнамери такава математика, в която — a умножено на — a да не дава $+ a^2$ и в която диференцирането и интегрирането да бъдат забранени под страх на наказание.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 134—144.*

Из „КАРЛ МАРКС“

Диалектиката

Хегеловата диалектика като най-всестранно, богато по съдържание и дълбоко учение за развитието се смята от Маркс и Енгелс за най-голяма придобивка на класическата немска философия. Всяка друга формулировка на принципа на развитието, на еволюцията, те смятат за едностранчива, бедна откъм съдържание, обезобразяваща и осакатяваща действителния ход на развитието (нерядко със скокове, катастрофи, революции) в природата и в обществото. „Ние с Маркс бяхме едва ли не единствените хора, които си поставихме за задача да спасим“ (включително от разгрома на идеализма и хегелианството) „съзнателната диалектика и да я пренесем в материалистическото разбиране на природата“. „Природата е потвърждение на диалектиката и именно най-новото естествознание показва, че това потвърждение е извънредно богато“ (писано преди откриването на радия, електроните, превръщането на елементите и т. н.), „натрупващо всекидневно маса материал и доказващо, че в последна сметка в природата всичко става диалектически, а не метафизически“.

„Великата основна мисъл — пише Енгелс, — че светът се състои не от готови, завършени предмети, а представлява съвкупност от процеси, в която предметите, изглеждащи неизменни, тъй както и техните мисловни отражения в нашата глава, понятията, се намират в непрекъснато изменение, ту възникват, ту се унищожават — тази велика основна мисъл от времето на Хегел до такава степен е влязла в общото съзнание, че едва ли някой ще се заеме да я оспорва в нейния общ вид. Но едно е да я признаваш на думи, друго е да я прилагаш във всеки отделен случай и във всяка дадена област на изследване.“ „За диалектичката философия няма нищо веднъж завинаги установено, безусловно, свето. Върху всичко и във всичко тя вижда печата на неизбежния упадък и пред нея не може да устои нищо освен непрекъснатия процес на възникване и унищожение, на безкрайно издигане от низцето към висшето. Тя самата е само отра-

жение на този процес в мислещия мозък.“ Следователно диалектиката според Маркс е „наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене“.

Тази — революционната — страна на Хегеловата философия бе възприета и развита от Маркс. Диалектическият материализъм „не се нуждае от никаква философия, която да стои над другите науки“. От по-раншната философия остава „учението за мисленето и неговите закони — формалната логика и диалектиката“. А диалектиката, според разбирането на Маркс, както и според Хегел, включва онова, което днес наричат теория на познанието, гносеология, която трябва да разглежда своя предмет също така исторически, като изследва и обобщава произхода и развитието на познанието, прехода от незнание към познание.

В наше време идеята за развитието, за еволюцията, е влязла почти изцяло в общественото съзнание, но по други пътища, не чрез философията на Хегел. Но тази идея във формулировката, която дадоха Маркс и Енгелс, опирайки се на Хегел, е много по-всестранна, много по-богата по съдържание, отколкото разпространената идея за еволюцията. Развитие, което като че ли повтаря изминатите вече стадии, но ги повтаря по-иначе, на по-висока база („отрицание на отрицанието“), развитие, така да се каже, по спирала, а не по права линия; — развитие скокообразно, катастрофично, революционно; — „прекъсвания на постепеността“; — превръщане на количеството в качество; — вътрешни импулси за развитие, произлизащи от противоречието, от сблъскването на различните сили и тенденции, които действуват върху дадено тяло или в границите на дадено явление, или вътре в дадено общество; — взаимна зависимост и най-тясна, неразривна връзка между всички страни на всяко явление (при което историята открива все нови и нови страни), връзка, която дава единен, закономерен световен процес на движението — ето някои черти на диалектиката като по-съдържателно (от обикновеното) учение за развитието...

В. И. Ленин. Съч., Т. 21, с. 41—43.

ПОЗНАВАЕМОСТ НА СВЕТА

... В основата на теорията на познанието на диалектическия материализъм лежи признаването на външния свят и отражението му в човешката глава...

В. И. Ленин. Десет въпроса към референтчика. Съч., Т. 14, с. 3.

Идеята, че познанието може да „създава“ всеобщни форми, да заменя първичния хаос с ред и др. п.; е идея на идеалистическата философия. Светът е закономерно движение на материята, и нашето познание, бидейки висш продукт на природата, е в състояние само да отразява тая закономерност.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 172.

Всички идеи са извлечени от опита, те са отражени — верни или изопачени — на действителността.

Два вида опит: външен — материален, и вътрешен — закони и форми на мисленето. Формите на мисленето са отчасти и наследени по пътя на развитието (например очевидността на математическите аксиоми за европейците, но сигурно не и за бушмените и австралийските негри).

Ако имаме верни предпоставки и ако правилно прилагаме към тях законите на мисленето, резултатът непременно трябва да отговаря на действителността.

*Ф. Енгелс. Из подготовителните работи за „Анти-Дюринг“.
К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., Т. 20,
с. 613.*

... Форми мисленето никога не може да черпи и извлече от себе си, а само от външния свят. Но с това се преобръща и цялото съотношение: принципите не са изходен пункт на изследването, а негов краен резултат; те не се прилагат към природата и към човешката история, а се извличат от тях: не природата, не човечеството се съобразяват с принципите, а, обратно, принципите са верни само дотолкова, доколкото съответствуват на природата и историята. Такова е единственото материалистическо схващане за предмета, а противополо-

ложното схващане на г. Дюринг е идеалистическо, то обръща, действителното съотношение с главата надолу и конструира действителния свят от мислите, от съществуващи някъде си открай време, още преди света схеми, признаци или категории, точно както прави това . . . някой си Хегел.

Ф. Енгелс. Анти-Дюринг.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 35.

. . . Ако . . . поставим въпроса, що е всъщност мислене и съзнание и откъде се вземат те, ще видим, че те са продукти на човешкия мозък и че самият човек е продукт на природата, който се е развил в определена среда и заедно с нея. Поради това от само себе си се разбира, че продуктите на човешкия мозък, които при последна сметка са също продукти на природата, не противоречат, а съответствуват на останалата връзка в природата.

Ф. Енгелс. Анти-Дюринг.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 35.

Логиката е учение за познанието. Е теория на познанието. Познанието е отражаване на природата от човека. Но това не е просто, не е непосредствено, не е цялостно отражение, а процес на редица абстракции, формирания, образувания на понятията, законите etc., които понятия, закони etc., (мисленето, науката = „логическа идея“) именно *обхващат* условно, приблизително универсалната закономерност на вечно движещата се и развиваща се природа. Тук *действително*, обективно има три члена: 1) природа; 2) познание на човека = мозък на човека (като висш продукт на същата тази природа) и 3) форма на отражението на природата в познанието на човека, тая форма е именно понятия, закони, категории etc. Човек не може да обхване = да отрази = да отобрази природата, *цялата*, напълно, нейната „непосредствена цялостност“, той може само *вечно* да се приближава към това, създавайки абстракции, понятия, закони, научна картина на света и т. н. и т. п.

В. И. Ленин. Философски тетрадки,
Съч., Т. 38, с. 173.

Единственото съдържание на мисленето е светът и законите на мисленето.

Общите резултати от изследването на света се получават в края на това изследване, така че те не са *принципи*, не са изходни точки, а *резултати*, заключения. Да се получават тези резултати посредством умствени построения, да се изхожда от тях като от основа, а след това да се реконструира в ума от тях светът — това е именно *идеология*, оная идеология, от която досега са страдали всички разновидности на материализма. Макар че за него донякъде е бил ясен въпросът за отношението на мисленето към битието в *природата*, все пак му е било неясно това отношение в историята, той не е разбирал зависимостта на мисленето във всеки даден случай от историческите материални условия... Ясно е, че светът представлява единна система, т. е. свързано цяло, но познанието на тази система предполага познание на *цялата* природа и история, което хората *никога* не постигат.

Ф. Енгелс. Из подготовителните работи за „Анти-Дюринг“
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 614—615.

... Практиката на човека, повтаряйки се милиарди пъти, се закрепва в съзнанието на човека чрез фигурите на логиката. Тези фигури имат устойчивостта на предразсъдък, аксиоматичен характер именно (и само) по силата на това милиардно повторение.

В. И. Ленин. Философски тетрадки.
Съч., Т. 38, с. 209.

Усещането е образ на движещата се материя. По друг начин освен чрез усещанията ние не можем да узнаем за никакви форми на веществото и за никакви форми на движението; усещанията се предизвикват от действието на движещата се материя върху нашите сетивни органи. Така гледа естествознанието... Нашите усещания отразяват обективната реалност, т. е. онова, което съществува независимо от човечеството и от човешките усещания. Тъй гледа естествознанието.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 319—320.

Усещането е резултат от въздействието на обективното, вън от нас съществуващо нещо в себе си върху нашите сетивни органи — такава е теорията на Фойербах. Усещането е субективен образ на обективния свят...

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 118.

Ако цветът е усещане само в зависимост от ретината (както естествознанието ви заставя да признаете) — значи лъчите на светлината, падайки върху ретината, произвеждат усещането за цвят. Значи вън от нас, независимо от нас и от нашето съзнание съществува движение на материята, да речем, вълни на етера с определена дължина и определена скорост, които, действвайки върху ретината, произвеждат у човека усещане за един или друг цвят. Така именно и гледа естествознанието. Различните усещания на един или друг цвят то обяснява с различната дължина на светлинните вълни, съществуващи вън от човешката ретина, вън от човека и независимо от него. Това именно е материализъм: материята, действвайки върху нашите сетивни органи, произвежда усещане. Усещането зависи от мозъка, нервите, ретината и т. н., т. е. от организираната по определен начин материя. Съществуването на материята не зависи от усещането. Материята е първичното. Усещането, мисълта, съзнанието е висш продукт на организираната по особен начин материя. Такива са възгледите на материализма изобщо и на Маркс-Енгелс по-специално.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 47—48.

Логическите понятия са субективни, докато остават „абстрактни“, в своята абстрактна форма, но същевременно изразяват и нещото в себе си. Природата е и конкретна, и абстрактна, и явление, и същност, и миг, и отношение. Човешките понятия са субективни в своята абстрактност, откъснатост, но са обективни като цяло, в процеса, в резултата, в тенденцията, в източника.

В. И. Ленин. Философски тетрадки. Съч., Т. 38, с. 199.

... Три важни гносеологически извода:

1) Съществуват неща независимо от нашето съзнание, независимо от нашето усещане, вън от нас, защото е несъмнено, че ализаринът е съществувал вчера в каменовъгления катран, и също така е несъмнено, че нис вчера нищо не сме знаели за това съществуване, какъкви усещания от този ализарин не сме получавали.

2) Решително никаква принципиална разлика между явлението и нещото в себе си няма и не може да има. Разлика има просто между това, което е познато, и това, което още не е познато, а философските измислици за особени граници между едното и другото, за това, че нещото в себе си се намира „на откъдната страна“ на явленията (Кант) или че то може и трябва да се отдели с някаква философска преграда от въпроса за непознатия още в една или друга част, но съществуващ вън от нас свят (Юм) — всичко това е празна глупост, Schgulle, изопачаване, измислица.

3) (В теорията на познанието, както и във всички други области на науката, трябва да се разсъждава диалектически, т. е. нашето познание да не се предполага като готово и неизменно, а да се проследява по какъв начин от *незнанието* се явява *знание*, по какъв начин непълното, неточното знание става по-пълно и по-точно.)

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 100—101.

... Вън от нас съществуват всичи. Нашите възприятия и представи са техни образи. Проверка на тези образи, отделяне истинските от погрешните дава практиката.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм, Съч., Т. 14, с. 108.

Въпросът, дали човешкото мислене притежава предметна истинност, не е въпрос на теорията, а *практически* въпрос. В практиката човек трябва да докаже истинността, т. е. действителността и мощта на своето мислене, неговата принадлежност към този свят. Спорът за действителността или недействителността на мисленето, което се изолира от практиката, е чисто *схоластичен* въпрос...

Общественият живот по своята същност е практически. Всички мистерии, които водят теорията към мистицизъм, намират своето рационално разрешение в човешката практика и в разбирането на тази практика.

*К. Маркс. Тезиси за Фойербах.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 3,
с. 3—5.*

...Маркс през 1845 г., Енгелс 1888 и 1892 г., въвеждат практиката като критерий в основата на теорията на познанието на материализма. Да се поставя вън от практиката въпросът, „съответствува ли на човешкото мислене предметна“ (т. е. обективна) „истина“, това е схоластика — казва Маркс във 2 тезис за Фойербах. Най-доброто опровержение на кантианския и юмистки агностицизъм, както и на другите философски извъртания (Schrullen), е практиката — повтаря Енгелс. „Успехът на нашите действия доказва съгласието (съответствието, Übereinstimmung) на нашите възприятия, с предметната (обективна) природа на възприеманите вещи“ — възразява Енгелс на агностиците.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 138.

Практиката на човека и човечеството е проверка, критерий за обективността на познанието.

*В. И. Ленин. Философски тетрадки.
Съч., Т. 38, с. 203.*

Практиката стои по-горе от (теоретическото) познание, защото тя има не само достойнството на всеобщността, но и на непосредствената действителност.

*В. И. Ленин. Философски тетрадки.
Съч., Т. 38, с. 205.*

...Практическата дейност на човека милиарди пъти е трябвало да довежда съзнанието на човека до повтаряне на различните логически фигури, за да могат тези фигури да получат значението на аксиоми.

*В. И. Ленин. Философски тетрадки.
Съч., Т. 38, с. 181—182.*

... Със своята практика човекът доказва обективната правилност на своите идеи, понятия, знания, науки.

В. И. Ленин. *Философски тетрадки*.
Съч., Т. 38, с. 182.

... Човешкото мислене по своята природа е способно да дава и ни дава абсолютната истина, която се образува от сбора на относителните истини. Всяка степен от развитието на науката прибавя нови зърна в този сбор на абсолютната истина, но границите на истината за всяко научно положение са относителни — те ту се разширяват, ту се стесняват от по-нататъшния растеж на знанието.

... За диалектическия материализъм няма непроходима граница между относителната и абсолютната истина. Богданов съвсем не е разбрал това, щом той може да пише: „Той (мирогледът на стария материализъм) иска да бъде безусловно обективно познание на същността на нещата (курсивът е на Богданов) и е несъвместим с историческата условност на всяка идеология“ (книга III „Емпириокритицизм“, стр. IV). От гледището на съвременния материализъм, т. е. на марксизма, исторически условни са *пределите* на приближаването на нашите знания към обективната, абсолютната истина, но *безусловно* е съществуването на тая истина, безусловно е това, че ние се приближаваме към нея. Исторически условни са *контурите* на картината, но безусловно е това, че тая картина изобразява обективно съществуващия модел. Исторически условно е това, кога и при какви условия ние сме се приближили в своето познание за същността на нещата до откритието на електроните в атома, но безусловно е това, че всяко такова откритие е крачка напред на „безусловно обективното познание“. С една дума, исторически условна е всяка идеология, но безусловно е това, че на всяка научна идеология (за разлика напр. от религиозната) съответствува обективна истина, абсолютна природа. Вие ще кажете: това разграничаване между относителната и абсолютната истина е неопределено. Аз ще ви отговоря: то е тъкмо достатъчно „неопределено“, за да попречи на науката да се превърне в догма в лошия смисъл на думата, в нещо мъртво, замръзнало, закостеняло, но в същото време то е тъкмо толкова

„определено“, че да можем да се отделяме най-решително и безвъзвратно от фидеизма и от агностицизма, от философския идеализъм и от софистиката на последователите на Юм и Кант. Тук има граница, която вие не сте забелязали, и като не сте я забелязали, затънахте в блатото на реакционната философия. Това е границата между диалектическия материализъм и релативизма...

Релативизмът, като основа на теорията на познанието, е не само признаване относителността на нашите знания, но и отричане на каквато и да е обективна, съществуваща независимо от човечеството мярка или модел, към който се приближава нашето относително познание. От гледището на голия релативизъм може да се оправдае всяка софистика, може да се признае за „условно“ умрял ли е Наполеон на 5 май 1821 г. или не е умрял, може като просто „удобство“ за човека или за човечеството да се обяви допускането — наред с научната идеология („удобна“ в едно отношение) — на религиозната идеология (много „удобна“ в друго отношение) и т. н.

Диалектиката, както разяснява още Хегел, *включва в себе си* момент на релативизъм, отричане, скептицизъм, но *не се свежда* до релативизъм. Материалистическата диалектика на Маркс и Енгелс безусловно *включва в себе си* релативизъм, но *не се свежда* към него, т. е. признава относителността на всички наши знания не в смисъл на отричане на обективната истина, а в смисъл на историческа условност на пределите, в които нашите знания се приближават към тая истина.

В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. Съч., Т. 14, с. 132—137.

Диалектиката е конкретна и революционна...

В. И. Ленин. Пролетарската революция и ренегатът Кауцки. Съч., Т. 28, с. 331.

... Азбуката (на диалектиката. — *Ред.*) твърди, че няма никаква отвлечена истина, истината е всякога конкретна.

В. И. Ленин. Крачка напред, две крачки назад. Съч., Т. 7, с. 484.

ИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

К. Маркс

Из „КЪМ КРИТИКАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ“

... Общият резултат, до който стигнах и който, веднъж получен, служеше като ръководна нишка в моите изследвания, може накъсо да се формулира така: В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, независими от тяхната воля отношения — производствени отношения, които отговарят на определено стъпало от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността на тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени форми на общественото съзнание. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или — което е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция. С изменението на икономическата основа се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между мате-

риалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на природните науки, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накъсо, идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за отделния човек не може да се съди по това, което той сам мисли за себе си, така за една епоха на преврати не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни въз основа на противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствени отношения. Никога една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуването на същите да са узрели в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да реши, защото при по-внимателно разглеждане винаги ще се окаже, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешение са вече налице или най-малко се намират в процес на формиране. В общи черти азиатският, античният, феодалният и съвременният — буржоазният — начин на производство могат да бъдат наречени прогресивни епохи на икономическата обществена формация. Буржоазните производствени отношения са последната антагонистична форма на обществения производствен процес, антагонистична не в смисъл на индивидуален антагонизъм, а на антагонизъм, израстващ из обществените жизнени условия на индивидите; но развиващите се в недрата на буржоазното общество производителни сили създават същевременно материалните условия за разрешаването на този антагонизъм. Затова с тази обществена формация завършва предисторията на човешкото общество . . .“

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 13,
с. 8—10.*

Из „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

... Но това, което важи за природата, която сега вече схващаме също така като исторически процес на развитие, важи и за всички клонове на историята на обществото и за цялата съвкупност от науки, които се занимават с човешките (и божите) неща. И тук философията на историята, на правото, на религията и т. н. се е състояла в това, че на мястото на действителната взаимна връзка, която би трябвало да бъде издирена в събитията, е поставяна измислена от самия философ връзка, че историята — и в нейната цялост, и в отделните ѝ части — е била схващана като постепенно осъществяване на идеи, и то естествено винаги на любимите идеи на самия философ. Според това схващане историята несъзнателно, но по силата на необходимостта работи за осъществяването на известна мислена, отнапред определена цел, като напр. у Хегел за осъществяването на неговата абсолютна идея, и неотклонната насоченост към тази абсолютна идея представляваше вътрешната взаимна връзка на историческите събития. По този начин на мястото на действителната, още не разкрита взаимна връзка са поставяли някакво ново — несъзнателно или постепенно осъзнаващо се — мистериозно провидение. Значи и тук, точно както в областта на природата, задачата беше да бъдат отстранени тези измислени, изкуствени взаимни връзки, като бъдат издирени действителните; задача, която при последна сметка се свежда до откриването на онези общи закони на движението, които се налагат като господстващи в историята на човешкото общество.

Но оказа се, че историята на развитието на обществото в една точка съществено се различава от историята на развитието на природата. В природата — доколкото оставяме настрана обратното въздействие на човека върху природата — си въздействуват една върху друга само безсъзнателни, слепи сили, във взаимодействието на които се проявява общият закон. Никаква желана, съзнателна цел не съществува в нищо от онова, което се извършва в природата, нито в безбройните

привидни случайности, които се наблюдават на повърхността, нито в окончателните резултати, които потвърждават наличието на закономерност сред тези случайности. Напротив, в историята на обществото действащите лица са само хора, които са надарени със съзнание, действуват обмислено или под влиянието на своите страсти, работят с оглед на определена цел, нищо не се извършва без съзнателно намерение, без желана цел. Но колкото и да е важно това различие на историческото изследване — особено за изследването на отделни епохи и събития, — то ни най-малко не променя факта, че ходът на историята е подчинен на вътрешни общи закони. Защото и тук на повърхността — въпреки съзнателно желаните цели на всички отделни хора — общо взето, привидно господства случайността. Желаното се осъществява само в редки случаи, а в повечето случаи множеството желани цели на хората се сблъскват и си противоречат, или пък самите цели са по начало неосъществими, или пък са недостатъчни средствата за тяхното осъществяване. Поради това сблъскванията между безбройните отделни воли и отделни постъпки, в областта на историята довеждат до такова състояние, което господства в безсъзнателно действащата природа. Целите на действията са желани, но резултатите, които действително произтичат от тези действия, се оказват нежелани или пък — доколкото отначало все пак изглежда, че съответствуват на желаната цел — в края на краищата пак докарват други последици, съвсем различни от желаните. По този начин изглежда, че случайността, общо взето, господства и в историческите събития. Ала там, където на повърхността има игра на случайността, тази случайност винаги е подчинена на вътрешни, скрити закони и цялата задача се състои само в това, да бъдат открити тези закони...

...Ако произходът на едрото, някога феодално земевладение все пак на пръв поглед би могло да бъде приписан — поне в началото — на политически причини, на насилствено присвояване, за буржоазията и пролетариата това вече не беше възможно. Тук ясно и очевидно личеше, че произходът и развитието на тези две големи класи се определят от икономически причини. Също така ясно беше, че борбата между земевла-

делската класа и буржоазията, също както и борбата между буржоазията и пролетарната, се водеше преди всичко за икономически интереси, за осъществяването на които политическата власт трябваше да служи само като средство. Както буржоазията, така и пролетариатът са възникнали вследствие на промяната на икономическите отношения, по-точно казано на начина на производство. Тези две класи са се развили въз основа на прехода, първо, от цеховия занаят към манифактурата, а след това от манифактурата към едрата индустрия с парно и машинно производство. На известно стъпало от развитието новите производителни сили, които буржоазията е пуснала в ход — най-напред разделението на труда и съсредоточаването на множество частични работници в едно цялостно манифактурно предприятие, — и развитите се благодарение на тях условия и потребности на размяната стават несъвместими със съществуващия, исторически унаследен и осветен от закона строй на производството, т. е. с цеховите и безбройните други лични и локални привилегии (които за непривилигированите съсловия са представлявали също така безбройни окови), присъщи на феодалния обществен строй. Представляващите от буржоазията производителни сили се бунтували против представлявания от феодалните земевладелци и от цеховите майстори строй на производството; резултатът е известен: феодалните окови били разбити — в Англия постепенно, във Франция с един удар, а в Германия още не са се справили с тях. Но както манифактурата на определено стъпало от развитието, встъпила в конфликт с феодалния строй на производство, така и едрата индустрия сега вече е встъпила в конфликт с буржоазния строй на производството, който е заел мястото на феодалния. Скопана от буржоазния строй, от тесните рамки на капиталистическия начин на производство, едрата индустрия произвежда, от една страна, все по-засилващо се пролетаризиране на цялата огромна народна маса, а от друга страна — все по-голяма маса продукти, за които няма пласмент. Свръхпроизводство и масова мизерия — всяко от тях причина на другото, — това е абсурдното противоречие, до което стига едрата индустрия и което по силата на необходимостта изисква освобождаване на производителните сили чрез про-

Ф. Енгелс

Из „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА
НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

Възниква . . . въпросът, кои движещи сили стоят зад тези — идеални подбуди, кои исторически причини приемат в главите на действащите хора формата на такива подбуди?

Старият материализъм никога не си е поставял този въпрос. Затова неговото схващане на историята — доколкото изобщо има такова — е по същество прагматично, преценява всичко според мотивите за действието, дели исторически действащите хора на благородни и неблагородни и след това обикновено намира, че благородните са изиграните, а неблагородните — победителите, от което пък старият материализъм извлича извода, че от изучаването на историята няма голяма поука, а ние — че в областта на историята старият материализъм изменя на самия себе си, тъй като приема действащите в нея идейни двигатели за последни причини на събитията, вместо да изследва какво същност се крие зад тях, какви са двигателите на тия двигатели. Непоследователността не се заключава в това, че се признава наличността на идейни двигатели, а в това, че се спират при тях и не отиват по-назад, към техните движещи причини. Напротив, философията на историята, особено както я застъпва Хегел, признава, че както явно видимите, така и действителните подбуди на исторически действащите хора съвсем не са последните причини на историческите събития, че зад тези подбуди стоят други движещи сили, които именно трябва да бъдат изучени; но философията на историята не търси тези сили в самата история, а ги внася в историята отвън, от философската идеология. Така напр., вместо да обясни историята на древна Гърция въз основа на нейната собствена вътрешна взаимна връзка, Хегел просто твърди, че тя била само изработване на „формите на прекрасната индивидуалност“, осъществяване на

„художественото произведение“ като такова. По този повод той изказва множество хубави и дълбоки мисли за древните гърци, но това не ни пречи днес вече да не се оставяме да ни подхранват с подобни обяснения, които са само гола фраза.

Значи, щом се касае за изследване на движещите сили, които — все едно дали съзнателно или несъзнателно, и твърде често несъзнателно — се намират зад подбудите на исторически действащите хора и образуват същинските първи двигатели на историята, няма да се касае толкова за подбудите на отделни хора, колкото и видни да са те, а за онези подбуди, които раздвижват големи маси, цели народи, а във всеки отделен народ — цели класи; и то не когато ги раздвижват краткотрайно, за временни избухвания и бързо изгарящи огньовете — а за продължителна дейност, която завършва с голяма историческа промяна. Да се издирят движещите причини, които тук ясно или неясно, пряко или в идеологическа, а дори и във фантастична форма се отразяват като съзнателни подбуди в главите на действащите маси и на техните водачи, тъй наречените велики хора, това е единственият път, който може да ни отведе към познаването на онези закони, които, общо взето, господствуват както в историята, така и в отделните периоди или в отделните страни. Всичко, което поставя хората в движение, трябва да премине през тяхната глава; но какъв образ ще приеме то в тази глава, зависи твърде много от обстоятелствата. Работниците сега вече не разрушават машините, както са правили през 1848 г. на Рейн, но това съвсем не значи, че са се примирили с капиталистическото използване на машините.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21, с. 304—305.

В. И. Ленин

Из „КАРЛ МАРКС“

Материалистическото разбиране на историята

Съзнанието за непоследователността, незавършеността, едностранчивостта на стария материализъм довежда Маркс до убеждението, че е необходимо „науката за

обществото да бъде съгласувана с материалистическата основа и да бъде преустроена съобразно с тази основа". Акцентът на реализъмът, изобщо обяснява съзнанието с битието, а не обратно, то, приложен към обществения живот на човечеството, материализмът изисква да се обяснява общественото съзнание с общественото битие. „Технологията — казва Маркс („Капиталът“, I) — разкрива активното отношение на човека към природата, непосредствения производствен процес на неговия живот, а заедно с това и процеса на неговите обществени жизнени условия и произтичащите от тях духовни представи“. Цялостна формулировка на основните положения на материализма, приложен към човешкото общество и неговата история, Маркс дава в предговора към произведението „Към критиката на политическата икономия“ ...

...Откриването на материалистическото разбиране на историята, или, по-точно, последователното продължение, разпространение на материализма върху областта на обществените явления, премахна двата главни недостатъка на по-раншните исторически теории. 1-о, те в най-добрия случай разглеждаха само идейните мотиви на историческата дейност на хората, без да изследват от какво се пораждат тези мотиви, без да долавят обективната закономерност в развитието на системата на обществените отношения, без да виждат корените на тези отношения в степента на развитие на материалното производство; 2-о, по-раншните теории не обхващаха именно действието на масите, докато историческият материализъм пръв даде възможност да се изследват с естественоисторическа точност обществените жизнени условия на масите и измененията на тези условия. Домарксовата „социология“ и историография в най-добрия случай даваха куп сурови факти, откъслечно събрани, и изобразяваха отделни страни на историческия процес. Марксизмът посочи пътя към всеобхватното, всестранното изучаване на процеса на възникването, развитието и упадък на общественоекономическите формации, като разглежда *свкупността* на всички противоречиви тенденции, свежда ги до точно определени условия на живота и производството на различните обществени *класи*, премахва субективизма и произвола при избора на отделните „първенстващи“ идеи или при

тяхното тълкуване и разкрива *корените* на всички без изключение идеи и на всички различни тенденции в състоянието на материалните производителни сили. Хората сами творят своята история, но от какво се определят мотивите на хората и именно на масите от хора, от какво се порождаат сблъскванията на противоречивите идеи и стремежи, каква е съвкупността на всички тези сблъсквания в цялата маса на човешките общества, какви са обективните условия за производство на материалния живот, които създават базата на цялата историческа дейност на хората, какъв е законът на развитието на тези условия — на всичко това обърна внимание Маркс и посочи пътя към научното изследване на историята като единен, закономерен в цялата си грамадна разностранност и противоречивост процес.

Класовата борба

Че стремежите на едни членове на дадено общество са в разрез със стремежите на други, че общественият живот е изпълнен с противоречия, че историята ни показва борба между народите и обществата, както и вътре в тях, а освен това и редуване на периоди на революция и на реакция, на мир и на войни, на застои и на бърз прогрес или упадък, тези факти са общоизвестни. Марксизмът даде ръководната нишка, която дава възможност да се открие закономерността в този привиден лабиринт и хаос, а именно: теорията на класовата борба. Само чрез проучване съвкупността от стремежите на всички членове на дадено общество или на група общества може да се стигне до научно определяне на резултата от тези стремежи. А източникът на противоречивите стремежи е различието в положението и жизнените условия на *класите*, на които се дели всяко общество. „Историята на всички досегашни общества — пише Маркс в „Комунистическия манифест“ (с изключение на историята на първобитната община — добавя по-късно Енгелс) — е история на класови борби. Свободен и роб, патриций и плебей, феодал и крепостен селянин, цехов майстор и калфа, накъсо — потисници и потиснати са се намирали в постоянен антагонизъм един спрямо друг, водили са непрекъсната, ту скрита, ту открита борба, която винаги с свършвала с ре-

волюционно преустройство на цялото общество или с
обща гибел на борещите се класи... Съвременното бур-
жоазно общество, изникнало от развалините на фео-
далното общество, не премахна класовите противоре-
чия. То само постави нови класи, нови условия на по-
гисничество, нови форми на борба на мястото на ста-
рите. Но нашата епоха, епохата на буржоазията, се от-
личава с това, че тя опрости класовите противоречия.
Цялото общество се разпада все повече и повече на
два големи враждебни лагера, на две големи, изпра-
вени открито една срещу друга класи — буржоазия и
пролетариат“. От времето на Великата френска рево-
люция европейската история особено нагледно е раз-
кривала в редица страни тази действителна подкладка
на събитията, борбата на класите. И вече епохата на
реставрацията във Франция издигна редица историци
(Тиери, Гизо, Мише, Тиер), които, обобщавайки съби-
тията, не можеха да не признаят класовата борба као
ключ за разбиране на цялата френска история. А
най-новата епоха, епоха на пълната победа на буржоа-
зията, на представителните институции, на широкото
(ако не и всеобщо) избирателно право, на евтиния, про-
никващ сред масите всекидневен печат и пр., епоха на
могъщи и все по-широки съюзи на работниците и съюзи
на работодателите и т. н., показва още по-нагледно (ма-
кар и понякога в много едностранчива, „мирна“, „кон-
ституционна“ форма) класовата борба като двигател
на събитията. Следното място от „Комунистическия ма-
нифест“ на Маркс ще ни покаже какви изисквания за
обективен анализ на положението на всяка класа в съв-
ременното общество във връзка с анализа на условията
на развитие на всяка класа предявява Маркс към об-
ществената наука: „От всички класи, които днес про-
тивостоят на буржоазията, само пролетариатът е дей-
ствително революционна класа. Останалите класи се
разкапват и загиват с развитието на едрата индустрия,
а пролетариатът е неин собствен продукт. Средните със-
ловия: дребният индустриалец, дребният търговец, за-
нятият, селянинът — всички те се борят против бур-
жоазията, за да спасят от гибел своето съществуване
като средни съсловия. Те следователно не са револю-
ционни, а консервативни. Нещо повече, те са реакцион-
ни: те се стремят да върнат назад колелото на исто-

рията. А ако са революционни, те са такива дотолкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата, доколкото защитават не своите сегашни, а своите бъдещи интереси, доколкото изоставят своето собствено гледище, за да застанат на гледището на пролетариата.“ В редица исторически съчинения Маркс дава блестящи и дълбоки образци на материалистическа историография, на анализиране положението на всяка отделна класа и понякога на различни групи или слоеве вътре в класата, като показва нагледно защо и как „всяка класова борба е политическа борба“. Приведеният от нас откъс илюстрира каква сложна плетеница от обществени отношения и преходни стъпала от една класа към друга, от миналото към бъдещето анализира Маркс, за да установи цялата равнодействаща на историческото развитие.

Най-задълбочено, всестранно и детайлно потвърждение и приложение на теорията на Маркс е неговото икономическо учение.

В. И. Ленин Съч., Т. 21, с. 46—48.

Ф. Енгелс

Из „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА“

... Материалистическото разбиране на историята изхожда от положението, че производството, а след него и размяната на неговите продукти, е основата на всеки обществен строй; че във всяко излизашо на историческата сцена общество разпределението на продуктите, а с него и разделянето на обществото на класи или съсловия се определя от това, какво и как се произвежда и как се извършва размяната на произведените продукти. Оттук следва, че първопричините на всички обществени промени и политически преврати трябва да се търсят не в главите на хората, не в тяхното растящо разбиране на вечната истина и справедливост, а в измененията на начина на производство и на размяна; те трябва да се търсят не във философията, а в икономиката на съответната епоха. Пробуждащото се разбиране, че съществуващите обществени институции са неразумни и несправедливи, че „разумното е станало без

смысле, **благодейството — мъчение**", е само признак, че в начините на производството и във формите на размяната съвсем незабелязано са станали такива изменения, на които вече не отговаря общественият строй, скроен по мярката на старите икономически условия. От това следва още, че и средствата за отстраняване на разкритите злини трябва също да са налице — в повече или в по-малко развит вид — в самите изменили се производствени отношения. Трябва не да *изнамираме* тези средства в главата, а да ги *откриваме* с помощта на главата в наличните материални факти на производството.

Но как във връзка с това стои въпросът със съвременния социализъм?

Вече е почти общопризнато, че съществуващият обществен строй е създаден от господстващата сега класа, от буржоазията. Присъщият на буржоазията начин на производство, наречен от времето на Маркс капиталистически начин на производство, е бил несъвместим с местните и съсловни привилегии, както и с взаимните лични връзки на феодалния строй; буржоазията разрушила феодалния строй и върху неговите развалини издигнала буржоазния обществен строй, царството на свободната конкуренция, на свободното преместване, на равноправието на стокоприетелите — и изобщо на всички буржоазни прелести. Сега капиталистическият начин на производство можел да се развива свободно. Откак парата и новите машини превърнали старата манифактура в едра индустрия, създадените под ръководството на буржоазията производителни сили започнали да се развиват с нечувана по-рано бързина и в небивали по-рано размери. Но също както на времето си манифактурата и усъвършенстващите се под нейното влияние занаяти влезли в конфликт с феодалните окови на цеховете, така и едрата индустрия на по-висока степен от своето развитие влиза в конфликт с тесните рамки, в които я поставя капиталистическият начин на производство. Новите производителни сили вече с цяла глава са надраснали буржоазната форма на тяхното използване. И този конфликт между производителните сили и начина на производство съвсем не е конфликт, възникнал само в главите на хората — нещо като конфликта между първородния човешки грях и

божествената справедливост, — а съществува в действителност, обективно, извън нас, независимо от волята или от поведението дори на ония хора, от дейността на които е бил предизвикан. Съвременният социализъм не е нищо друго освен мисловно отражение на този фактически конфликт, негово идеално отражение в главите преди всичко на оная класа, която непосредствено страда от него — работническата класа.

В какво се състои този конфликт?

Преди появата на капиталистическото производство т. е. в средните векове, навсякъде е съществувало дребното производство, основано върху частната собственост на работещите върху техните средства за производство: в селото — земеделието на дребните — свободни или крепостни — селяни, а в градовете — занаятчийството. Средствата на труда — земята, земеделските оръдия, работилниците, занаятчийските инструменти — били средства на труда на отделни лица, предназначени само за еднолична употреба, и следователно по необходимост си оставали дребни, миниатюрни, ограничени. Но затова пък те обикновено принадлежали на самия производител. Да централизира, да уедри тези разпръснати, дребни средства за производство, да ги превърне в съвременни могъщи лостове на производството — тъкмо такава е била историческата роля на капиталистическия начин на производство и на неговата носителка — буржоазията. Как тя, от XV в. нататък, исторически е изпълнила тази роля в трите различни степени на производството: простата кооперация, манифактурата и едрата индустрия — подробно е описал Маркс в IV отдел на „Капиталът“. Но буржоазията, както също е изтъкнато там, могла да превърне тези ограничени средства за производство в мощни производителни сили, само като ги превърнала от средства за производство, употребявани от отделен човек, в *обществени средства за производство, употребявани само съвместно от маса хора*. Чекръкът, ръчният тъкачен стан, ковашкият чук се заменят от предачната машина, механическият тъкачен стан, парния чук, отделната работилница — от фабриката, изискваща съвместния труд на стотици и хиляди работници. И както средствата за производство и самото производство се превърнало от редица отделни действия в редица обществени дейст-

на, а продуктите — от продукти на отделни лица в обществени продукти. Преждата, тъканите, металните стоки, които излизат от фабриките и заводите, са вече продукт на общия труд на множество работници, президете на които те трябва да минат последователно, преди да бъдат окончателно завършени. Никой отделен работник не може да каже: „Това съм направил аз, това е мой продукт.“

Но там, където основна форма на производството е стихийно създаването се разделение на труда в обществото, възникнало постепенно и безпланово, там това разделение на труда неизбежно придава на продуктите формата на стоки, чиято взаимна размяна, покупката и продажбата, дава възможност на отделните производители да задоволяват своите разнообразни нужди. А така е било в средните векове. Селянинът например продавал на занаятчията земеделски продукти, а купувал от него занаятчийски изделия. Именно в това общество и отделни производители, стокопроизводители, се вмъкнал новият начин на производство. В стихийно създаването се безпланово разделение на труда, което господствувало в цялото общество, той внесъл планомерно разделение на труда, организирано в отделната фабрика; наред с производството на отделните производители се появило общественото производство. Продуктите на едното и на другото се продавали на един и същ пазар, следователно на поне приблизително еднакви цени. Но плановата организация била по-могъща от стихийното създаване на разделение на труда; фабриките, в които се използвал обществен труд, произвеждали продуктите си по-евтино от единичните дребни производители. Производството на отделните производители търпяло поражение последователно във всички области, общественото производство революционизирало целия стар начин на производство. Но този революционен характер на общественото производство бил толкова малко осъзнат, че то, напротив, било въвеждано именно за засилване и разширяване на стоковото производство. То възниквало в пряка връзка с определени съществуващи още преди него лостове на стоковото производство и на стокообмена: търговския капитал, занаятите и наемния труд. Тъй като то самото се явило като нова форма на стоковото производство, присъщите на стоковото

производство форми на присвояване останали напълно в сила и за него.

При оная форма на стоковото производство, която се развила в средните векове, изобщо не можело и да възникне въпросът — на кого трябва да принадлежи продуктът на труда. Всеки отделен производител е изготвял този продукт обикновено от свои собствени, често пъти произведени от него самия суровини, със собствени оръдия на труда и със собствения си ръчен труд на своето семейство. Такъв производител нямало защо да си присвоява този продукт; той по начало му принадлежал. Следователно правото на собственост върху продукта почивало на *собствения труд*. Дори там, където е била използвана чужда помощ, тя по начало си оставала нещо странично и често пъти била възнаграждавана не само с работна заплата, но и по друг начин: цеховият чирак и калфа работели не толкова заради издръжката и работната заплата, колкото заради собственото си обучение и подготовка за самостоятелни майстори. Но сто че започнало концентрирането на средствата за производство в големи работилници и мануфактури, превръщането им във фактически обществени средства за производство. Но с тези обществени средства за производство и обществени продукти продължавали да постъпват така, като че ли те, както и по-рано, си оставали средства за производство и продукти на отделни лица. Ако дотогава собственикът на средствата на труда си присвоявал продукта, защото последният обикновено бил негов собствен продукт, а чуждият спомагателен труд бил изключение, то сега собственикът на средствата на труда продължавал да си присвоява продукта, макар той вече да не бил негов, а изключително продукт на *чужд труд*. По такъв начин продуктите на общественния труд вече били присвоявани не от онези, които действително привеждали в движение средствата за производство и действително произвеждали тези продукти, а от *капиталиста*. Средства за производство и производството по същество станали обществени. Но те остават подчинени на оная форма на присвояване, която има за своя предпоставка частното производство на отделните производители, при което следователно всеки притежава своя собствен продукт и го изнася на пазара. Начинът на произвед-

то бива подчинен на тази форма на присвояване, акар че той унищожава нейната предпоставка. В това противоречие, което придава на новия начин на производство неговия капиталистически характер, вече се съдържа в зародиш всички колизии на съвременността. И колкото по-пълно ставало господството на новия начин на производство във всички решаващи отрасли на производството и във всички икономически господстващи страни, като свеждало по такъв начин индивидуалното производство до незначителни остатъци — толкова по-ряжко трябвало да изпъкне и несъвместимостта на общественото производство с капиталистическото присвояване.

Първите капиталисти, както казахме, заварили формата на наемния труд вече готова. Но наемният труд съществувал само като изключение, като странично, помагателно занятие, като преходно положение. Земеделецът, който от време на време отивал да работи като надничар, имал няколко моргена своя собствена земя, която можела да му осигури едно оскъдно съществуване. Уставите на цеховите сдружения нмали грижата нещият калфа да стане утре майстор. Но положението се изменило, щом средствата за производство били превърнати в обществени и концентрирани в ръцете на капиталистите. Средствата за производство, както и продуктите на дребния отделен производител все повече се обезценявали; на него не му оставало нищо друго, освен да стане наемен работник на капиталиста. Наемният труд, който преди бил само изключение и помагателно занятие, станал правило и основна форма на цялото производство; от странично занятие, каквото бил преди, той станал вече единствена дейност на работника. Временният наемен работник се превърнал в пожизнен наемен работник. При това броят на пожизнените наемни работници се увеличил колосално вследствие едновременното сгромолясване на феодалния строй, разпускането на свитите на феодалите, изгонването на селяните от техните земи и пр. Настъпил пълен разрыв между концентрираните в ръцете на капиталистите средства за производство, от една страна, и производителите, лишени от всичко друго освен от работната сила, от друга. Противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване се

появило като антагонизъм между пролетариата и буржоазията.

Видяхме, че капиталистическият начин на производство се вмъкнал в едно общество от стокпроизводители, от отделни производители, обществената връзка между които се осъществявала чрез размяната на техните продукти. Но характерно за всяко общество, основано върху стокното производство, е това, че в него производителите загубват властта над своите собствени обществени отношения. Всеки произвежда за себе си със своите случайни средства за производство и за своите особени нужди от размяна. Никой не знае какво количество от продукта, който той произвежда, ще се появи на пазара и колко потребители може да намери; никой не знае дали има действителна нужда от неговия едноличен продукт, дали ще може да изкара производствените си разходи и дали изобщо ще може да го продаде. В общественото производство цари анархия. Но стокното производство, както и всяка друга форма на производство, има свои специфични, вътрешно присъщи му, неотделими от него закони: въпреки анархията тези закони си пробиват път в него и чрез него. Те се проявяват в единствената запазила се форма на обществена връзка — в размяната — и действуват върху отделните производители като принудителни закони на конкуренцията. Те следователно първоначално са неизвестни дори на самите производители и последните трябва да ги откриват само постепенно, чрез дълъг опит. Така че те се налагат без участието на производителите и против производителите като сляпо действащи природни закони на тяхната форма на производство. Продуктът господствува над производителите.

В средновековното общество, особено в първите векове, производството било насочено главно към собственото потребление. То задоволявало предимно само нуждите на самия производител и на неговото семейство. А там, където както на село съществували отношения на лична зависимост, производството задоволявало и нуждите на феодала. Следователно тук не се осъществявала размяна и затова продуктите не са приемали характер на стоки. Селското семейство произвеждало почти всичко, от което имало нужда: оръдия и облекло, както и хранителни продукти. То започнало

да произвежда и стоки едва когато започнало да произвежда и излишък свръх собствените си нужди и дължимите на феодала натурални повинности; този излишък, пуснат в обществената размяна, предназначен за продажба, станал стока. Градските занаятчии наистина още от самото начало трябвало да произвеждат за размяна. Но и самите те изработвали по-голямата част от предметите за задоволяване на собствените си нужди; те имали зеленчукови градини и малки ниви, пасели своя добитък в общинската гора, която освен това им давала и строителен материал, и топливо; жените прелияли лен, вълна и т. н. Производството за размяна, стокното производство, ограниченият пазар, стабилният начин на производство, местната изолираност по отношение на външния свят, местното вътрешно обединение: марката в село, цеховата организация в града.

Но с разширяването на стокното производство и особено с появата на капиталистическия начин на производство ддремещите дотогава закони на стокното производство започнали да действуват по-открито и с по-голяма сила. Старите връзки отслабнали, старите прегради били разрушени, производителите все повече се превръщали в независими, разединени стокопроизводители. Анархията на общественото производство се проявила открито и все повече се изостряла. Но главното оръдие, с помощта на което капиталистическият начин на производство засилвал тази анархия в общественото производство, била пряката противоположност на анархията: засилващата се организация на производството като обществено производство във всяко отделно производствено предприятие. С този лост капиталистическият начин на производство сложил край на старата мирна стабилност. Там, където прониквал в някой отрасъл на промишлеността, той изтласквал от нея старите методи на производство. Овладявайки известен занаят, той унищожавал стария занаят. Полето на труда се превърнало в бойно поле. Великите географски открития и последвалата ги колонизация многократно увеличили сферата за пласмент и ускорили превръщането на занаята в манифактура. Борбата се разгаряла вече не само между отделните местни производители; местните борби се разраснали от своя страна до размери на национални борби, до търговските войни през XVII и

XVIII век. Накрай едрата индустрия и създаването на световния пазар направили тази борба всеобща и същевременно ѝ придали нечувана ожесточеност. В отношенията между отделните капиталисти, както и между цели отрасли на производството и между цели страни, въпросът за съществуване се решава от това, дали те обладават изгодни, естествени или изкуствено създадени производствени условия. Победените безмилостно се отстраняват. Това е Дарвиновата борба за отделното съществуване, пренесена — с удесеторена ярост — от природата в обществото. Естественото състояние на животните изпъква като връх на човешкото развитие. Противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване се проявява *като противоположност между организацията на производството в отделните фабрики и анархията на производството в цялото общество.*

Капиталистическият начин на производство се движи в тия две форми на проява на противоречието, което му е присъщо по силата на неговия произход, като описва безизходно оня „омагьосан кръг“, който още Фурне бе открил в него. Но на своето време Фурне разбира се, не е могъл още да види, че този кръг постепенно се стеснява, че движението на производството се извършва по-скоро спиралообразно и както движението на планетите трябва да завърши със сблъскване с центъра. Движещата сила на обществената анархия на производството е, която все повече превръща по-голямата част от хората в пролетарии, а именно пролетарските маси ще сложат най-после край на анархията в производството. Движещата сила на социалната анархия в производството е, която превръща възможността за безкрайно усъвършенствуване на машините в едрата индустрия в принудителен закон за всеки отделен индустриален капиталист, в закон, който под страх на гибел непрекъснато му повелява да усъвършенствува своите машини. Но усъвършенствуването на машините прави излишно определено количество човешки труд. Ако въвеждането и разпространяването на машините означават изместване на милиони работници на ръчния труд от малък брой работници, работещи на машини, усъвършенствуването на машините означава изместване на все по-голям и по-голям брой от самите работници на ма-

инен труд, а в последна сметка — създаване на засилено предлагане на работни ръце, което превишава редното търсене на такива от страна на капитала, означава постоянна индустриална резервна армия, както нарекох още в 1845 г., армия, която е на разположение на производството, когато то работи с пълна пара, и която бива изхвърлена на улицата в резултат на неизбежен след това крах; армия, която е постоянно тегеща оловена гира на краката на работническата класа в борбата за съществуване между нея и капитала, регулатор на работната заплата, задържайки я постоянно на ниско ниво, съобразено с нуждите на капитала. По такъв начин излиза, че машината — да се изразим с думите на Маркс — става най-мощното оръжие на капитала против работническата класа, че средството на труда постоянно изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работниците се превръща в оръдие за тяхното поробване. Оказва се, че икономията на средствата на труда същевременно е по начало и най-безогледно прехосване на работна сила и грабеж по отношение на нормалните условия на труда; че машината, това най-мощно средство за намаляване на работното време, се превръща в най-сигурното средство за превръщане на целия живот на работника и на неговото семейство в потенциално работно време, за увеличаване стойността на капитала: оказва се, че прекомерният труд на една част от работническата класа обуславя пълната безработица на другата ѝ част, а едрата индустрия, която обикаля цял свят, за да търси консуматори; в собствената си страна ограничава консумацията на работническите маси до гладен минимум и по този начин подкопава собствения си вътрешен пазар. „Законът, който винаги държи относителното свръхнаселение, или индустриалната резервна армия, в равновесие с обема и енергетичността на натрупването — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя натрупването на мизерията, съответна на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, подивяване и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната

на оази класа, която *произвежда своя собствен продукт като капитал*" (Маркс, „Капиталът“, стр. 671). А да очакваме от капиталистическия начин на производство друго разпределение на продуктите — това би значило да искаме електродите на една батерия, оставайки си съединени с нея, да престанат да разлагат водата и да не натрупват кислород на положителния полюс и водород — на отрицателния.

Видяхме как способността на съвременните машини за усъвършенствуване, доведена до най-висока степен, се превръща вследствие на анархията на производството в обществото в принудителен закон, който заставя отделните индустриални капиталисти постоянно да подобряват своите машини, постоянно да увеличават тяхната производителна сила. В също такъв принудителен закон се превръща за тях и простата фактическа възможност да разширяват размера на своето производство. Грамадната способност на едрата индустрия да се разширява, пред която разширяемостта на газовете е истинска детска игра, се проявява сега като *потребност* да разширява тази индустрия и качествено, и количествено, потребност, която не се съобразява с никакво противодействие. Това противодействие се създава от консумацията, пласмента и пазарите за продуктите на едрата индустрия. Но способността на пазарите както към екстензивно, тъй и към интензивно разширение се определя от съвсем други закони, които действуват с много по-малка енергия. Разширяването на пазарите не може да върви в крак с разширяването на производството. Колизията става неизбежна и тъй като тя не е в състояние да разреши конфликта, докато не хвърли във въздуха самия капиталистически начин на производство, тя се превръща в периодическа. Капиталистическото производство създава нов „омагьосан кръг“.

И наистина от 1825 г., когато избухнала първата обща криза, целият индустриален и търговски свят, производството и размяната на всички цивилизовани народи заедно с техните повече или по-малко варварски придатъци излизат от релсите приблизително веднъж на всеки десет години. Търговията спира, пазарите се препълват с огромни маси от ненамиращи пласмент продукти, наличните пари изчезват от обръщение, кредитът се прекратява, фабриките спират, трудещите се маси ос-

тават без средства за живот именно защото са произвели тези средства за живот в твърде голямо количество; фалитите следват един след друг, публичната продажба една след друга. Застоят продължава години наред, маса производителни сили и продукти се прахосват и унищожават, докато най-после натрупаните маси от стоки, повече или по-малко обезценени, не бъдат най-после продадени и не се възобнови постепенно движението на производството и размяната. Това движение малко по малко се ускорява, преминава в тръс, индустриалният тръс преминава в галоп и този галоп отстъпва място на бесния карьер, истинско надбягване с препятствия, което обхваща индустрията, търговията, кредита и спекулацията, за да се сгромоляса пак след най-отчаяни скокове в бездната на краха. И така все отначало. От 1825 г. ние вече пет пъти преживяхме това и сега (1877) го преживяваме за шести път. И характерът на тези кризи е толкова ярко изразен, че Фурне е схванал същността на всички тези кризи, като е нарекол първата от тях *crise pléthorique*, криза от изобилие.

При кризите противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване стига до насилствен взрив. Стоковото обръщение временно се прекратява; средството на обръщението, парите, става пречка за обръщението; всички закони на стокото производство и на стокото обръщение се обръщат с главата надолу. Икономическата колизия достига най-високата си точка: *начинът на производството въстава против начина на размяната.*

Фактът, че обществената организация на производството вътре във фабриката се е развила до такава степен, че е станала несъвместима със съществуващата наред с нея и над нея анархия на производството в обществото — този факт става осезателен за самите капиталисти вследствие насилствената концентрация на капиталите, която се извършва през време на кризите поради разоряването на мнозина едри и на още по-голям брой дребни капиталисти. Целият механизъм на капиталистическия начин на производство престава да действа под тежестта на създадените от самия него производителни сили. Този начин на производство вече не може да превръща в капитал тази маса от средства за производство; те остават неупотребени и тъкмо затова

трябва да бездействува и индустриалната резервна армия. Средства за производство, средства за живот, работници, които се намират на разположение на капитала — всички елементи на производството и на общото благосъстояние са в изобилие. Но „изобилието става източник на нужда и лишения“ (Фурие), защото тъкмото пречи за превръщането на средствата за производство и средствата за живот в капитал. Защото в капиталистическото общество средствата за производство могат да влязат в действие само ако преди това са се превърнали в капитал, в средство за експлоатиране на човешка работна сила. Както призрак стои между работниците, от една страна, и средствата за производство и средствата за живот, от друга, необходимостта тези средства да бъдат превърнати в капитал. Само тази необходимост предотвратява съединяването на веществените и личните лостове на производството; само тя пречи на средствата за производство да действуват, а на работниците — да работят и да живеят. Така че, от една страна, капиталистическият начин на производство е разобличен в собствената му неспособност да управлява по-нататък тези производителни сили. От друга страна, самите производителни сили все по-мощно се стремят да унищожат това противоречие, да се освободят от всичко, което им е присъщо като капитал, да бъде признат фактически техният характер като обществени производителни сили.

Това противодействие на мощно нарастващите производителни сили на капиталистическия им характер, тази нарастваща необходимост от признаване на тяхната обществена същност заставя самата капиталистическа класа все повече и повече — доколкото това изобщо е възможно при капиталистическите отношения — да ги третира като обществени производителни сили. Както периодът на индустриален размах с неговия безгранично раздут кредит, така и самият крах, разрушаващ едри капиталистически предприятия, води до онази форма на обобществяване на по-големи маси от средства за производство, която срещаме в различните видове акционерни дружества. Някои от тези средства за производство и за съобщение, като например железниците, по начало са толкова колосални, че изключват всяка друга форма на капиталистическа експлоатация.

Но и тази форма вече става недостатъчна на известна степен на развитие; едрите производители от един и същ отрасъл на индустрията в дадена страна се обединяват в „тръст“, в съюз за регулиране на производството; те определят общото количество на онова, което трябва да бъде произведено, разпределят го помежду си и налагат предварително установената продажна цена. А тъй като тях тръстове обикновено се разпадат при първия застои в работите им, те тъкмо с това предизвикват още по-концентрирано обобществяване: целият индустриален отрасъл се превръща в едно единствено огромно акционерно дружество, вътрешната конкуренция отстъпва място на монопола на това дружество вътре в дадена страна. Така именно и стана в 1890 г. с английското производство на алкали, което сега, след сливането на всичките 48 големи фабрики, премина в ръцете на едно единствено, ръководено от един център дружество с капитал от 120 милиона марки.

В тръстовете свободната конкуренция се превръща в монопол, а безплановото производство на капиталистическото общество капитулира пред плановото производство на бъдещото социалистическо общество. Наистина отначало само в полза и изгода на капиталистите. Но в тази си форма експлоатацията става толкова осезателна, че трябва да рухне. Нито един народ не би се съгласил да търпи дълго време едно ръководено от тръстовете производство с тяхната неприкрита експлоатация на цялото общество от малка банда лица, които живеят от рязане на купони.

Тъй или иначе, с тръстове или без тръстове, в края на краищата държавата, като официален представител на капиталистическото общество, ще трябва¹ да поеме

¹ Казвам: „ще трябва“, защото само в случай, че средствата за производство и съобщения наистина надраснат управляването от страна на акционерните дружества, че превръщането им в държавни стане *икономически неизбежно* — само в такъв случай, дори и това да извърши съвременната държава, то ще означава *икономически напредък*, нова крачка към завладяването на производителни сили от самото общество. Но напоследък, откакто Бисмарк се залови да одържавява, се появи особен род фалшив социализъм, който тук-там дори се изроди в своеобразен вид доброволно лакейничество, направо обявяващ за социалистическо всяко, дори и Бисмарковото одържавяване. Ако държавният тютюнев монопол е социализъм, Наполеон и Метерних трябва да бъдат причислени към основателите на социализма. Когато белгийското пра-

ръководенето на производството. Тази необходимост от превръщане в държавна собственост се появява преди всичко за големите съобщителни средства: пощата, телеграфа и железниците.

Ако кризите разкриха неспособността на буржоазията да управлява и занаяпред съвременните производствени сили, превръщането на големите производствени предприятия и средства за съобщения в акционерни дружества, в тръстове и държавна собственост показва, че буржоазията не е нужна за тази цел. Всички обществени функции на капиталиста се изпълняват сега от наемни служещи. За капиталиста вече не е останала друга обществена дейност, освен да прибира доходи, да реже купони и да играе на борсата, където разните капиталисти си отнемат един на друг капиталите. Ако капиталистическият начин на производство отначало е изтласквал работниците, сега изтласква и капиталистите, наистина засега още не в индустриалната резервна армия, а само в категорията на излишното население.

Но нито превръщането в акционерни дружества и тръстове, нито преминаването в държавна собственост не унищожават капиталистическия характер на производителните сили. При акционерните дружества и тръстове това е съвсем очевидно. А и съвременната държава е само такава организация, каквато си създава буржоазното общество за запазване на общите външни условия на капиталистическия начин на производство от посегателствата както на работниците, така и на отдел-

вители по съвсем обикновени политически и финансови съображения само построил своите главни железопътни линии, когато Бисмарк без каквато и да било икономическа необходимост превърна в държавна собственост главните железопътни линии в Прусия само за да може по-добре да ги приспособи и използва в случай на война, за да може да обучи железопътни служещи и да направи от тях послушно гласуващо за правителството стадо, а главно, за да си създаде нов, независим от парламента източник на доходи — всичко това съвсем не бяха крачки към социализма, нито пряко, нито косвено, нито съзнателно, нито несъзнателно. Иначе трябва да бъдат признати за социалистически институции и Кралската *Seehanblung*, и Кралската порцеланова мануфактура, а дори и ротните шивални във войската, или дори и най-сериозно направеното през тридесетте години при царуването на Фридрих Вилхелм III предложение от един умник да бъдат превърнати в държавни... публичните домове.

ните капиталисти. Съвременната държава — каквато и да бъде нейната форма — си остава по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили поеме като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой граждани тя ще експлоатира. Работниците ще си останат наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а напротив, довеждат се до крайност, до върхната им точка. Но на самия връх става преврат. Държавната собственост върху производителните сили не разрешава конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за неговото разрешаване.

Това разрешаване може да се състои само в действителното признаване на обществената природа на съвременните производителни сили, следователно в това, начинът на производството, на присвояването и на размяната да бъде поставен в съответствие с обществения характер на средствата за производство. А това може да се постигне само когато обществото открито и без заобиколки вземе в свое владение производителните сили, които не са могли да бъдат повече управлявани по друг начин освен по обществения. По такъв начин общественият характер на средствата за производство и продуктите, който сега се насочва против самите производители и периодически разклаща начина на производството и размяната, налагайки се насилствено и разрушително, като сляпо действащ природен закон — този обществен характер ще бъде тогава напълно съзнателно използван от производителите и ще се превърне от причина за разстройство и периодически крахове в мощен лост на самото производство.

Обществените сили, подобно на природните сили, действуват сляпо, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не се съобразяваме с тях. Но щом като веднъж вече сме ги опознали, щом сме разбрали тяхното действие, насока и влияние, само от нас самите зависи да ги подчиняваме все повече и повече на нашата воля и чрез тях да постигнем нашите цели. Това особено важи за съвременните могъщи производителни сили. Докато ние упорито отказваме да разберем тяхната природа и техния характер — а на това раз-

бирание се съпротивяват капиталистическият начин на производство и неговите защитници, — дотогава тези сили ще действуват въпреки нас и против нас, дотогава ще властвуват над нас, както подробно посочихме това по-горе. Но щом веднъж бъде разбрана тяхната природа, те могат да бъдат превърнати в ръцете на сдружените производители от демонични повелители в покорни слуги. Разликата тук е същата, каквато е между разрушителната сила на електричеството в мълнията и укротеното електричество в телеграфния апарат и във волтовата дъга, каквато е разликата между стихията на пожара и огъня, действащ в услуга на човека. Когато със съвременните производителни сили започнат да се отнасят съобразно тяхната най-последопозната природа, обществената анархия в производството ще отсъпи мястото си на едно обществено планомерно регулиране на производството съобразно нуждите както на цялото общество, така и на всеки негов член. Тогава капиталистическият начин на присвояване, при който продуктът поробва отначало производителя, а след това и присвоителя, ще бъде заменен с нов начин на присвояване на продуктите, основан върху самата природа на съвременните средства за производство: от една страна — с пряко обществено присвояване на продуктите като средство за поддържане и разширяване на производството, а от друга — с пряко индивидуално присвояване като средство за живот и наслада.

Като превръща все повече и повече огромното мнозинство от населението в пролетарии, капиталистическият начин на производство създава силата, която под страх на гибел е принудена да извърши този преврат. Като налага все повече и повече да се превръщат големите обществени средства за производство в държавна собственост, капиталистическият начин на производство сам посочва пътя към извършването на този преврат. *Пролетариатът взема държавната власт и превръща средствата за производство преди всичко в държавна собственост.* Но с това той унищожава самия себе си като пролетариат, с това той унищожава всички класови различия и класови противоположности, а заедно с това и държавата като държава. Досегашното общество, което се движи в класови противоположности, е имало нужда от държава, т. е. от една органи-

зация на експлоататорската класа, за поддържане на нейните външни условия на производството, т. е. предимно за насилствено задържане на експлоатираната класа в определените от съществуващия начин на производство условия на потисничество (робство, крепостничество или феодална зависимост, наеман труд). Държавата е била официалният представител на цялото общество, негово съсредоточаване в една видима корпорация, но тя е била такава само дотолкова, доколкото е била държава на оная класа, която за своето време сама е представлявала цялото общество: в древността тя е била държава на робовладелците — граждани на държавата, в Средновековието — на феодалната аристокрация, в наше време — на буржоазията. Когато държавата най-после стане действителен представител на цялото общество, тогава тя сама ще направи себе си излишна. Когато вече няма да има обществена класа, която трябва да бъде държана в подчинение, когато изчезнат заедно с класовото господство, заедно с борбата за отделно съществуване, обусловена от съвременната анархия на производството, произлизащите от тази борба сблъсквания и експесии, тогава вече няма да има какво да се потиска, няма да има нужда и от специална сила за потискане, от държава. Първият акт, с който държавата наистина ще се яви като представител на цялото общество — вземането във владение на средствата за производство в името на обществото, — ще бъде същевременно и нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесването на държавната власт в обществените отношения постепенно ще стане излишно в различните области и ще престане от само себе си. На мястото на управляването на хората ще дойде управляването на нещата и ръководенето на производствените процеси. Държавата няма да бъде „премахната“, тя *ще отмира*. Това трябва да се има пред вид при оценката на фразата за „свободна народна държава“, фраза, която е имала за известно време право на съществуване, като агитационно средство, но в последна сметка научно несъстоятелна; това трябва да се има пред вид и при оценяване на искането на така наречените анархисти държавата да бъде премахната днес-утре.

Откакто на историческата сцена се е появил капи-

талистическият начин на производство, вземането от обществото на всички средства за производство в свое владение често пъти се е представяло както на отделни личности, така и на отделни секти като повече или по-малко неясен идеал за бъдещето. Но то стана възможно и историческа необходимост едва когато се оказаха налице фактическите условия за неговото осъществяване. Както и всеки друг обществен прогрес, то става осъществимо не защото хората са осъзнали, че съществуването на класи противоречи на справедливостта, равенството и т. н., не поради простото желание да бъдат премахнати тези класи, а само по силата на известни нови икономически условия. Разделянето на обществото на експлоататорска и експлоатирана, на господстваща и потисната класа е било неизбежна последица от предишното слабо развитие на производството. Докогато съвкупният обществен труд дава продукция, която едва превишава най-необходимите средства за съществуване на всички, докогато следователно трудът отнема всичкото или почти всичкото време на огромното мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост ще се дели на класи. Наред с това огромно мнозинство, което е заето изключително с принудителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и която се занимава с общите работи на обществото, като ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, наука, изкуства и т. н. Така че в основата на деленето на класи лежи законът за разделението на труда. Но това съвсем не изключва прилагането на насилие, грабеж, хитрост и измама при образуването на класите и не пречи на господстващата класа, завзела властта, да укрепва своето положение за сметка на трудещите се класи и да превръща ръководенето на обществото в усилено експлоатиране на масите.

Затова; макар и деленето на класи да има известно историческо оправдание, все пак то го има само за известен период, само при известни обществени условия. Това деление на класи се е дължало на недостатъчното производство и то ще бъде унищожено с пълното развитие на съвременните производителни сили. И наистина, премахването на обществените класи предполага достигането на такава степен на историческо развитие,

на която е анахронизъм, отживяло не само съществуването на една или друга определена господстваща класа, но изобщо на всякаква господстваща класа, а следователно и самото делене на класи. Така че премахването на класите предполага такава висока степен на развитие на производството, на която присвояването на средствата за производство и на продуктите — а с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство — от страна на една отделна обществена класа става не само излишно, но пречи за икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е достигната. Политическият и интелектуалният банкрут на буржоазията едва ли е тайна дори за самата нея, а нейният икономически банкрут се повтаря редовно всеки десет години. При всяка криза обществото се задъхва под тежестта на собствените си производителни сили и продукти, които то не може да използва, и стои безпомощно пред абсурдното противоречие, когато производителите не могат да консумират, защото липсват консуматори. Експанзивната сила на средствата за производство разкъсва оковите, които ѝ е поставил капиталистическият начин на производство. Освобождаването на средствата за производство от тези окови е единственото предварително условие за непрекъснато, постоянно ускоряващо се развитие на производителните сили, а с това и за практически безграничното нарастване на самото производство. Но не само това. Превръщането на средствата за производство в обществена собственост ще премахне не само сегашното изкуствено спъване на производството, но и действителното прахосване и унищожаване на производителните сили и на продукти, което сега е неизбежен спътник на производството и достига връхната си точка при кризите. Освен това обобществяването на средствата за производство ще освободи за цялото общество маса средства за производство и продукти, като премахне безумния разкош и прахосничество на господстващите сега класи и на техните политически представители. Възможността да се осигурят на всички членове на обществото чрез общественото производство не само напълно достатъчни и от ден на ден подобряващи се материални условия на съществуване, но

и пълно свободно развитие и прилагане на техните физически и умствени способности — тази възможност сега за пръв път я има, но я има.

Щом обществото завладее средствата за производство, премахва се стоковото производство, а с това и господството на продукта над производителите. Анархията в общественото производство се заменя с планова, съзнателна организация. Борбата за отделното съществуване престава. Едва тогава човек, в известен смисъл окончателно, се отделя от царството на животните и преминава от животински към действително човешки условия на съществуване. Жизнените условия, които заобикалят хората и досега са господствували над тях, вече минават под властта и под контрола на хората, които сега за пръв път стават истински съзнателни господари на природата, защото стават господари на собственото си обединение в общество. Законите на собствените им обществени действия, които досега са им противостояли като чужди, господстващи над тях природни закони, ще бъдат прилагани от хората с пълно познаване на работата, следователно ще бъдат подчинени на тяхното господство. Обединението на хората в общество, което досега им е противостояло като натрапено отвън от природата и историята, сега става тяхното собствено, свободно дело. Обективните чужди сили, които досега са господствували над историята, минават под контрола на самите хора. И едва от този момент хората ще започнат напълно съзнателно сами да творят своята история, едва тогава привежданията от тях в движение обществени причини ще дават в значителна и във все по-голяма степен желаните от тях резултати. Това е скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.

В заключение нека обобщим накратко изложения от нас ход на развитието:

I. *Средновековно общество*: Дребно индивидуално производство. Средствата за производство са предназначени за индивидуална употреба, затова са и примитивно недодялани, дребни, с нищожен ефект. Производство за непосредствена консумация на продуктите било от самия производител, било от неговия феодален господар. Само там, където производството дава изли-

излишък свръх тази консумация, този излишък се предназначава за продажба и влиза в размяната: следователно стоковото производство едва се заражда; но то вече и по това време съдържа в себе си в зародиш *анархията в общественото производство*.

II. *Капиталистическа революция*: Преврат в индустрията, извършващ се отначало чрез простата кооперация и манифактурата. Концентрация на разпръснатите досега средства за производство в големи работилници, а с това — превръщането им от индивидуални средства за производство в обществени — превръщане, което изобщо не засегнало формите на размяната. Старите форми на присвояване остават в сила. Появява се *капиталистът*: като собственик на средствата за производство той си присвоява и продуктите и ги превръща в стоки. Производството става обществен акт; размяната, а с нея и присвояването на продуктите си остават индивидуални актове, актове на отделните лица: *отделният капиталист присвоява продукта на обществения труд*. Основно противоречие, от което произтичат всички противоречия, в които се движи съвременното общество и които особено ясно се разкриват в едрата индустрия.

а) Отделяне на производителя от средствата за производство. Обричане работника на наеман труд за цял живот. *Противоположност между пролетариат и буржоазия*.

б) Увеличаваща се проява и усилващо се действие на законите, които господствуват над стоковото производство. Необузdana конкурентна борба. *Противоречие между обществената организация в отделната фабрика и обществената анархия в цялото производство*.

в) От една страна — усъвършенствуване на машините, което поради конкуренцията става принудителен закон за всеки отделен фабрикант и означава същевременно постоянно засилващо се изхвърляне на работниците от фабриките: *индустриална резервна армия*. От друга страна — безкрайно разширяване на производството, което също става принудителен закон на конкуренцията за всеки фабрикант. От двете страни — нечувано развитие на производителните сили, по-голямо предлагане от търсенето, свръхпроизводство, препълване на пазарите, кризи, които се повтарят всеки десет

години, омагьосан кръг; тук — излишък от средствата за производство и от продукти, там — излишък от работници без работа и средства за съществуване. Но тези два лоста на производството и на общественото благосъстояние не могат да се съединят, защото капиталистическата форма на производството не позволява на производителните сили да действуват, а на продуктите — да циркулират, ако те преди това не са се превърнали в капитал, на което именно пречи техният излишък. Това противоречие нараства до безсмислица: начинът на производство въстава против формата на размяна. Буржоазията е изобличена като неспособна да управлява повече собствените си обществени производителни сили.

г) Частично признаване на обществения характер на производителните сили — признаване, което са принудени да направят самите капиталисти. Преминаване на сдрите производствени и съобщителни организми отначало в собственост на акционерни дружества, по-късно на тръстове, а след това и на държавата. Буржоазията се оказва излишна класа; всичките ѝ обществени функции сега се изпълняват от наемни служещи.

III. Пролетарска революция, разрешаване на противоречията: пролетариатът взема обществената власт и със силата на тази власт превръща изплъзващите се от ръцете на буржоазията обществени средства за производство в собственост на цялото общество. С този акт той освобождава средствата за производство от тяхното досегашно свойство на капитал и дава пълна свобода за развитие на тяхната обществена природа. Отсега нататък вече става възможно обществено производство по предварително обмислен план. развитието на производството превръща по-нататъшното съществуване на различни обществени класи в анахронизъм. Успоредно с изчезването на анархията на общественото производство отмира и политическият авторитет на държавата. Хората, станали най-после господари на собственото си обществено битие, стават заедно с това и господари на природата, господари на себе си — стават свободни. Историческото призвание на съвременния пролетариат е да завърши този освобождаващ целия свят подвиг. Задачата на научния социализъм — теоретичния израз на пролетарското движение — е да

изследва историческите условия, а заедно с това и самата природа на този преврат и по такъв начин да разясни на потиснатата днес класа, призвана да извърши този подвиг, условията и природата на нейното собствено дело.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 19, с. 214—233.

ПРОИЗХОД И СЪЩНОСТ НА КЛАСИТЕ

Класи се наричат големи групи от хора, които се различават по своето място в исторически определената система на общественото производство, по своето отношение (най-често закрепено и оформено в законите) към средствата за производство, по своята роля в обществената организация на труда, а следователно по начините на получаване и по размерите на оная част от общественото богатство, с която те разполагат. Класите са такива групи от хора, една от които може да си присвоява труда на друга благодарение на разликата в мястото, което заемат в определения строй на общественото стопанство.

В. И. Ленин. Великият почин. Съч., Т. 29, с. 415.

Маркс и Енгелс безпощадно са се борили с хората, които са забравяли за различieto на класите, които са говорили за производителите, за народа или за трудещите се изобщо. Който донякъде знае произведенията на Маркс и Енгелс, той не може да забрави, че във всичките тези произведения се осмиват онези, които говорят за производителите, за народа, за трудещите се изобщо. Няма трудещи се изобщо или работещи изобщо, а има или притежаващ средства за производство дребен собственик, цялата психология и всички навици на живот на когото са капиталистически — които и не могат да бъдат други, — или наемен работник, със съвсем друга психология, наемен работник в едрата промишленост, намиращ се в антагонизъм, в противоречие, в борба с капиталистите.

В. И. Ленин. X конгрес на РКП (б) Съч., Т. 32, с. 251.

Да се търси основният отличителен признак на различните класи на обществото в източника на дохода, значи да се издигат на първо място отношенията на разпределението, които в действителност са резултат на отношенията на производството. Тази грешка отдавна бе посочена от Маркс, който нарече невинждащите я хора вулгарни социалисти. Основен признак на разликата между класите е тяхното място в общественото производство, а следователно, тяхното отношение към средствата за производство. Присвояването на тая или оная част от обществените средства за производство и обръщането им в частно стопанство, в стопанство за продажба на продукта — ето основното различие на едната класа на съвременното общество (буржоазията) от пролетариата, който е лишен от средствата за производство и продава своята работна сила.

В. И. Ленин. Вулгарният социализъм и народничеството, възкресявани от социалистите-революционери. Съч., Т. 6. с. 259 — 260.

Увеличаването на производството във всички отрасли — скотовъдство, земеделие, домашни ръчни занаяти — давало на човешката работна сила способност да произвежда повече продукти, отколкото били необходими за нейната издръжка. То увеличавало същевременно и всекидневното количество труд, което се падало на всеки член на рода, на домашната община или на отделното семейство. Станало желателно привличането на нови работни сили. Войната ги доставяла: военнопленниците бивали превръщани в роби. Първото голямо обществено разделение на труда засяда с увеличаването на производителността на труда, значи и на богатството, и с разширяването на полето на производителната дейност, при дадените исторически условия, довело по необходимост до робството. От първото голямо обществено разделение на труда възникнало първото голямо разделение на обществото на две класи: господари и роби, експлоататори и експлоатирани.

Ф. Енгелс. Произход на семейството, частната собственост и държавата. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21, с. 159.

Често е задаван въпросът, доколко са полезни или дори необходими различните класи на обществото? И отговорът естествено е бил различен за различните исторически епохи. Без съмнение, имало е време, когато поземлената аристокрация е била неизбежен и необходим елемент на обществото. Това обаче е било много, много отдавна. След това е дошло време, когато капиталистическата средна класа, *буржоазията*, както я наричат французите, класата, появила се също така по неизбежна необходимост, е влязла в борба против поземлената аристокрация, сломила е нейната политическа власт и на свой ред е получила икономическо и политическо господство. Но никога, откак са се появили класите, не е имало време, в което обществото да е могло да живее без работническа класа. Името, социалното положение на тази класа се е изменяло; робът е бил заменен от крепостния селянин, който на свой ред е сменен от свободния работник — свободен от крепостна зависимост, но свободен също така и от собственост върху каквото и да било на земята, освен своята работна сила. Но за всекиго е ясно: каквито и изменения да ставаха във висшите, непронизвеждащи слоеве на обществото, то не може да съществува без класа на производители. Следователно, тази класа е необходима при всички условия, макар че ще дойде време, когато тя не ще бъде вече класа, когато тя ще обхваща цялото общество.

*Ф. Енгелс. Обществените класи —
необходими и излишни.
К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 19,
с. 296.*

В. И. Ленин

Из „ЗА ДЪРЖАВАТА“

*Лекция, четена в Свердловския университет
11 юли 1919 г.*

... След тия малки бележки ще премина към самия въпрос, какво нещо е държавата, как е възникнала тя и какво трябва да бъде в основата си отношението към държавата на партията на работническата класа, коя-

то се бори за пълното събаряне на капитализма — на партията на комунистите.

Казах вече, че едва ли ще се намери друг въпрос, толкова заплетен умишлено и неумишлено от представителите на буржоазната наука, философия, юриспруденция, политическа икономия и публицистика, както въпросът за държавата. Много често и досега смесват този въпрос с религиозните въпроси, много често не само представителите на религиозните учения (от тях е напълно естествено да се очаква това), но и хора, които се смятат свободни от религиозни предразсъдъци, смесват специалния въпрос за държавата с въпросите за религията и се опитват да построят — много често сложно, с идеен философски подход и обосноваване — учение, че държавата е нещо божествено, нещо свръхестествено, че това е някаква сила, с която е живяло човечеството и която дава на хората или има да даде, която носи със себе си нещо не от човека, а дадено му отвън, че това е сила от божествен произход. И трябва да се каже, че това учение е така тясно свързано с интересите на експлоататорските класи — помещиците и капиталистите, — така служи на интересите им, така дълбоко е просмукало всички привички, всички възгледи, цялата наука на господата буржоазните представители, че с остатъците му вие ще се срещате на всяка стъпка, дори във възгледа за държавата на меншевиките и есерите, които с негодуване отричат мисълта, че те се намират в зависимост от религиозните предразсъдъци, и са уверени, че могат да гледат трезво на държавата. Този въпрос е така заплетен и усложнен, защото той (като отстъпва в това отношение само на основите на икономическата наука) засяга интересите на господстващите класи повече, отколкото който и да бил друг въпрос. Учението за държавата служи за оправдание на обществените привилегии, за оправдание на съществуването на експлоатацията, за оправдание на съществуването на капитализма — сто защо най-голяма грешка е да се пристъпва към него така, като че хората, които претендират за научност, могат да ви дадат тук гледището на чистата наука. Във въпроса за държавата, в учението за държавата, в теорията за държавата, когато се запознаете с въпроса и вникнете достатъчно в него, винаги ще видите борбата на раз-

личните класи помежду им, борба, която се отразява или намира израз в борбата на възгледите за държавата, в оценката на ролята и значението на държавата.

За да пристъпим към въпроса най-научно, трябва да хвърлим макар и бегъл исторически поглед върху това, как е възникнала държавата и как тя се е развивала. Най-надеждното при разглеждането на даден въпрос на обществената наука и най-необходимото, за да придобием действително навик правилно да пристъпваме към такъв въпрос и да не допуснем да се загубим в масата от дреболии или в грамадното разнообразие от борещи се мнения, най-важното, за да пристъпим към такъв въпрос от научна гледна точка — това е да не забравяме основната историческа връзка, да разглеждаме всеки въпрос от гледна точка на това, как известно явление е възникнало в историята, какви главни етапи е преминало в своето развитие това явление, и от гледна точка на това негово развитие да видим в какво даденото нещо се е превърнало сега.

Надявам се, че по въпроса за държавата вие ще се запознаете със съчинението на Енгелс „Произход на семейството, частната собственост и държавата“. Това е едно от основните съчинения на съвременния социализъм, към всяка фраза на която можем да се отнесем с доверие, с доверието, че всяка фраза е казана не наслуки, а е написана въз основа на грамаден исторически и политически материал. Няма съмнение, че в това съчинение не всички части са еднакво достъпно и ясно изложени: някои от тях предполагат читател, който притежава вече известни исторически и икономически познания. Но пак ще кажа: не трябва да се смущавате, ако това произведение при прочитането му не бъде разбрано изведижд. Това почти никога не става нищо с един човек. Но като се връщате към него впоследствие, когато у вас се пробуди интересът, вие ще достигнете до това, да почнете да го разбирате в по-голямата му част, ако не напълно. Напомням за тази книга, защото тя дава в казаното отношение правилния подход към въпроса. Тя започва с исторически очерк за възникването на държавата.

За да пристъпим правилно към този въпрос, както и към всеки въпрос — например към въпроса за въз-

никването на капитализма, на експлоатацията между хората, към социализма, към това, как се е появил социализмът, какви условия са го породили, — към всеки такъв въпрос може солидно, с увереност да се пристъпи само като се хвърли исторически поглед върху цялото му развитие. По този въпрос преди всичко трябва да се обърне внимание на това, че държавата не винаги е съществувала. Било е време, когато не е имало държава. Тя се появява там и тогава, където и когато се появява делене на обществото на класи, когато се появяват експлоататори и експлоатирувани.

До времето, когато е възникнала първата форма на експлоатация на човек от човека, първата форма на класово делене — робовладелци и роби, — дотогава е съществувало още патриархалното или, както понякога го наричат, *клановото* семейство (клан — коляно, род, когато хората са живеели на родове, колена), и в бита на много първобитни народи следите на тия първобитни времена са останали достатъчно определено, и ако вземете каквото и да е съчинение върху първобитната култура, винаги ще се натъкнете на повече или по-малко определени описания, указания и възпоминания за това, че е имало време повече или по-малко прилично на първобитен комунизъм, когато не е съществувало разделение на обществото на робовладелци и роби. И тогава не е имало държава, не е имало специален апарат за системно прилагане на насилие и за подчиняване хората на насилието. Такъв именно апарат се нарича държава.

В първобитното общество, когато хората са живеели в неголеми родове, намирайки се още на най-ниските стъпала на своето развитие, в състояние близко до дивачеството; в епохата, от която няколко хилядолетия отделят съвременното цивилизовано човечество — в онова време не се забелязват още признаци на съществуване на държавата. Ние виждаме господство на обичаите, авторитета, уважението, властта, с която са се ползували старейшините на рода, виждаме, че такава власт се е признавала понякога на жените — положението на жената тогава не е приличало на сегашното и безправно, потиснато положение, — но никъде не виждаме особена категория хора, които да се отделят, за да управляват другите, и които за интересите, за це-

лите на управлението системно, постоянно да владеят известен апарат за принуждение, апарат за насилие, какъвто са в настоящо време, както вие всички разбирате, въоръжените войскови отряди, затворите и другите средства за подчиняване чуждата воля на насилието — това, което съставлява същността на държавата.

Ако оставим настрана така наречените религиозни учения, извъртанията, философските построения, разнообразните мнения, които буржоазните учени създават, и потърсим истинската същност на работата, ще видим, че държавата се свежда именно до такъв излъчен от човешкото общество апарат за управление. Когато се появява такава специална група хора, която е заста именно само с това — да управлява — и която за управлението се нуждае от специален апарат за принужда, за подчиняване чуждата воля на насилието — от затвори, от специални групи хора, от войска и пр., — тогава се появява държавата.

Но било е време, когато държавата не е съществувала, когато общата връзка, самото общество, дисциплината, разпределението на труда са се поддържали по силата на привичката, традициите, авторитета или уважението, с което са се ползували старейшините на рода или жените, които в онова време често са заемали не само равноправно положение с мъжете, но дори нерядко и по-високо, и когато не е имало особена категория хора — специалисти по управляването. Историята показва, че държавата като специален апарат за принуждение на хората е възникнала само там и тогава, където и когато се е появявало разделение на обществото на класи — значи разделение на такива групи от хора, едни от които могат постоянно да си присвояват труда на другите, където един експлоатира другия.

И това делене на обществото на класи в историята трябва да имаме ясно пред очи винаги като основен факт. Развитието на всички човешки общества в течение на хилядолетия във всички без изключение страни ни показва общата закономерност, правилност, последователност на това развитие, което върви така: най-напред имаме общество без класи — първоначално патриархално, първобитно общество, в което не е имало аристократи; след това общество, основано на робство — робовладелско общество. През него е преминала

цялата съвременна цивилизована Европа — робството е господствувало напълно преди 2000 години. През него е минало грамадното мнозинство от народите в другите части на света. В най-слабо развитите народи и сега още са останали следи от робството и например в Африка институти на робството ще намерите и сега. Робовладелци и роби — това е първото голямо делене на класи. Първата група е владеела не само всички средства за производство — земята, оръдията, колкото и слаби, и примитивни да са били те тогава, — но тя е владеела и хората. Тази група се е наричала робовладелци, а ония, които са се трудили и предоставяли труда си на другите, се наричали роби.

След тази форма е последвала в историята друга форма — крепостното право. Робството в грамадното болшинство страни се е превърнало в своето развитие в крепостно право. Основното делене на обществото е било: крепостници-помещчици и крепостни селяни. Формата на отношенията между хората се изменила. Робовладелците смятали робите за своя собственост, законът утвърждавал това схващане и разглеждал робите като вещ, която изцяло принадлежи на робовладелеца. По отношение на крепостния селянин класовото потисничество, зависимостта останали, но крепостникът-помещчик не се смятал собственик на селянина като вещ, а имал само право върху труда му и право да го принуждава да отбива известна повинност. На практика, както всички знаете, крепостното право, особено в Русия, където се задържа най-дълго и при най-груби форми, с нищо не се е различавало от робството.

По-нататък — в крепостното общество с развитието на търговията, със създаването на световния пазар, с развитието на паричното обръщение възниква нова класа — класата на капиталистите. От стоката, от размяната на стоките, от възникването на властта на парите възниква властта на капитала. В течение на XVIII век, по-вярно — от края на XVIII век и в течение на XIX век, се извършват революции в целия свят. Крепостничеството бива изтикано от всички страни на Западна Европа. Най-късно това става в Русия. В Русия в 1861 г. също настъпва преврат, последица от който е сменяването на една обществена форма с друга — крепостничеството бива сменено от капитализма, при което

деленето на класи е останало, останали са различни следи и отживелици на крепостното право, но в основата си класовото делене е получило друга форма.

Собствениците на капитала, собствениците на земята, собствениците на фабриките и заводите са представлявали и представляват във всички капиталистически държави нищожно малцинство от населението, което малцинство се разпорежда напълно с целия народен труд и значи държи в свое разпореждане, гнет и експлоатация цялата маса трудещи се, мнозинството от които са пролетарии, наемни работници, които получават в процеса на производството средства за живот само от продажбата на работните си ръце, на работната си сила. Селяните, разпокъсани и потиснати още от времето на крепостничеството, с преминаването към капитализма се превръщаха една част (мнозинството) — в пролетарии, друга част (малцинството) — в заможни селяни, които сами наемаха работници и представляваха селска буржоазия.

Този основен факт — преминаването на обществото от първобитните форми на робството към крепостничеството и, най-сетне, към капитализма — трябва винаги да го имате пред вид, защото само като помните този основен факт, само като поставяте в тази основна рамка всички политически учения, ще сте в състояние да оцените правилно тези учения и да разберете за какво се отнасят те, защото всеки един от тези крупни периоди в човешката история — робовладелският, крепостническият и капиталистическият — обхваща десетки и стотици векове и представлява такава маса от политически форми, разнообразни политически учения, мнения, революции, че ориентирането в цялата тази извънредно голяма пъстрота и грамадно разнообразие — особено разнообразието на политическите, философските и други учения на буржоазните учени и политици — е възможно само в случай, че се държим здраво, като за основна ръководна нишка, за това деление на обществото на класи, за изменянето на формите на класовото господство и от тази гледна точка се ориентираме във всички обществени въпроси — икономически, политически, духовни, религиозни и т. н.

Ако разгледате държавата от гледна точка на това основно делене, ще видите, че преди да се е разделило

Обществото на класи, както вече казах, не е съществувала и държавата. Но с възникването и затвърдяването на общественото делене на класи, с възникването на класовото общество възниква и се затвърдява държавата. В историята на човечеството има десетки и стотици страни, които са преживели и преживяват сега робството, крепостничеството и капитализма. Във всяка от тях, въпреки грамадните исторически промени, които са ставали, въпреки всички политически перипетии и всички революции, които са били свързани с това развитие на човечеството, с преминаването от робството през крепостничеството към капитализма и към днешната световна борба против капитализма — винаги ще видите възникването на държавата. Тя винаги е била известен апарат, който се е отделял от обществото и се е състоял от група хора, които са се занимавали само с това или почти само с това, или главно с това — да управляват. Хората се делят на управляеми и на специалисти по управлението, на такива, които се издигат над обществото и които се наричат управници, представители на държавата. Този апарат, тази група хора, които управляват другите, винаги има в ръцете си известен апарат за принуждение, физическа сила — все едно дали това насилие над хората се изразява в първобитната тояга, или — в епохата на робството — в по-усъвършенствуван тип въоръжение, или в огнестрелното оръжие, което се е появило в средните векове, или, най-сетне, в съвременното, което в ХХ век е достигнало до технически чудеса и е основано напълно върху последните придобивки на съвременната техника. Методите на насилието са се променяли, но винаги при съществуването на държавата е съществувала във всяко общество група лица, които са управлявали, които са командували, господствували и за да държат властта, са имали в ръцете си апарат за физическо принуждение, апарат за насилие, такова въоръжение, което е съответствувало на техническото равнище на всяка епоха. И като се вглеждаме в тези общи явления и си задаваме въпроса, защо държавата не е съществувала, когато не е имало класи, когато не е имало експлоататори и експлоатирани, и защо тя е възникнала, когато са възникнали класите — само така намираме определен отговор на въпроса за същ-

ността на държавата и нейното значение.

Държавата е машина за поддържане господството на една класа над друга. Когато в обществото не е имало класи, когато хората преди епохата на робството са работили в първобитните условия на по-голямо равенство, в условията на още съвсем ниска производителност на труда, когато първобитният човек е добивал с труд средствата, необходими за най-грубо първобитно съществуване, тогава не е възниквала и не е могла да възникне и особена група от хора, специално определени да управляват и господстващи над цялото останало общество. Само когато се е появила първата форма на делене обществото на класи, когато се е появило робството, когато е било възможно за известна класа хора, съсредоточили се върху най-грубите форми на земеделски труд, да произвеждат някакъв излишък, когато този излишък не е бил абсолютно необходим за най-мизерното съществуване на роба и е попадал в ръцете на робовладелеца, когато по този начин се е закрепило съществуването на тази класа на робовладелците и за да се закрепи то, необходимо е било да се появи държавата.

И тя се е появила — робовладелската държава — апаратът, който е давал в ръцете на робовладелците власт, възможност да управляват всички роби. И обществото, и държавата тогава са били много по-малки, отколкото сега, разполагали са с несравнено по-слаб апарат за връзка — тогава не са съществували днешните съобщителни средства. Планините, реките и моретата са били неимоверно по-големи пречки, отколкото сега, и образуването на държавата е ставало в много по-тесни географски граници. Технически слабият държавен апарат е обслужвал държавата, която се е простирила в сравнително тесни граници и тесен кръг на действия. Но все пак е имало апарат, който е принуждавал робите да живеят в робство, който е държал една част от обществото в принуждение, в угнетение от страна на друга. Принуждаването на една преобладаваща част от обществото към системна работа в полза на друга е невъзможно без постоянен апарат за принуждение. Докато не са съществували класи — не е съществувал и такъв апарат. Когато са се появили класи, навсякъде и винаги заедно с растежа и затвърдява-

нето на това делене се е появявал и специален институт — държавата. Формите на държавата са били извънредно разнообразни. В робовладелските времена в най-напредналите, културните и цивилизованите страни по онова време, например в древна Гърция и Рим, които изцяло са почивали върху робството, ние имаме вече разнообразни форми на държава. Тогава вече възниква разликата между монархия и република, между аристокрацията и демокрацията. Монархията — като власт на един, републиката — като отсъствие на каквато и да било неизборна власт; аристокрацията — като власт на сравнително незначително малцинство, демокрацията — като власт на народа (демократия в буквален превод от гръцки именно значи: власт на народа). Всички тия различия са се появили в епохата на робството. Въпреки тия различия държавата в робовладелската епоха е била робовладелска държава, все едно дали е била монархия или република — аристократическа или демократическа. Във всеки курс по стара история, във всяка лекция по този предмет вие ще чуете за борбата, която се е водила между монархическите и републиканските държави, но основното е било това, че робите не са били смятани за хора; не са били смятани не само за граждани, но и за хора. Римският закон ги разглеждаше като вещи. Законът за убийството, да не говоря вече за другите закони за защита на човешката личност, не се отнасял до робите. Той защищал само робовладелците като единствено признавани тогава за пълноправни граждани. Установявала ли се е монархия, това е била робовладелска монархия, установявала ли се е република — това е била робовладелска република. В тях робовладелците се ползвали с всички права, а робите според закона били вещи и над тях не само е могло да се упражнява всякакво насилие, но и убийството на роб не се смятало за престъпление. Робовладелските републики се отличавали по вътрешната си организация: имало е аристократически и демократически републики. В аристократическата република малък брой привилегировани вземали участие в изборите, в демократическата — вземали участие всички, но все пак всички робовладелци, всички освен робите. Това основно обстоятелство трябва да се има пред вид, защото то повече от всичко хвърля светлина върху

проса за държавата, и показва ясно същността на държавата.

Държавата е машина за потискане на една класа над друга, машина, за да се държат в подчинение на една класа други подчинени класи. Формата на тази машина бива различна. В робовладелската държава може да бъде монархия, аристократическа република или дори демократическа република. В действителност формите на управлението са бивали извънредно разнообразни, но същността е оставала една и съща: робите не са имали никакви права и оставали потиснатата класа, те не са били признавани за хора. Същото виждаме и в крепостната държава.

Изменението на формата на експлоатацията е преопределяло робовладелската държава в крепостническа. Това е имало грамадно значение. В робовладелското общество е съществувало пълно безправие на роба, той не е бил признаван за човек; в крепостническото — прикрепеност на селянина към земята. Основният признак на крепостното право е този, че селяните (а тогава селяните са били мнозинство, градското население е било крайно слабо развито) се смятали прикрепени към земята — оттук е произлязло и самото понятие крепостно право. Селянинът е могъл да работи за себе си определен брой дни върху участъка, който му е дал помещикът; другата част дни крепостният селянин е работил за господаря. Същността на класовото общество си оставала: обществото се крепяло на класовата експлоатация. Пълноправни могли да бъдат само помещиците, селяните са били смятани за безправни. Тяхното положение на практика се различавало много слабо от положението на робите в робовладелската държава. Но все пак за тяхното освобождение, за освобождението на селяните, се откривал по-широк път, тъй като крепостният селянин не се смятал пряка собственост на помещика. Той е можел да прекарва част от времето си върху своя участък, можел е, тъй да се каже, до известна степен да принадлежи на себе си, и крепостното право — при по-широката възможност за развитие на размяната, на търговските връзки — все повече и повече се разлагало и все повече се разширявал пътят на освобождаване на селяните. Крепостното общество винаги е било по-сложно, отколкото робовладел-

ското общество. В него е съществувал значителен елемент от развитие на търговията и промишлеността, което е водело още в онова време към капитализъм. Средните векове крепостното право е преобладавало, тук държавните форми са били разнообразни, и тук имаме и монархия, и република, макар много по-слабо изразена, но винаги за господстващи са били привилегии на помещиците-крепостници. Крепостните селяни били напълно изключени от властта на каквито и да било политически права.

И при робството, и при крепостното право господството на незначително малцинство от хората над граматното им мнозинство не е могло да мине без принуждение. Цялата история е пълна с непрекъснати опити потиснатите класи да отхвърлят потисничеството. Историата на робството познава войни за освобождение от робството, които са продължавали много десетилетия. Между другото името „спартакисти“, което е взето от комунистите в Германия — от тази единствена германска партия, която действително се бори против империализма на капитализма, — това име е взето от тях, защото Спартак е бил един от най-забележителните герои. Това е едно от най-големите въстания на робите преди около две хиляди години. В течение на редица години въстанието гъщата наглед Римска империя, изцяло основана върху робството, е изпитвала сътресения и удари от първоначалното въстание на робите, които се въоръжили и събрали под предводителството на Спартак, като образували граматна армия. В края на краищата те били разбити, хванати и подложени от робовладелците на мъчения. Тези граждански войни преминават през цялата история на съществуването на класовото общество. Аз току-що приведох примера на най-голямата от тези граждански войни в епохата на робовладелството. Цялата епоха на крепостното право също така е изпълнена с постоянни въстания на селяните. В Германия например в средните векове борбата между двесте класи, помещиците и крепостните селяни, достигнала широки размери и се превърнала в гражданска война на селяните срещу помещиците. Всички вие знаете примери на подобни многократни въстания на селяни против помещиците-крепостници и в Русия.

За да удържи своето господство, за да запази си

власт, помещикът е трябвало да има апарат, който постави в негово подчинение грамаден брой хора, ги подчини на известни закони, правила — и всички закони са се свеждали в основата си към едно — удържат властта на помещика над крепостния селянин. Това именно е била крепостническата държава, като в Русия например или в съвсем изостаналите източен страни, където крепостничеството и досега господства — по форма тя се е отличавала — е била републиканска, или монархическа. Когато държавата е била монархическа — признавала се е властта на едно лице; когато е била републиканска, признавало се е повече или по-малко участието на изборни лица от помещическото общество — това в крепостническото общество. В крепостническото общество съществува такова деление на класи, при което грамадното мнозинство — крепостното селячество — се намира в пълна зависимост от нищожното малцинство — помещиците, които владеят земята.

Развитието на търговията, развитието на стокообмен довежда до обособяването на нова класа — капиталистите. Капиталът възниква в края на средните векове, когато световната търговия след откриването на Америка достига грамадно развитие, когато се увеличава количеството на скъпоценните метали, когато среброто и златото стават средство за размяна, когато пазарното обръщение дава възможност грамадни богатства да се намират в едни ръце. Среброто и златото признават като богатство в целия свят. Икономическите сили на помещическата класа упадат и се разпада силата на новата класа — представителите на капитала. Обществото се преустройва по такъв начин, че всички граждани стават наглед равни, отпада предишното деление на робовладелци и роби, всички се смятат равни пред законите, независимо от това, кой какъв капитал владее — дали притежава земя като частна собственост, или е бедняк, който има само работни ръце — всички са равни пред закона. Законът еднакво защитава всички, пази собствеността, у когото я има, не допуска присегателства върху нея от страна на масата, която, лишена от собственост, нямайки нищо освен ръцете си, постепенно обеднява, разорява се и се превръща в пролетариат. Такова е капиталистическото общество.

Не мога да се спирам подробно върху това. Към този въпрос вие ще се върнете отново, когато ще се говори за програмата на партията — там вие ще чуете характеристиката на капиталистическото общество. Това общество излиза против крепостничеството, против старото крепостно право с лозунга за свобода. Но това е свобода за оня, който владее собствеността. И когато крепостното право бива разрушено, което става в края на XVIII — началото на XIX век, — в Русия това става по-късно от другите страни, в 1861 г. — тогава крепостната държава бива заменена от капиталистическата държава, която провъзгласява за свой лозунг всенародната свобода, която казва, че изразява волята на целия народ, отрича, че е класова държава, и тук между социалистите, които се борят за свободата на целия народ, и капиталистическата държава се развива борба, която доведе днес до създаването на Съветската социалистическа република и която обхваща целия свят.

За да се разбере борбата, започната срещу световния капитал, за да се разбере същността на капиталистическата държава, трябва да се помни, че капиталистическата държава, като въставаше срещу крепостничеството, отиваше на бой с лозунга за свобода. Отменяването на крепостното право означаваше за представителите на капиталистическата държава свобода и им сказваше услуга дотолкова, доколкото крепостното право се разрушаваше и селяните получиха възможност да владеят като пълна собственост онази земя, която са придобили чрез откуп или частично — чрез оброка, — на това държавата не обръща внимание: тя пазеше собствеността, по какъвто и път да е възникнала, тъй като тя почиваше върху частната собственост. Селяните се превръщаха в частни собственици във всички съвременни цивилизовани държави. Държавата пазеше частната собственост и там, където помещикът продаваше част от земята на селянина, тя го възнаграждаваше чрез откупа, чрез продажбата за пари. Държавата като че заявяваше: ние ще запазим напълно частната собственост — и ѝ оказваше всестранна поддръжка и застъпничество. Държавата признаваше тази собственост на всеки търговец, промишленник и фабрикант. И това общество, основано върху частната собственост, върху властта на капитала, върху пълното подчинение на всички

ки безимотни работнически и трудещи се селски маси — това общество се обявяваше за господстващо за основание на свободата. Борейки се против крепостното право, то обяви собствеността за свободна и особено се гордееше с това, че държавата била преследвала да бъде класова.

А държавата, както и по-рано си оставаше машина, която помага на капиталистите да държат в подчинение бедното селячество и работническата класа, но външно тя бе свободна. Тя въвежда всеобщо изборително право, заявява чрез устата на своите поборници, проповедници, учени и философи, че тя не е класова държава. Дори сега, когато срещу нея е започнала борбата на съветските социалистически републики, обвиняват ни, че сме нарушители на свободата, че строим държава, основана на принудението, на потискането на едни от други, а те представляват всенародна демократична държава. Ето този въпрос — за държавата — днес, когато започва социалистическата революция в целия свят и тъкмо във време на победата на революцията в някои страни, когато борбата със световния капитал се е особено изострила, — въпросът за държавата е придобил най-голямо значение и е станал, може да се каже, най-болният въпрос, фокусът на всички политически въпроси и на всички политически спорове в днешно време.

Която и партия да вземем в Русия или в която и да било по-цивилизована страна — почти всички политически спорове, различия, мнения се въртят в този момент около понятието за държавата. Дали държавата в капиталистическите страни, в демократичните републики — особено от рода на такива като Швейцария или Америка, — в най-свободните демократични републики, е израз на народната воля, резултат на общонародното решение, израз на националната воля и т. н. — или пък държавата е машина, с която капиталистите от тия страни поддържат своята власт над работническата класа и селяните? Това е основният въпрос, около който се въртят в този момент политическите спорове в целия свят. Какво се говори за болшевизма? Буржоазната преса хули болшевиките. Вие няма да намерите нито един вестник, който да не повтори изтърканото обвинение против болшевиките — че били нарушители на

народовластието. Ако нашите меншевики и социалистични революционери в наивността си (а може би и не от наивност или може би това е такава наивност, за която се казва, че е по-лоша от грабежа) мислят, че са откриватели и изобретатели на обвинението против болшевиките в нарушаване свободата и народовластието, те се заблуждават по най-смешен начин. Днес няма нито един от най-богатите вестници на най-богатите страни, които харчат десетки милиони за разпространението на тези вестници и в десетки милиони екземпляра сеят буржоазната лъжа и империалистическата политика — няма нито един от тези вестници, който не би повтарил тези основни доводи и обвинения против болшевиизма: че Америка, Англия, Швейцария са напреднали държави, основани върху народовластието, а болшевишката република е държава на разбойници, че тя не познава свободата и че болшевиките са нарушители на идеята за народовластието и дори са стигнали дотам, че са разгонили учредителното събрание. Тези страшни обвинения срещу болшевиките се повтарят в целия свят. Тези обвинения ни довеждат напълно до въпроса: какво е държавата? За да разберем тези обвинения, за да се ориентираме в тях и да се отнесем напълно съзнателно към тях, и то да се ориентираме не само по догматичното отгук-оттам, а да имаме твърдо мнение, трябва ясно да разберем какво е държавата. Имаме пред себе си всякакви капиталистически държави и всички ония учения в тяхна защита, които се създадоха преди войната. За да пристъпим правилно към разрешаването на въпроса, трябва да се отнесем критически към всички тия учения и възгледи.

Аз вече ви посочих в помощ съчинението на Енгелс „Произход на семейството, частната собственост и държавата“. Тук именно се казва, че всяка държава, в която съществува частна собственост върху земята и върху средствата за производство, гдето господствува капиталът, колкото и демократическа да е, тя е капиталистическа държава, тя е машина в ръцете на капиталистите, за да държат в подчинение работническата класа и бедните селяни. А всеобщото избирателно право, учредителното събрание, парламентът — това е само форма, своего рода полица, която никак не изменя по същество работата.

Формата на държавната власт може да бъде различна: капиталът проявява силата си по един начин там, където има една форма, и по друг — където има друга форма, но по същество властта си остава в ръцете на капитала: безразлично дали има цензово или друго право, дали има демократична република, и дори колкото тя е по-демократична, толкова по-грубо, по-цинично е това господство на капитализма. Една от най-демократичните републики в света са Северно-американските съединени щати — и никъде така, както в тази страна (който е бил там след 1905 г., той навярно няма представа за това), никъде властта на капитала, дадена на шепата милиардери над цялото общество не е проявявала така грубо, с такъв открит подкуп както в Америка. Капиталът, щом веднъж съществува, господства над цялото общество и никаква демократична република, никакво изборително право не изменят същността на работата.

Демократическата република и всеобщото изборително право в сравнение с крепостническия строй представляват грамаден прогрес: те дадоха възможност на пролетариата да постигне обединението, сплотеността, които съществуват в него, да образува стройните, дисциплинирани редици, които водят системна борба с капитала. Нищо подобно дори приблизително не е съществувало у крепостния селянин, да не говорим вече за робите. Робите, както знаем, са въставали, вдигали са бунтове, откривали са граждански войни, но никога не са могли да създадат съзнателно мнозинство партии, ръководещи борбата, не са могли да разберат ясно към каква цел се стремят и дори в най-революционните моменти от историята винаги са се оказвали пионки в ръцете на господстващите класи. Буржоазната република, парламентът, всеобщото изборително право — всичко това от гледна точка на световното развитие на обществото представлява грамаден прогрес. Човечеството е вървяло към капитализма, и само капитализмът, благодарение на градската култура, даде възможност на потиснатата класа на пролетариите да се осъзнае и да създаде световното работническо движение, милионите работници, които са организирани в целия свят в партии — ония социалистически партии, които съзнателно ръководят борбата на масите. Без парламента-

ризма, без изборността това развитие на работническата класа би било невъзможно. Ето защо всичко това е получило такова голямо значение в очите на най-широките маси хора. Ето защо преломът изглежда така труден. Не само съзнателните лицемери, учени и попове поддържат и защитават тази буржоазна лъжа, че държавата е свободна и е призвана да защитава интересите на всички, но това правят и маса хора, които искрено повтарят старите предразсъдъци и които не могат да разберат прехода от старото капиталистическо общество към социализма. Не само хората, които се намират в пряка зависимост от буржоазията, не само ония, които се намират под гнета на капитала или които са подкупени от този капитал (в служба на капитала се намират маса учени, художници, попове и т. н. от всякакъв вид), но и хората, които просто се намират под влиянието на предразсъдъците за буржоазна свобода — всичко това се опълчи в целия свят срещу болшевиизма заради това, че при своето основание Съветската република отхвърли тази буржоазна лъжа и открито заяви: вие наричате своята държава свободна, а всъщност, докато има частна собственост, вашата държава, макар и да е демократична република, не е нищо друго освен машина в ръцете на капиталистите за потискане на работниците и колкото по-свободна е държавата, толкова по-ясно е изразено това. Пример за това са Швейцария в Европа и Съединените щати в Америка. Никъде капиталът не господства така цинично и безпощадно и никъде това не се вижда с такава яснота, както именно в тия страни, макар това да са демократични републики, колкото и изясно да са разкрасени и въпреки всички приказки за трудова демокрация, за равенство на всички граждани. Всъщност в Швейцария и Америка господства капиталът и всички опити на работниците да получат някакво сериозно подобрене на своето положение се посрещат веднага с гражданска война. В тези страни има по-малко войници, постоянна войска — в Швейцария съществува милиция и всеки швейцарец има пушка у дома си, в Америка до последно време нямаше постоянна войска — и затова, когато избухне стачка, буржоазията се въоръжава, наема войници и потушава стачката и никъде това потушаване на работническото движение не

става с такава безпощадна свирепост както в Швейцария и Америка, и никъде капиталът няма такова силно влияние в парламента както именно тук. Силата на капитала е всичко, борсата е всичко, а парламентът, изборите — това са марионетки, кукли.. Но колкото се отива по-нататък, толкова повече се проявяват очите на работниците и толкова по-широко се разпространява идеята за съветска власт, особено след кървавата касапница, която току-що преживяхме. Все по-ясна става за работническата класа необходимостта от безпощадна борба против капиталистите.

Под каквито и форми да се прикрива републиката — нека това да е най-демократичната република, — ако тя е буржоазна, ако в нея е останала частната собственост върху земята, заводите и фабриките и частният капитал държи в наемно робство цялото общество, т. е. ако в нея не се извършва онова, за което се говори в програмата на нашата партия и в Съветската конституция, то тази държава е машина, за да бъдат потискани едни от други. И ние ще вземем тази машина в ръцете на оная класа, която трябва да събори властта на капитала. Ние ще отхвърлим всички стари предразсъдъци, че държавата е всеобщо равенство — това е лъжа: докато има експлоатация, не може да има равенство. Помешчикът не може да бъде равен на работника, гладният — на сития. Машината, която се нарича държава, пред която хората спират със суеверна почит и вярват на старите приказки, че това е общонародна власт — пролетариатът отхвърля тази машина и казва: това е буржоазна лъжа. Ние отнехме тази машина от капиталистите, взехме я в свои ръце. С тази машина или цепеница ние ще разбием всяка експлоатация и когато в света не остане възможност да се експлоатира, не останат собственици на земя, собственици на фабрики, не бъде така, че едни да се пресищат, а други да гладуват — едва тогава, когато не останат възможности за това, ние ще захвърлим тази машина. Тогава няма да има държава, няма да има експлоатация. Ето гледището на нашата комунистическа партия.

Надявам се, че в следващите лекции ние ще се върнем към този въпрос — и не един път.

В. И. Ленин. Съч. Т. 29, с. 466—485.

СОЦИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ — ЗАКОН ЗА ПРЕМИНАВАНЕ ОТ ЕДНА ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКА ФОРМАЦИЯ КЪМ ДРУГА

На известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречия със съществуващите производствени отношения, или — което е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили досега. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на *социална революция*. С изменението на икономическата основа настъпва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка...

Ф. Енгелс. Карл Маркс. „Към критиката на политическата икономия. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 13, с. 493.

Всяка действителна революция е социална революция, защото довежда до господство нова класа и ѝ дава възможност да преустрои обществото по свой образ и подобие.

Ф. Енгелс. Емигрантска литература. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 18, с. 542.

Основният въпрос на всяка революция е въпросът за властта в държавата. Без изясняването на този въпрос не може и дума да става за каквото и да било съзнателно участие в революцията, да не говорим за нейното ръководене.

В. И. Ленин. За двамастиято. Съч., Т. 24, с. 20.

...Що е революция от марксистко гледище? Насилствено разрушаване на остарялата политическа надстройка, чието противоречие с новите производствени отношения е предизвикало в известен момент нейния крах. Противоречието на самодържавието с целия капиталистически строй на Русия, с всички нужди за

нейното буржоазнодемократическо развитие предизвика сега толкова по-силен крах, колкото по-дълго време това противоречие изкуствено се задържаше. Надстройката пращи по всички шевове, поддава се на напор, слабее. На народа се налага сам, в лицето на представителите на най-различните класи и групи, да си изгради нова надстройка. В известен момент на развитието негодността на старата надстройка става ясна за всички... Всички признават революцията.

В. И. Ленин. Две тактики на социал-демокрацията в демократическата революция. Съч., Т. 9, с. 122.

Революции не се правят по поръчка, те не могат да се насрочват за тоя или оня момент, а назряват в процеса на историческото развитие и се разразяват в момент, обусловен от комплекса на цяла редица вътрешни и външни причини.

В. И. Ленин. Доклад пред Московската губернска конференция на заводските комитети, 23 юли 1918 г. Съч., Т. 27, с. 549.

Тъй както Дарвин откри закона за развитието на органическия свят, така Маркс откри закона за развитието на човешката история — онзи до последно време скрит под идеологическите наслойки /прост факт, че хората първо трябва да ядат, да пият, да имат жилище и да се обличат, преди да бъдат в състояние да се занимават с политика, с наука, с изкуство, религия и т. н.; че следователно производството на непосредствени материални средства за живот и с това всяка дадена степен от икономическото развитие на народа или на епохата образуват основата, върху която се развиват държавните институти, правните възгледи, изкуството и дори религиозните представи на дадените хора и изхождайки от която те трябва поради това да бъдат обяснени — а не обратното, както това се правеше досега.

Ф. Енгелс. Реч на гроба на Маркс. К. Маркс и Ф. Енгелс. Избр. произв., Т. 2, с. 191.

За марксиста не подлежи на съмнение, че революция е невъзможна без революционна ситуация, при кое-

то не всяка революционна ситуация довежда до революция. Какви са, изобщо казано, признаците на революционната ситуация? Ние навярно не ще сгрешим, ако посочим следните три главни признака: 1) Невъзможност за господстващите класи да запазят в неизменен вид своето господство; една или друга криза на „върховете“, криза на политиката на господстващата класа, създаваща цепнатина, през която си пробива път недоволството и възмущението на потиснатите класи. За настъпването на революцията обикновено бива недостатъчно „низините да не искат“, а се изисква още „върховете да не могат“ да живеят по старому. 2) Изостряне повече от обикновено нуждата и бедствията на потиснатите класи. 3) Значително повишаване по силата на посочените причини активността на масите, които в „мирната“ епоха се оставят да бъдат ограбвани спокойно, а в бурни времена се привличат както от цялата обстановка на кризата, така и от самите „върхове“ към самостоятелно историческо действие.

Без тези обективни изменения, независими от волята не само на отделните групи и партии, но и на отделните класи, революция — по общо правило — е невъзможна. Съвкупността на тези обективни промени се и нарича революционна ситуация. Такава ситуация имаше в 1905 година в Русия и във всички епохи на революции на Запад, но тя съществуваше също и в 60-те години на миналия век в Германия, в 1859—1861, в 1879—1880 година в Русия, въпреки че революция в тези случаи нямаше. Защо? Затова защото не от всяка революционна ситуация възниква революция, а само от такава ситуация, когато към изброените по-горе обективни промени се присъединява субективната, а именно: присъединява се способността на революционната класа за революционни масови действия, достатъчно силни, за да сломят (или отслабят) старото правителство, което никога, дори и в епоха на кризи, не ще „падне“, ако не го „съборят“.

Такива са марксистките възгледи за революцията, които много пъти са се развивали и признавали за безспорни от всички марксисти и които за нас, русите, особено нагледно са потвърдени от опита на 1905 година.

В. И. Ленин. Крахът на II Интернационал. Съч., Т. 21, с. 206—207.

Основният закон на революцията, потвърден от всички революции и особено от всичките три руски революции в ХХ век, се състои ето в какво: за революцията не е достатъчно експлоатираните и потиснати маси да са осъзнали невъзможността да живеят по старому и да поискат изменение; за революцията е необходимо експлоататорите да не могат да живеят и да управляват по старому. Само тогава, когато „низините“ не искат старото и когато „върховете“ не могат по старому, само тогава революцията може да победи. Другояче тази истина се изразява с думите: революцията е невъзможна без общонационална (засягаща и експлоатираните, и експлоататорите) криза. Значи за революцията е нужно, първо, да се постигне, щото мнозинството от работниците (или във всеки случай мнозинството от съзнателните, мислещите, политически активните работници) да е разбрало напълно необходимостта от преврата и да е готово да отиде на смърт за него; второ — управляващите класи да преживяват правителствена криза, която въвлича в политиката даже и най-изостаналите маси (признак на всяка истинска революция е: бързото удесеторяване или даже стократно увеличаване количеството на способните за политическа борба представители на трудещата се и угнетена маса, дотогава апатична), обезсилва правителството и прави възможно за революционерите бързото му събаряне.

В. И. Ленин. „Левичарството“ — детска болест на комунизма. Съч., Т. 31, с. 72—73.

МОРАЛ, РЕЛИГИЯ, НАУКА И ИЗКУСТВО

Ф. Енгелс

Из „АНТИ-ДЮРИНГ“

Морал

Какъв морал ни се проповядва сега? Тук е, на първо място, християнско-феодалният морал, наследен от старите религиозни времена; той от своя страна се дели главно на католически и протестантски, при което съ-

що не липсват подразделения от йезуитско-католическия и ортодоксално-протестантския до колебливо-просветителския морал. Наред с този морал фигурира съвременният буржоазен морал, а наред с него — пролетарският морал на бъдещето; по такъв начин само в напредналите европейски страни миналото, сегашното и бъдещето представят три големи групи теории за морала, които съществуват едновременно и паралелно. Но кой морал е верният? В смисъл на абсолютна окончателност — нито един; но, разбира се, най-много елементи, обещаващи му дълготрайно съществуване, има оня морал, който в сегашната епоха се обявява за нейното коренно преобразуване, който в настоящето представлява интересите на бъдещето — а това е пролетарският морал.

Но щом като виждаме, че всяка от трите класи на съвременното общество — феодалната аристокрация, буржоазията и пролетариатът — има свой особен морал, оттук можем да направим само извода, че хората съзнателно или несъзнателно черпят своите нравствени възгледи при последна сметка от практическите отношения, върху които се основава тяхното класово положение, т. е. от икономическите условия, в които те произвеждат и разменят блага.

Но в трите горепосочени теории за морала все пак има нещо, което е общо за всички тях; може би именно то представлява поне частица от един установен веднъж завинаги морал? — Посочените теории за морала изразяват три различни степени на един и същ исторически процес, значи имат обща историческа основа и вече поради това по необходимост имат много общи черти. Нещо повече. За еднакви или приблизително еднакви стъпала на икономическо развитие теориите за морала по необходимост трябва повече или по-малко да се схождат. От момента, когато се е развила частната собственост върху движимите вещи, моралната заповед „не кради“ е трябвало да стане обща за всички общества, в които е съществувала тази частна собственост. Става ли поради това тази заповед вечна морална заповед? Съвсем не! В обществото, в което са премахнати всякакви подбуди за кражба, където значи с течение на времето ще крадат само душевно болните, на какъв присмех би бил подхвърлен оня проповед-

ник на морала, който би поискал тържествено да прогласи вечната истина: не кради.

Въз основа на всичко това ние отхвърляме всеки опит да ни се натрапи каквато и да било морална догматика като вечен, окончателен, неизменен занапред нравствен закон — да ни се натрапи под предлог, че и светът на морала имал свои непреходни принципи, които стоят над историята и националните различия. Ние, напротив, твърдим, че досега всяка теория на морала, при последна сметка е била резултат на съответното икономическо положение на обществото. И тъй като досега обществото се е движило в класови противоположности, то и моралът всякога е бил класов морал: той или е оправдавал господството и интересите на господстващата класа, или пък — когато потиснатата класа е ставала достатъчно силна — е изразявал възмущението ѝ против това господство и интересите на бъдещето на потиснатите. Че при това се извършва, общо взето, напредък в морала, както и във всички други клонове на човешкото познание — в това не може да има съмнение. Но с това ние още не излизаме извън рамките на класовия морал. Морал, който да стои над класовите противоречия и над всякакъв спомен за тях, истински човешки морал ще стане възможен едва на такова стъпало на общественото развитие, когато противоположността между класите не само ще бъде преодолена, но дори ще бъде забравена в практическия живот.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 20,
с. 94—95.*

В. И. Ленин

Из „ЗАДАЧИТЕ НА МЛАДЕЖКИТЕ СЪЮЗИ“

Трябва цялата работа по възпитанието, образованието и учението на днешната младеж да бъде възпитаване у нея на комунистически морал.

Но съществува ли комунистически морал? Съществува ли комунистическа нравственост? Разбира се, да. Често представят работата така, че ние нямаме свой морал, и твърде често буржоазията ни обвинява, че ние, комунистите, отричаме всякакъв морал. Това е

един начин за фалшифициране понятията, за хвърляне прах в очите на работниците и селяните.

В какъв смисъл ние отричаме морала, отричаме нравствеността?

В този смисъл, в който я проповядваше буржоазията, която извеждаше тая нравственост от повеленията на бога. Ние по този въпрос, разбира се, казваме, че в бог не вярваме, и твърде добре знаем, че от името на бога говореше духовенството, говореха помещниците, говореше буржоазията, за да прокарват своите експлоататорски интереси. Или вместо да извеждат тоя морал от повелите на нравствеността, от повелите на бога, те го извеждаха от идеалистически или полуйдеалистически фрази, които винаги са се свеждали също към нещо твърде прилично на повеления на бога.

Всяка такава нравственост, взета като надчовешко, надкласово понятие, ние отричаме. Ние казваме, че това е лъжа, че това е измамничество и затъпяване умовете на работниците и селяните в интереса на помещниците и капиталистите.

Ние казваме, че нашата нравственост е подчинена напълно на интересите на класовата борба на пролетариата. Нашата нравственост се определя от интересите на класовата борба на пролетариата.

... За нас нравственост, взета въвн от човешкото общество, не съществува; това е измама. За нас нравствеността е подчинена на интересите на класовата борба на пролетариата.

... Ние казваме: нравственост е това, което служи на разрушението на старото експлоататорско общество и на обединението на всички трудещи се около пролетариата, който създава новото, комунистическо общество.

Комунистическата нравственост е оная нравственост, която служи на тая борба, която обединява трудещите се против всякаква експлоатация, против всякаква дребна собственост, защото дребната собственост дава в ръцете на едно лице онова, което е създадено от труда на цялото общество. Земята у нас се счита за обща собственост.

Е, добре, а ако от тая обща собственост аз вземам за себе си известно парче, произвеждам на него два пъти повече жито, отколкото ми е нужно, и с излиш-

ото спекулирам? Ако разсъждавам, че колкото повече
ладни има, толкова по-скъпо ще ми плащат? Нима то-
ва постъпвам като комунист? Не — като експлоата-
тор, като собственик. С това трябва да се борим. Ако
ставим това така, всичко ще се търколи назад, към
властта на капиталистите, към властта на буржоазия-
та, както това е станало не един път в предишните ре-
волюции. И за да не дадем възможност властта на ка-
питалистите и на буржоазията отново да се възстано-
ви, нужно е за тази цел да не допуснем търгашество,
нужно е за тази цел отделни лица да не могат да раз-
богатяват за сметка на останалите, нужно е за тази цел
народните се да се сплотят с пролетариата и да об-
разуват комунистическо общество. В това именно се
състои главната особеност на онова, което е основна
задача на съюза и на организацията на комунистичес-
ката младеж.

... Когато работниците и селяните доказаха, че ние
смеем със собствените си сили да се защитим и да съз-
дадем ново общество — тук именно и започна новото
комунистическо възпитание, възпитание в борба про-
тив експлоататорите, възпитание в съюз с пролетариа-
та против егоистите и дребните собственици, против
чуждата психика и ония привички, които казват: аз се
стремя да спечеля за себе си и за нищо друго пет пари
не давам.

Ето в какво се състои отговорът на въпроса, как
трябва да се учи на комунизъм младото, подрастващо
поколение.

То може да се учи на комунизъм само като свърз-
ва всяка стъпка от своето учение, възпитание и образо-
вание с непрекъснатата борба на пролетариите и на
народните се против старото, експлоататорско общест-
во. Когато ни говорят за нравственост, ние казваме: за
комуниста цялата нравственост е в тази сплотена со-
лидарна дисциплина и съзнателна масова борба против
експлоататорите. Във вечна нравственост ние не вярва-
ме и разобличаваме лъжата на всякакви приказки за
такава нравственост. Нравствеността служи, за да се
издигне човешкото общество по-високо, да се избави от
експлоатацията на труда.

За осъществяването на това е нужно младото поко-
ление, което започна да се превръща в съзнателни хо-

ра в обстановката на дисциплинираната отчаяна борба с буржоазията. В тая борба то ще възпита истински комунисти, на тая борба то трябва да подчини и да свърже с нея всяка стъпка от своето учение, образование и възпитание. Възпитанието на комунистическия младеж трябва да се състои не в това, да ѝ се поднасят всевъзможни сладки приказки и правила за нравственост. Възпитанието не се състои в това. Когато хората виждаха как техните бащи и майки са живели под иго на помещиците и капиталистите, когато и те сами понасяха мъките, които се стоварваха върху ония, които започваха борба против експлоататорите, когато те виждаха какви жертви костваше продължаването на тая борба, за да се отстои завоюваното, какви яростни врагове са помещиците и капиталистите — тогава хората се възпитават в тая обстановка като комунисти. Основата на комунистическата нравственост е борбата за закрепване и пълно осъществяване на комунизма. Ето в какво се състои и основата на комунистическото възпитание, образование и учение.

В. И. Ленин. Съч., Т. 31, с. 292-293.

Ф. Енгелс

Из „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ
НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“

Религия

Но нека накратко се спрем още само на религията, тъй като тя стои най-далеч от материалния живот и изглежда най-чужда за него. Религията е възникнала в най-първобитни времена от невежествени, първобитни представи на хората за тяхната собствена и за околната ръжаващата ги природа. Но след като веднаж се появи, всяка идеология се развива, като се опира на дадения материал от представи, като го доразвива; иначе тя не би била идеология, т. е. не би била занимавана с мисли като със самостоятелни, независимо развиващи се същности, подчинени само на свои собствени закони. Тези хора, в чиито глави се извършва този мислов процес, по силата на необходимостта не съзнават, че

и на краищата материалните условия на живота на
тата определят хода на този процес, защото, ако те
наваха това, би дошъл краят на цялата идеология.
Така тези първоначални религиозни представи, кои-
в повечето случаи са общи за всяка група от срод-
народи, след разделянето на групата своеобразно се
живат у всеки народ, съобразно с условията на жи-
та, в които той се е озовал. Сравнителната митология
подробно е изследвала този процес у редица групи от
народи, особено у арийската (тър наречената индоев-
ропейска) група. Боговете, които по такъв начин си е
дал всеки народ, са били национални богове и тях-
ното царство не се е простирало по-далеч от охранява-
та от тях национална област, отвъд границите на
то неоспорвано са властвували други богове. Тези
богове са можели да живеят в представите само дока-
то съществувала нацията; с нейната гибел са пропа-
ли и те. Тази гибел на старите националности се
случила на световната Римска империя, икономическите
условия на чието възникване ние тук няма да разглеж-
ваме. Старите национални богове западнали, дори и
в Иските, които също така били скроени по тясната
околност на града Рим; необходимостта от допълване на све-
товната империя с една световна религия ясно проли-
чила в опитите наред с местните богове в Рим да бъдат
пригнати и да се създадат светилища на всички чуж-
дранни щогоде почитени богове. Но новата световна
религия не се създава по такъв начин чрез император-
ски декрети. Новата световна религия, християнството,
не тихомълком била възникнала като смесица от
обща ориенталска, главно еврейска теология и
старинизирана гръцка, главно стоическа философия,
но се тепърва с големи усилия трябва да издирваме как
първоначално е изглеждало християнството, тъй като до
сега не е стигнал само вегетивният официален вид, в който
то е станало държавна религия, за която цел е било
съвещането на Никейския събор. Във всеки случай фак-
тът, че то след 250 години вече станало държавна ре-
лигия, доказва, че то е било религията, отговаряща на
потребностите на времето. През средновековието, точ-
но според степента на развитието на феодализма, хри-
стианството е приемало облика на съответна на фео-
дализма религия, със съответната феодална йерархия.

А когато се въздигнало бюргерството, в противоположност на феодалния католицизъм се развила протестантска ерес... Средновековието прибавило към теологията и превърнало в цейни подразделения всички останали форми на идеология: философията, политиката, юриспруденцията. По този начин то заставило всяко обществено и политическо движение да приема теологична форма, тъй като умовете на масите са били подхранвани изключително с религия, за да се предизвика бурно движение на масите, техните собствени интереси е трябвало да им бъдат представяни в религиозни одеяния. И както бюргерството още от самото начало си е създадо придатък от безимотни, невключени в ни едно от признатите съсловия градски плебеи, надничари и всевъзможни слуги — предшественици на по-късния пролетариат, — така и религиозната ерес още твърде рано се разделя на бюргерски-умерена и на плебеиско-революционна, ненавиждана и от бюргерските еретици.

След като веднъж бъде образувана, религията винаги съдържа в себе си известни унаследени представи, тъй като изобщо във всички идеологически области традицията е голяма консервативна сила. Но промените, които се извършват с тези представи, се дължат на класовите отношения, т. е. на икономическите отношения на хората, които извършват тези промени.

*К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21,
с. 309—312.*

Ф. Енгелс

Из „АНТИ-ДЮРИНГ“

Всяка религия не е нищо друго освен фантастично отражение в главите на хората на ония външни сили, които господствуват в техния всекидневен живот — отражение, в което земните сили вземат формата на неземни. В началните стадии на историята на таква отражение най-напред се подлагат природните сили, които при по-нататъшното развитие преминават у различните народи през най-разнообразни и най-пъстри олицетворения. Сравнителната митология е проследила този първоначален процес — поне по отношение на ин-

европейските народи — до самия му произход в индийските веди, а в по-нататъшното му развитие той е подробно проследен у индусите, персите, гърците, римляните, германците и доколкото има достатъчен материал, и у келтите, литовците и славяните. Но скоро наред с природните сили се проявяват и обществени сили — сили, които се изпечват пред хората също тъй чужди и първоначално също тъй необясними за тях и господствуват над тях със същата привидна природна необходимост, както и самите природни сили. Фантастичните образи, в които първоначално са се отразявали само тайнствените природни сили, придобиват по този начин и обществени атрибути, стават представителни на исторически сили. На още по-високо стъпало на развитие всички природни и обществени атрибути на многобройните богове се пренасят върху един всемогъщ бог, който също така е пак само рефлекс на абстрактния човек. Така е възникнал монотеизмът, който исторически е последният продукт на гръцката вулгарна философия от по-късната епоха и намира своето въплъщение в еврейския изключително национален бог Йехова. В тази удобна, практична и приспособима към всяка форма религията може да продължава да съществува като непосредствена, т. е. емоционална форма на отношението на хората към господстващите над тях чужди — природни и обществени — сили до тогава, докогато хората се намират фактически под властта на тези сили. Но ине вече неведнъж виждахме, че в сегашното буржоазно общество над хората господствуват като някаква чужда сила създадените от самите тях икономически отношения, произведените от самите тях средства за производство. Следователно фактическата основа на религиозната рефлексия продължава да съществува, а заедно с нея и самият религиозен рефлекс. И макар че буржоазната политическа икономия разбира донякъде причинната връзка на това господство на чужди сили, все пак от това работата никак не се изменя. Буржоазната политическа икономия не е в състояние нито да предотврати кризите изобщо, нито да опази отделния капиталист от загуби, от безнадеждни дългове и банкрути или пък отделния работник от безработица и мизерия. Все още казват: човек предполага, а господ (т. е. господството на чуждите

на човека сили на капиталистическия начин на производство) разполага. Само познание, дори и да отиде по-далеч и по-дълбоко от познанието на буржоазната политическа икономия, не е достатъчно, за да подчини обществените сили под властта на обществото. За това е необходимо преди всичко обществено действие. И когато това действие бъде извършено, когато обществото вземе в ръцете си и планомерно използва всички средства за производство и по такъв начин освободи само себе си и всички свои членове от робството, в което досега ги държат произведените от самите тях и противостоящи им като всемогъща чужда сила средства за производство, когато следователно човек вече не само ще предполага, но и ще разполага — едва тогава ще изчезне последната чужда сила, която сега още се отразява в религията, а заедно с това ще изчезне и самото религиозно отражение по простата причина, че тогава вече няма да има какво повече да се отразява.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 21, с. 324—326.

Всички и всякакви потискащи класи се нуждаят от охраняване на своето господство от две социални функции: от функцията на палача и от функцията на поп. Палачът трябва да задушава протеста и възмущението на потиснатите. Попът трябва да утешава потиснатите да им рисува перспективи (това е особено удобно да се прави без поръчителство за „осъществимостта“ на такива перспективи...) на смекчаване бедствията и жертвите при запазване класовото господство, а по такъв начин да ги примирява с това господство, да ги отклонява от революционни действия, да подравя тяхното революционно настроение, да разрушава тяхната революционна решимост.

В. И. Ленин. Крахът на II Интернационал. Съч., Т. 21, с. 225.

Религията е опиум за народа — това изречение на Маркс е крайъгълният камък на целия мировзглед на марксизма по въпроса за религията. Марксизмът разглежда винаги всички съвременни религии и църкви, всевъзможните религиозни организации като органи на буржоазната реакция, служещи за защита на е

татацията и замъгляване съзнанието на работническия класа.“

В. И. Ленин. За отношението на работническата партия към религията. Съч., Т. 15, с. 408—409.

„Бог е (исторически и житейски) преди всичко комплекс от идеи, породени от тъпата потиснатост на човешките сили от външната природа, и класовия гнет — идеи, които укрепват тая потиснатост, които приспиват класовата борба.“

В. И. Ленин. Писмо до А. М. Горки, ноември 1913 г. Съч., Т. 35, с. 104.

„Ясно е, че с всеки велик исторически преврат в обществения порядък се извършва също и преврат във възгледите и представите на хората — значи и в техните религиозни представи. Но съвременният преврат се различава от всички предшествуващи именно по това, че хората най-сетне разгадаха тайната на този процес на историческите преврати и затова, вместо отново да обожествяват този практически, „външен“ процес във видопарно-трансцендентната форма на една нова религия, отхвърлиха всяка религия.“

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 7, с. 211.

„Икономическото потискане на работниците неизбежно предизвиква и поражда всякакви видове политическо потисничество, социално унижение, задебеляване и омрачаване на духовния и нравствен живот на масите. Работниците могат да си извоюват по-голяма или по-малка политическа свобода за борба за своето икономическо освобождение, но никаква свобода не ще ги избави от мизерия, безработица и потисничество, докато не бъде съборена властта на капитала. Религията е един от видовете духовно потисничество, което навсякъде и навред ляга върху народните маси, смазани от тежка работа за други, от пужда и изолация. Безсилието на експлоатираните класи в борбата с експлоататорите също така неизбежно поражда вяра в по-добър задгробен живот, както безсилието на дивака в борбата с природата поражда вяра в богове, дяволи,

чудеса и др. т. Оногова, който цял живот работи и се намира в бедност, религията го учи на смирение и търпение в земния живот, като го утешава с надежда за небесна награда. А онези, които живеят от чужд труд, религията ги учи на благотворителност в земния живот, като им предлага твърде свтино оправдание за цялото тяхно експлоататорско съществуване и като им продава на изгодна цена билети за небесно благополучие. Религията е опиум за народа. Религията е вид духовна ракия, в която робите на капитала удавят своя човешки образ, своите искания за що-гдете достоен човешки живот.

Но робът, който е осъзнал своето робство и се е вдигнал на борба за своето освобождение, вече наполовина престава да бъде роб. Днешният съзнателен работник, възпитан от едрата фабрична промишленост, просветен от градския живот, с презрение отхвърля от себе си религиозните предразсъдъци, предоставя небето в разпореждане на поповете и на буржоазните лицемери, като се бори да си извоюва по-добър живот тук на земята. Днешният пролетариат застава на страната на социализма, който привлича науката в борбата с религиозната мъгла и освобождава работника от вярата в задгробния живот с това, че го сплотява за истинска борба за по-добър земен живот.“

*В. И. Ленин. Социализъм и религия.
Съч., Т. 10, с. 74—75.*

„Религията трябва да бъде обявена за частна работа — с тези думи е присто да се изразява обикновено отношението на социалистите към религията. Но значението на тези думи трябва да бъде точно определено, за да не могат те да предизвикват никакви недоразумения. Ние искаме религията да бъде частна работа по отношение на държавата, но ние съвсем не можем да смятаме религията за частна работа по отношение на нашата собствена партия. Държавата не бива да има работа с религията, религиозните сдружения не бива да бъдат свързани с държавната власт. Всеки трябва да бъде напълно свободен да изповядва каквато си иска религия или да не признава никаква религия, т. е. да бъде атеист, какъвто и бива обикновено всеки социалист. Съвсем недопустими са каквито и да

е различия между гражданите в техните права в зависимостта им от религиозните вярвания. Безусловно трябва да бъдат премахнати всякакви дори споменавания в официалните документи за едно или друго вероизповедание на гражданите. Не бива да се дават никакви субсидии на държавната църква, никакви държавни суми на църковните и религиозните сдружения, които трябва да станат напълно свободни, независими от властта съюзи на граждани-съмишленици.“

*В. И. Ленин. Социализъм и религия.
Съч., Т. 10, с. 75—76.*

„По отношение на партията на социалистическия пролетариат религията не е частна работа. Нашата партия е съюз на съзнателни, челни борци за освобождение на работническата класа. Такъв съюз не може и не трябва да се отнася безразлично към несъзнателността, невежеството или мракобеснето под формата на религиозни вярвания. Ние искаме пълно отделяне на църквата от държавата, за да се борим против религиозната мъгла с чисто идейно и само с идейно оръжие, с нашия печат, с нашето слово. Но ние основахме своя съюз, РСДРП, между другото именно за такава борба против всякакво религиозно затъпяване на работниците. И за нас идейната борба не е частно, а общопартийно, общопролетарско дело.“

*В. И. Ленин. Социализъм и религия.
Съч. Т. 10, с. 77.*

„Религията е частно дело. Нека всеки вярва в каквото си иска или в нищо да не вярва. Съветската република обединява трудещите се от всички нации и защитава интересите на трудещите се без разлика на нация. Съветската република не познава никакви религиозни различия. Тя се намира въвън от всякаква религия и се стреми да отдели религията от съветската държава.“

*В. И. Ленин. Реч на митинга в Пресненския район, 26 юли 1918 г. Съч.,
Т. 42, с. 71.*

„В Съветската работническо-селска република цялата организация на просветното дело, както в политико-

просветната област изобщо, така и специално в областта на изкуството, трябва да бъде проникната от духа на класовата борба на пролетариата за успешното осъществяване на целите на неговата диктатура, т. е. за събарянето на буржоазията, за унищожаването на класите, за премахването на всяка експлоатация на човек от човека.“

В. И. Ленин. За пролетарската култура. Съч., Т. 3А, с. 316.

„Буржоазните революции на миналото искаха от университетите само адвокати като най-добрия суров материал за политици; освобождението на работническата класа ще се нуждае освен това от лекари, инженери, химици, агрономи и други специалисти, защото се касае да бъде овладяно управлението не само на политическата машина, но и на цялото обществено производство, а тук ще бъдат нужни не звънки фрази, а солидни знания.“

Ф. Енгелс. До Международния конгрес на студентите-социалисти

К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., Т. 22, с. 417.

„... Господа буржоазни индивидуалисти, ние трябва да ви кажем, че вашите думи за абсолютна свобода са само лицемерие. В общество, основано върху властта на парите, в общество, в което трудещите се маси мизерствуват, а шепа богаташи паразитствуват, не може да има реална и действителна „свобода“. Независими ли сте вие от вашия буржоазен издател, господин писателю, от вашата буржоазна политика, която изисква от вас порнография в рамки и картини, проституция под формата на „допълнение“ към „светото“ сценично изкуство. Та тази абсолютна свобода е буржоазна или анархистична фраза (защото като миросглед анархизмът е обърната наопаки буржоазност). Да живееш в общество и да си независим от обществото е невъзможно. Независимостта на буржоазния писател, художник, актриса е само замаскирана (или лицемерно маскирана) зависимост от паричната кесия, от подкупа, от издръжката.

И ние, социалистите, разобличаваме това лицемерие, смъкваме фалшивите форми — не за да получим не-

класова литература и изкуство (това ще бъде възможно едва в социалистическото безкласово общество), а за да противопоставим на лицемерно-свободната, а всъщност свързана с буржоазията литература действително-свободната, *открито* свързана с пролетариата литература.

Това ще бъде свободна литература, защото не карриерата и не карриерата, а идеята за социализма и съчувствието към трудещите се ще вербуват нови и нови сили в нейните редици. Това ще бъде свободна литература, защото тя ще служи не на преситената героиня, не на скучаещите и страдащите от затлъстяване „горни десет хиляди“, а на милионите и десетките милиони трудещи се, които са цветът на страната, нейната сила, нейното бъдеще. Това ще бъде свободна литература, която ще оплодотворява последната дума на революционната мисъл на човечеството с опита и живата дейност на социалистическия пролетариат, която ще създава постоянно взаимодействие между опита на миналото (научния социализъм, който завърши развитието на социализма от неговите примитивни, утопически форми) и опита на настоящето (сегашната борба на другите работници).“

В. И. Ленин. Партийна организация и партийна литература. Съч., Т. 10, с. 35—36.

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

1. КАПИТАЛИЗМЪТ КАТО ОБЩЕСТВЕН СТРОИ

СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО, КАПИТАЛ И ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

В. И. Ленин

Из „КАРЛ МАРКС“

Икономическото учение на Маркс

„Крайната цел на моето съчинение — казва Маркс в предговора към „Капиталът“ — е откриването на икономическия закон на движението на съвременното общество“, т. е. на капиталистическото, буржасното общество. Изследване на производствените отношения на даденото, исторически определено общество в тяхното възникване, развитие и упадък — такова е съдържанието на икономическото учение на Маркс. В капиталистическото общество господствува производството на стоки и затова Маркс започва своя анализ с анализа на стоката.

Стойност

Стоката е, 1-о, вещ, която задоволява някаква човешка потребност; 2-о, тя е вещ, която се разменя с друга вещ. Полезността на една вещ създава нейната потребителна стойност. Разменната стойност (или про-

сто стойността) е преди всичко отношението, пропорцията при размяната на известен брой потребителни стойности от един вид срещу известен брой потребителни стойности от друг вид. Всекидневният опит ни показва, че милиони и милиарди такива размени постоянно приравняват всички и всякакви, най-различни и несравними помежду си потребителни стойности една към друга. А кое е общото между тия различни вещи, които постоянно се приравняват една към друга в определена система от обществени отношения? Общото помежду им е това, че те са *продукти на труда*. Като разменят продукти, хората приравняват най-различни видове труд. Производството на стоки е система от обществени отношения, при която отделните производители създават разнообразни продукти (обществено разделение на труда) и всички тези продукти се приравняват едни към други при размяната. Следователно общото, което се съдържа във всички стоки, е не конкретният труд в определен клон от производството, не трудът от един вид, а *абстрактният човешки труд*, човешкият труд изобщо. Цялата работна сила на дадено общество, представена в сумата от стойностите на всички стоки, е една и съща човешка работна сила: милиардите факти на размяната доказват това. И следователно всяка отделна стока се представя само като известна частица *обществено необходимо* работно време. Величината на стойността се определя от количеството на обществено необходимия труд или от работното време, което е обществено необходимо за произвеждането на дадена стока, на дадена потребителна стойност. „Като приравняват при размяната своите разнородни продукти, хората приравняват своите различни видове труд. Те не съзнават това, но го вършат.“ Стойността е отношение между две лица — както е казал един стар икономист; той е трябвало само да добави: отношение, прикрито с вещна обвивка. Само от гледището на системата на обществените отношения на една определена историческа обществена формация, и то отношения, които се проявяват в масовото, милиарди пъти повтарящо се явление на размяната, може да се разбере що е стойност. „Като стойност стоките са само определени количества кристализирано работно време.“ След като анализира подробно действения характер на въплътения в стоките

труд, Маркс преминава към анализ на формата на стойността и на парите. Тук главната задача на Маркс е да изследва произхода на паричната форма на стойността, да изследва историческия процес на развитието на размяната, като се почне от отделните, случайни актове на размяна („простата, отделна или случайна форма на стойността“: дадено количество от една стока се разменя срещу дадено количество от друга стока) и се стигне до всеобщата форма на стойността, когато редица различни стоки се разменят срещу една и съща определена стока, и до паричната форма на стойността, когато тази определена стока, всеобщият еквивалент, е златото. Като висш продукт на развитието на размяната и стоковото производство парите забурват, прикриват обществения характер на частните работи, обществената връзка между отделните производители, обединени от пазара, Маркс подлага на извънредно подробен анализ различните функции на парите, при което и тук (както изобщо в първите глави на „Капиталът“) е особено важно да се отбележи, че абстрактната и понякога наглед чисто дедуктивна форма на изложението всъщност възпроизвежда гигантски фактически материал по историята на развитието на размяната и стоковото производство. „Парите предполагат известно развитие на стоковата размяна. Различните форми на парите като обикновен стокъв еквивалент, средство за обръщение, платожно средство, съкровище и световни пари означават — ако съдим по различните размери или по относителното преобладаване на една или друга от тези функции — твърде различни стъпала на обществения производствен процес.“

Принадена стойност

На известно стъпало от развитието на стоковото производство парите се превръщат в капитал. Формулата на стоковото обръщение е: С (стока) — П (пари) — С (стока), т. е. продаване на една стока за купуване на друга. Общата формула на капитала, обратно, е П—С—П, т. е. купуване за продаване (с печалба). Това нарастване на първоначалната стойност на пуснатите в обръщение пари Маркс нарича принадена стойност. Фактът на този „растеж“ на парите в капиталистически

кото обръщение е общоизвестен. Именно този „растеж“ превръща парите в *капитал* като особено, исторически определено, обществено производствено отношение. Принадената стойност не може да възникне от стоковото обръщение, тъй като то признава само размяна на еквиваленти, не може да възникне и от добавка към цената, тъй като взаимните загуби и печалби на купувачи и продавачи биха се уравнили, а става дума именно за масово, средно, обществено явление, а не за индивидуално. За да получи принадена стойност, „притежателят на пари трябва да намери на пазара такава стока, самата потребителна стойност на която да притежава оригиналното свойство да бъде източник на стойност“, такава стока, чийто процес на потребление би бил същевременно и процес на създаване стойност. И такава стока съществува. Това е работната сила на човека. Нейното потребление е трудът, а трудът създава стойност. Притежателят на пари купува работната сила по нейната стойност, определяна, подобно на стойността на всяка друга стока, от обществено необходимото работно време, необходимо за нейното произвеждане (т. е. от стойността на издръжката на работника и неговото семейство). След като купи работната сила, притежателят на парите има право да я потребява, т. е. да я принуждава да работи цял ден, да речем, 12 часа. При това работникът за 6 часа („необходимото“ работно време) създава продукт, който покрива неговата издръжка, а през другите 6 часа („принаденото“ работно време) създава назаплатен от капиталиста „принаден“ продукт, или принадена стойност. Следователно от гледна точка на производствения процес в капитала трябва да се различават две части: постоянен капитал, който се изразходва за средства за производство (машини, оръдия на труда, суров материал и т. н.) — неговата стойност (наведнъж или на части) преминава без изменение в готовия продукт, — и променлив капитал, който се изразходва за работна сила. Стойността на този капитал не остава неизменна, а расте в процеса на труда, като създава принадена стойност. Поради това, за да се изрази степента на експлоатация на работната сила от капитала, принадлежната стойност трябва да се сравнява не с целия капитал, а само с променливия капитал. Нормата на при-

надената стойност, както Маркс нарича това отношение, ще бъде например в нашия пример 6/6, т. е. 100%. Историческата предпоставка за възникването на капитала е, 1-о, натрупване на известна парична сума в ръцете на отделни лица при сравнително високо равнище на развитие на стоковото производство изобщо и, 2-о, наличност на „свободен“ в двояк смисъл работник: свободен от всякакви стеснения или ограничения да продава работната си сила и свободен от земя и изобщо от средства за производство, работник без стопанство, работник — „пролетарий“, който няма от какво друго да съществува освен от продаване на работната си сила.

Увеличаването на принадлежната стойност е възможно по два основни начина: чрез удължаване на работния ден („абсолютна принадлежна стойност“) и чрез намаляване на необходимия работен ден („относителна принадлежна стойност“). Като анализира първия начин, Маркс разкрива грандиозната картина на борбата на работническата класа за намаляване на работния ден и на намесата на държавната власт за удължаване на работния ден (XIV—XVII век) и за неговото намаляване (фабричното законодателство през XIX век). След появяването на „Капиталът“ историята на работническото движение във всички цивилизовани страни на света даде хиляди и хиляди нови факти, които илюстрират тази картина.

Като анализира производството на относителна принадлежна стойност, Маркс изследва трите основни исторически стадия в повишаване производителността на труда при капитализма: 1) простата кооперация; 2) разделение на труда и манифактурата; 3) машините и едрата промишленост. Колко дълбоко са разкрити тук от Маркс основните, типичните черти на развитието на капитализма, се вижда между другото от това, че изследванията на руската така наречена „кустарна“ промишленост дават извънредно богат материал за илюстриране на първите два от споменатите три стадия. А революционизиращото действие на едрата машинна индустрия, описана от Маркс в 1867 г., пролича през изтеклото оттогава половин столетие в цяла редица „нови“ страни (Русия, Япония и др.).

По-нататък. Извънредно важен и нов е у Маркс

анализът на *натрупването на капитала*, т. е. превръщането на част от принадлежната стойност в капитал, употребата ѝ не за личните нужди или прищевки на капиталиста, а за ново производство. Маркс посочи грешката на цялата предишна класическа политическа икономия (като се почне от Адам Смит), която смяташе, че цялата принадлежна стойност, която се превръща в капитал, отива за променлив капитал. А всъщност тя се разпада на *средства за производство* плюс променлив капитал. Грамадно значение в процеса на развитието на капитализма и на превръщането му в социализъм има по-бързото нарастване на частта на постоянния капитал (в общата сума на капитала) в сравнение с частта на променливия капитал.

Натрупването на капитала, като ускорява изместването на работниците от машината и създава на единия полюс богатство, а на другия — мизерия, поражда и така наречената „резервна работническа армия“, „относителен излишък“ от работници или „капиталистическо свръхнаселение“, което взема извънредно разнообразни форми и дава възможност на капитала да разширява производството извънредно бързо. Тази възможност във връзка с кредита и с натрупването на капитала в средства за производство дава между другото ключа за разбиране на *кризите* на свръхпроизводство, които в капиталистическите страни настъпваха периодично, отначало средно на всеки 10 години, след това през по-продължителни и по-малко определени интервали. От натрупването на капитала върху базата на капитализма трябва да различаваме така нареченото първоначално натрупване: насилственото отделяне на работника от средствата за производство, изгонването на селяните от земята, заграбването на общинските земи, системата на колонии и държавни дългове, покровителствени мита и т. н. „Първоначалното натрупване“ създава на единия полюс „свободния“ пролетарий, а на другия — притежателя на парите, капиталиста.

„*Историческата тенденция на капиталистическото натрупване*“ Маркс характеризира със следните знаменити думи „Експроприацията на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под натиска на най-долни, най-мръсни, най-дребнави и най-диви страсти. Частната собственост, придобита

със собствен труд“ (на селянина и на занаятчията), „основана, така да се каже, върху срастването на отделния независим производител с неговите оръдия и средства на труда, се измества от капиталистическата частна собственост, която почива върху експлоатацията на чужда, но формално свободна работна сила... Сега на експроприация подлежи вече не работникът, който има самостоятелно стопанство, а капиталистът, който експлоатира много работници. Тази експроприация се извършва по силата на иманентните закони на самото капиталистическо производство, по пътя на централизацията на капиталите. Един капиталист събирва мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази централизация или експроприация на много капиталисти от малцина във все по-широки, по-големи размери се развива кооперативната форма на процеса на труда, развива се съзнателното техническо прилагане на науката, планомерната експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които допускат само колективна употреба, икономизирането на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран, обществен труд, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а с това и интернационалният характер на капиталистическия режим. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички изгоди от този процес на превръщане, расте масата на мизерията, потисничеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмущението на работническата класа, която се обучава, обединява и организира от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. Монополът на капитала се превръща в окови за този начин на производство, който е израснал при него и под него. Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда стигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя се пръсва. Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприрани“ („Капиталът“, I).

Извънредно важен и нов е, по-нататък, даленият от Маркс във II том на „Капиталът“ анализ на възпроизвеждането на обществения капитал, взет като цяло. И

тук Маркс взема не индивидуалното, а масовото явление, не отделна частица от икономиката на обществото, а цялата тази икономика в нейната съвкупност. Като поправя посочената по-горе грешка на класиците, Маркс разделя цялото обществено производство на два големи дяла: I) производство на средства за производство и II) производство на предмети за потребление, и подробно разглежда с помощта на взети от него числени примери обръщането на целия обществен капитал изобщо както при възпроизводството в предишните размери, така и при натрупването. В III том на „Капиталът“ е разрешен въпросът за образуването на средната норма на печалба въз основа на закона за стойността. Огромната крачка напред в икономическата наука, направена от Маркс, се състои в това, че анализът се извършва от гледна точка на масовите икономически явления, на цялата съвкупност на общественото стопанство, а не от гледна точка на отделните случаи или на външната повърхност на конкуренцията, с което често се ограничава вулгарната политическа икономия или съвременната „теория на пределната полезност“. Най-напред Маркс анализира произхода на принадлежната стойност и след това вече преминава към нейното разпадане на печалба, лихва и поземлена рента. Печалбата е отношението на принадлежната стойност към целия вложен в предприятието капитал. Капиталът „с висок органичен състав“ (т. е. с преобладаване на постоянния капитал над променливия в размер над средния обществен) дава норма на печалба под средната. Капиталът „с нисък органичен състав“ — над средната. Конкуренцията между капиталите, свободното им преминаване от един клон в друг и в двата случая свеждат нормата на печалба до средната. Сумата на стойностите на всички стоки в дадено общество съвпада със сумата на цените на стоките, но в отделни предприятия и в отделни отрасли на производството под влиянието на конкуренцията стоките се продават не по тяхната стойност, а по *цените на производството* (или производствените цени), които се равняват на изразходвания капитал плюс средната печалба.

По този начин общоизвестният и безспорен факт на отклонението на цените от стойностите и изравняването на печалбата е напълно обяснен от Маркс въз основа

на закона за стойността, тъй като сумата на стойностите на всички стоки съвпада със сумата на цените. Но свеждането на стойността (обществената) до цените (индивидуалните) става не по прост, непосредствен, а по твърде сложен път: напълно естествено е, че в едно общество от разединени стокопроизводители, свързани само чрез пазара, закономерността не може да се проявява другояче освен като средна, обществена, масова закономерност при взаимното уравнивяване на индивидуалните отклонения в една или друга посока.

Повишаването на производителността на труда означава по-бързо нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия. А тъй като принадлежната стойност е функция само на променливия капитал, ясно е, че нормата на печалбата (отношението на принадлежната стойност към целия капитал, а не само към неговата променлива част) има тенденция към спадане...

Социализъм

От изложеното дотук се вижда, че неизбежността на превръщането на капиталистическото общество в социалистическо Маркс извежда изцяло и изключително от икономическия закон за движението на съвременното общество. Обобществяването на труда, което в хиляди форми върви все по-бързо и по-бързо напред и което през този половин век, изтекъл от смъртта на Маркс, се проявява особено нагледно в растежа на едрото производство, картелите, синдикатите и тръстовете на капиталистите, както и в гигантското нарастване на размерите и мощта на финансовия капитал — ето главната материална основа за неизбежното настъпване на социализма. Интелектуален и морален двигател, физически изпълнител на това превръщане е възпитаваният от самия капитализъм пролетариат. Неговата борба против буржоазията, която се проявява в различни и все по-богати по съдържание форми, неизбежно става политическа борба, насочена към завоюване на политическата власт от пролетариата („диктатура на пролетариата“). Обобществяването на производството не може да не доведе до преминаване на средствата за производство в собственост на обществото, до „експроприация на експроприаторите“. Огромно повишаване на производителността на труда, намаляване на работния ден, заменяне на

Останките, развалините на дребното, примитивното, раздробеното производство с колективен усъвършенствуван труд — ето преките последици от този преход. Капитализмът окончателно разкъсва връзката на земеделието с промишлеността, но в същото време със своето висше развитие той подготвя новите елементи на тази връзка, съединяването на промишлеността със земеделието върху появата на съзнателното прилагане на науката и на комбинирането на колективния труд, на новото разселване на човечеството (с унищожаването както на селската изостаналост, откъснатост от света, подивялост, така и на противоестественото струпване на гигантски маси в големите градове). Новата форма на семейството, новите условия в положението на жената и във възпитанието на подрастващите поколения се подготвят от висшите форми на съвременния капитализъм, женският и детският труд, разлагането на патриархалното семейство при капитализма неизбежно придобиват в съвременното общество най-ужасни, бедствени и отвратителни форми. Но при все това „едрата промишленост, отреждайки на жените, младежите и децата от двата пола решаваща роля в обществено организирания производствен процес извън сферата на домашното огнище, създава икономическата основа за по-висша форма на семейството и на отношенията между половете. Разбира се, еднакво нелепо е да се смята за абсолютна както християнско-германската форма на семейството, така и древноримската или древногръцката, или източната форма, които впрочем, свързани една с друга, образуват една историческа верига на развитие. Очевидно е, че съставът на комбинирания работен персонал от лица от двата пола и от най-различни възрасти — макар че този състав в неговата стихийно образувала се брутална капиталистическа форма, при която работникът съществува за производствения процес, а не производственият процес за работника, е заразен източник на поквара и робство — при съответни условия, напротив, непременно ще се превърне в източник на хуманно развитие“ („Капиталът“, I, край на 13-а глава). Фабричната система ни показва „зародишите на възпитанието в бъдещата епоха, когато за всички деца над известна възраст производителният труд ще се съчетава с преподаването и гимнастиката не само като едно

от средствата за увеличаване на общественото производство, но и като единствено средство за създаване на всестранно развити хора“ (пак там). Върху същата историческа почва не само в смисъл на обясняване на миналото, но и в смисъл на безстрашно предвиждане на бъдещето и на смела практическа дейност за неговото осъществяване Марксовият социализъм поставя и въпросите за националността и за държавата. Нациите са неизбежен продукт и неизбежна форма на буржоазната епоха на общественото развитие. И работническата класа не можеше да укрепне, да възмъжее, да се формира, без „да се изгради в пределите на нацията“, без да бъде „национална“ („макар и съвсем не в смисъла, в който разбира това буржоазията“). Но развитието на капитализма все повече и повече руши националните прегради, унищожава националната обособеност, на мястото на националните антагонизми поставя класовите. Ето защо е напълно вярно, че в развитите капиталистически страни „работниците нямат отечество“ и че „обединяването на усилията“ на работниците поне от цивилизованите страни „е едно от първите условия за освобождаване на пролетариата“ („Комунистически манифест“). Държавата, това организирано насилие, е възникнала неизбежно на известно стъпало от развитието на обществото, когато обществото се е разделило на непримирими класи, когато то не би могло да съществува без „власт“, стояща уж над обществото и до известна степен обособена от него. Възникнала в класовите противоречия, държавата става „държава на най-силната, икономически господстващата класа, която с нейна помощ става и политически господстваща класа и по такъв начин придобива нови средства за подчиняване и експлоатиране на потиснатата класа. Така античната държава е била преди всичко държава на робовладелците за подчиняване на робите, феодалната държава е била орган на аристокрацията за подчиняване на крепостните селяни, а съвременната представителна държава е оръдие за експлоатиране на наемните работници от капиталистите“ (Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, където той излага своите и Марксовите възгледи). Дори най-свободната и прогресивна форма на буржоазната държава, демократичната република, ни най-малко

не премахва този факт, а само изменя неговата форма (връзката на правителството с борсата, подкупността — пряка и косвена — на чиновниците и печата и т. н.). Социализмът, водейки към унищожаването на класите, същевременно води и към унищожаването на държавата. „Първият акт — пише Енгелс в „Анти-Дюринг“, — с който държавата действително се проявява като представител на цялото общество — експроприацията на средствата за производство в полза на цялото общество, ще бъде същевременно нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесата на държавната власт в обществените отношения постепенно ще става излишна и ще се прекрати от само себе си. Управлението на хората ще се замени с управление на вещите и с регулиране на производствения процес. Държавата няма да бъде „премахната“, тя ще отмре.“ „Обществото, което ще организира производството въз основа на свободни и равноправни асоциации на производителите ще постави държавната машина там, където тогава ще ѝ бъде мястото: в музея за старини наред с вретеното и бронзовата брадва“ (Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“).

Най-последно, по въпроса за отношението на Марксовия социализъм към дребните селяни, които ще останат в епохата на експроприация на експроприаторите, трябва да се посочи изказването на Енгелс, който изразява мисълта на Маркс: „Когато завладеем държавната власт, не ще и помислим за насилствено експроприране на дребните селяни (все едно със или без заплашане), както ще бъдем принудени да постъпим с едрите земевладелци. Нашата задача по отношение на дребните селяни ще се състои преди всичко в това, да превърнем тяхното частно производство и частна собственост в колективна, но не по насилствен път, а чрез пример и предлагане на обществена помощ за тази цел.“

*В. И. Ленин. Карл Маркс, С., 1968,
с. 26—27.*

Стойност на стоката

Щом като стойността на стоката се определя чрез количеството на труда, изразходван през време на нейното производство, би могло да се помисли, че колкото човек е по-мързелив или по-несръчен, толкова по-голя-

ма стойност има неговата стока, понеже толкова повече време му трябва, за да я изработи. Обаче трудът, който образува субстанцията на стойностите, е еднакъв човешки труд, е изразходване на една и съща човешка работна сила. Целокупната работна сила на обществото, която се изразява в стойностите на стоковия свят, важи и тук като една и съща човешка работна сила, макар че се състои от безброй много индивидуални работни сили. Всяка една от тези индивидуални работни сили е същата човешка работна сила, както и всички други, доколкото тя носи характер на една обществена средна работна сила и действа като обществена средна работна сила, т. е. употребява за произвеждането на някоя стока само средно-необходимото или *обществено-необходимото работно време*. *Обществено-необходимото работно време* е онова работно време, което при съществуващите нормални за дадено общество условия на производството и при обществено средна степен на умение и интензивност на труда е необходимо за изработването на някоя потребителна стойност.

... Само количеството на обществено-необходимия труд или обществено-необходимото работно време за произвеждането на една потребителна стойност определя величината на нейната стойност. Отделната стока тук изобщо се взема като среден екземпляр от своя вид. Затова стойността на стоки, в които се съдържат еднакви количества труд или които могат да бъдат произведени за едно и също работно време, е една и съща по величина. Стойността на една стока се отнася към стойността на всяка друга стока, както работното време, необходимо за произвеждането на едната стока, се отнася към работното време, необходимо за произвеждането на другата. „Като стойности всички стоки са само определени количества от кристализирано работно време.“

К. Маркс. Капиталът, Т. 1, Изд. на БКП, 1955, с. 72—74.

Стоковата стойност се определя от въплътения в стоките обществено-необходим общ човешки труд, който пък от своя страна се измерва със оwoята продължителност. Трудът е мярката на всички стойности, но той самият няма стойност.

Ф. Енгелс. Анти-Дюринг, Изд. на БКП, 1957, с. 208—209.

Единствената стойност, която е позната ~~ва~~ политическата икономия, е стойността на стоките... В два еднакви частни продукта, при еднакви обществени условия, може да се съдържа нееднакво количество частен труд, но всякога само еднакво количество общочовешки труд. Един несръчен ковач може да направи пет подкови за същото време, за което опитният ще направи десет. Но обществото не превръща в стойност случайната неопитност на отделната личност; за общочовешки труд то признава само оня труд, който проявява нормалната средна сръчност за дадено време. Затова в размяната една от петте подкови на първия ковач няма по-голяма стойност, отколкото една от изкованите през същото работно време десет подкови на втория ковач. Частният труд съдържа в себе си общочовешки труд само дотолкова, доколкото този частен труд е обществено-необходим.

Така че когато казвам, че една стока има такава и такава определена стойност, аз казвам: 1) че тя е общественополезен продукт; 2) че тя е произведена от частно лице за частна сметка; 3) че тя, макар и да е продукт на частен труд, все пак същевременно... е и продукт на обществен труд, и то на определено количество такъв труд, установявано по обществен път, чрез размяната; 4) това количество аз изразявам не в самия труд, не в толкова и толкова работни часове, а в *някаква друга стока*. Следователно, когато казвам, че този часовник има такава стойност, каквато има и това парче плат, и че стойността и на часовника, и на плата е равна по на петдесет марки — то с това казвам, че в часовника, в плата и в тази парична сума се съдържа еднакво количество обществен труд. Следователно аз констатирам, че представеното в тях обществено работно време е обществено измерено и намислено за еднакво. Само че не направо, не абсолютно, както измерват работното време в други случаи, т. е. с работни часове или дни и т. н., а по околен път, посредством размяната, относително. Затова аз не мога да изразя и това установено количество работно време в работни часове, броят на които си остава за мене неизвестен, а мога да направя това също така само по околен път, относително, чрез някаква друга стока, която представя също такава количество обществено работно време. Часовникът има същата стойност, както парчето плат.

Ф. Енгелс. Анти-Дюринг. Изд. на БКП, 1954, с 340—342.

В съвременното капиталистическо общество всеки промишлен капиталист по свое усмотрение произвежда *както и каквото*, и колкото иска. Но общественото търсене остава за него неизвестна величина както относно качеството и вида на търсените предмети, така и относно тяхното количество. Онова, което днес не е могло да бъде доставено на пазара в исканото количество, може още утре да се появи в количество, което далеч надвишава търсенето. Въпреки това, така или иначе, добре или зле, търсенето в края на краищата се задоволява и производството се насочва общо взето към търсените предмети. По какъв начин се разрешава това противоречие? Чрез конкуренцията. А по какъв начин конкуренцията постига това разрешение? Тя чисто и просто заставя да се продават под тяхната трудова стойност всички онези стоки, които по своя вид или количество не съответствуват в дадения момент на общественото търсене; по този околен начин тя дава на производителите да почувствуват, че техните продукти или изобщо не са нужни, или са доставени в ненужно, излишно количество. Оттук произтичат два извода:

Първо, постоянните отклонения на цените на стоките от техните стойности представляват необходимо условие, при което и чрез което единствено може да се проявява самата стойност на стоките. Само чрез постоянните колебания на конкуренцията, а заедно с нея на цените на стоките, се осъществява свойственият на стоковото производство закон за стойността и става действителност определянето на стойността от общественено-необходимото работно време...

Второ, в общество на обменящи стокопроизводители конкуренцията, като привежда в действие свойствения на стоковото производство закон за стойността, внася по този начин в общественото производство единствената възможна при дадените обстоятелства организация и ред.

Само чрез обезценяването или поскъпването на продуктите отделните производители ще почувствуват на собствения си гръб колко и какво е нужно или не е нужно на обществото.

*Ф. Енгелс. Предговор към първото немско издание на труда на К. Маркс „Нищета на философията“.
К. Маркс. Нищета на философията,
Изд. на БКП, 1953, с. 12—13.*

Първоначално натрупване на капитала

... Но натрупването на капитала предполага принадлежна стойност, принадлежната стойност — капиталистическо производство, а последното — наличност на значителни маси капитал и работна сила в ръцете на стокотриизводителите. Така че цялото това движение като че се върти в омагьосан кръг, от който можем да излезем само като приемем, че капиталистическото натрупване е било предшествувано от едно „първоначално“ натрупване... което не е резултат на капиталистическия начин на производство, а негова изходна точка.

... Към какво се свежда първоначалното натрупване на капитала, т. е. неговият исторически генезис? Доколкото то не е непосредствено превръщане на робите и крепостните в наемни работници, следователно, доколкото не е проста промяна на формата, то означава само експроприацията на непосредствения производител, т. е. разпадането на омази частна собственост, която почива на собствен труд.

Епохални в историята на първоначалното натрупване са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа; но преди всичко — онези моменти, в които големи човешки маси внезапно и насилствено биват откъсвани от техните средства за съществуване и биват хвърлени на пазара на труда като поставени във от закона пролетарии. Експроприирането на земята на селския производител, на селянина, образува основата на целия процес. Историята на тази експроприация взема в различни страни различна окраска и протича през различните фрази в различна последователност...

К. Маркс. Капиталът, Т. 1, Изд. на БКП, 1955, с. 714, 716, 717, 757.

Превръщане на парите в капитал

Парите и стоката не са сами по себе си капитал, както не са сами по себе си капитал и средствата за производство и за живот. Те трябва да бъдат превърнати в капитал. Но самото това превръщане може да се извърши само при известни условия, които се свеждат към следното: два твърде различни вида стокотриизжител

тели трябва да се срещнат и да влязат в контакт — от една страна, собствениците на пари, на средства за производство и за живот, които искат да увеличат присвоената от тях сума от стойности, като закупят чужда работна сила; от друга страна — свободни работници, продавачи на своята собствена работна сила и следователно продавачи на труд. Свободни работници в двояк смисъл, а именно, че нито те самите спадат непосредствено към средствата за производство, както спадат към тях робите, крепостните и т. н., нито пък средствата за производство им принадлежат, както е при самостоятелния селянин и т. н., напротив, те трябва да бъдат свободни, да бъдат лишени от средства за производство. С тази поляризация на стоковия пазар са дадени основните условия на капиталистическото производство.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 715.

Работната сила като стока

Под работна сила, или работоспособност, ние разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организмът, живата личност на един човек и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности.

Но за да може притежателят на пари да намери на пазара работната сила като стока, трябва да бъдат изпълнени различни условия... При тази предпоставка работната сила може да се появи на пазара като стока само доколкото и защото нейният собствен притежател, т. е. лицето, чиято работна сила е тя, сам я предлага или продава като стока. За да може нейният притежател да я продаде като стока, той трябва да разполага с нея, т. е. да бъде свободен собственик на своята работоспособност, на своята личност... За да продължава това отношение, собственикът на работната сила трябва винаги да я продава само за определено време, защото ако я продаде изцяло, веднъж завинаги, той ще продаде самия себе си, ще се превърне от свободен човек в роб, от стокопритежател в стока...

Второто съществено условие, за да може притежателят на пари да намери работна сила на пазара като стока, е следното: нейният притежател да бъде лишен

от възможността да продава стоки, в които е овеществен неговият труд, да бъде, напротив, принуден да продава като стока самата своя работна сила...

Така че, за да превърне парите си в капитал, притежателят на пари трябва да намери на стоковия пазар свободен работник, свободен в двояк смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и свободен от всички предмети, нужни за практическото прилагане на неговата сила.

... Природата не създава на едната страна притежатели на пари или на стоки, а на другата — притежатели само на работна сила. Това отношение не е нито създадено от природата, нито пък е такова обществено отношение, което е общо за всички исторически периоди. Очевидно то самото е резултат на едно предшествуващо историческо развитие, продукт на много икономически преврати, на залеза на цялата редица по-стари формации на общественото производство.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 194—196.

Стойност и потребителна стойност на стоката работна сила

... Какво представлява от себе си стойността на работната сила?

Подобно на стойността на всяка друга стока стойността на работната сила се определя от количеството труд, необходим за нейното произвеждане. Работната сила на даден човек съществува само в неговата жива индивидуалност. За да може да расте и да поддържа своето съществуване, човек трябва да консумира определено количество средства за живот. Но човекът, подобно на машината, се изхабява и трябва да бъде заменен с друг човек. Освен това количество предмети от първа необходимост, които му са нужни за неговото собствено препитание, той се нуждае и от добавъчно количество предмети от първа необходимост, за да отгледа известен брой деца, които да го заместят на трудовия пазар и да увековечат работническия род. Освен това, за да развие своята работна сила и за да придобие из-

вестна сръчност, той трябва да изразходва още известна сума стойности . . . както са различни разноските за произвеждането на работните сили от различно качество, така трябва да са различни и стойностите на работните сили, заети в различните индустрии.

К. Маркс. Работна заплата, цена и печалба.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Избр. произв., Т. 1. Изд. на БКП, 1950, с. 485—486.

. . . Стойността на работната сила се свежда към стойността на определена сума от средства за живот. Поради това тя се изменя с изменението на стойността на тези средства за живот, т. е. с изменението на величината на работното време, необходимо за тяхното произвеждане . . .

Най-ниската граница или минималната граница на стойността на работната сила се образува от стойността на такава маса от стоки, без всекидневния приток на които носителят на работната сила, човекът, не може да възобновява своя жизнен процес — т. е. от стойността на физически необходимите средства за живот.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 199—200.

. . . Самият размер на тъй наречените необходими потребности, както и начинът на тяхното задоволяване, са исторически продукт и затова до голяма степен зависят от културното равнище на дадена страна, а между другото в значителна степен и от това, при какви условия, а следователно с какви навици и с какви изисквания към живота се е формирала класата на свободните работници. Така че в противоположност на другите стоки определението на стойността на работната сила съдържа исторически и морален елемент.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 198.

Стойността на работната сила се определя от количеството труд, необходимо за нейното поддържане или възпроизвеждане, но *използуването* на тази работна сила се ограничава само от жизнената енергия и физичес-

ката сила на работника. Дневната или седмичната стойност на работната сила е нещо съвсем различно от дневната или седмичната работа на същата тази работна сила. Точно както храната, от която конят има нужда, и времето, през което той може да носи ездача, са две съвсем различни неща.

К. Маркс. Работна заплата, цена и печалба.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Избр. произв., Т. 1. Изд. на БКП, 1950, с. 487.

Количеството труд, чрез което е ограничена стойността на работната сила на работника, не съставлява никаква граница за количеството труд, което неговата работна сила може да извърши. Да вземем пример с нашия предач. Ние видяхме, че за да може да възобновява своята работна сила всекидневно, той трябва да възпроизвежда дневно стойност от 3 шилинга, което той постига чрез своята работа по 6 часа на ден. Но това не го лишава от способността да работи дневно по 10 или 12 часа, или повече часове. Обаче като заплаща дневната или седмичната стойност на работната сила на предача, капиталистът е придобил правото да използва тази работна сила през целия ден или цялата седмица. Затова той ще го заставя да работи, да речем, 12 часа дневно. Извън 6-те часа, които се изискват за компенсиране на неговата работна заплата или стойността на неговата работна сила, работникът ще бъде принуден следователно да работи още 6 часа, които аз ще нарека часове на *принудения труд*, а този принуден труд ще се реализира в *принадена стойност на принадлеен продукт*. Ако нашият предач напр. чрез своя всекидневен труд от 6 часа е прибавял към памука стойност от 3 шилинга, стойност, съставляваща точен еквивалент на неговата работна заплата, то за 12 часа той ще прибави към памука стойност от 6 шилинга и ще произведе *съответно повече прежда*. Тъй като той е продал своята работна сила на капиталиста, то цялата стойност или продукт, създаден от него, принадлежи на капиталиста, на временния собственик на неговата работна сила. Ето защо, като заплаща 3 шилинга, капиталистът реализира стойност от 6 шилинга, тъй като, изразходвайки стойност, в която е кристализиран 6-часов труд, в замяна на това той ще получи стойност,

в която е кристализиран 12-часов труд. Ако този процес се повтаря всеки ден, капиталистът ще изразходва всекидневно 3 шилинга, а ще прибира в джоба си всекидневно 6 шилинга, половината от които ще бъдат употребени отново за изплащане на работна заплата, а другата половина ще съставлява *принадена стойност*, незаплатена от капиталиста с никакъв еквивалент. *Този вид размяна между капитала и труда* именно съставлява основата на капиталистическото производство или на системата на наемния труд и той трябва постоянно да води към възпроизвеждане на работника като работник и на капиталиста като капиталист.

К. Маркс. Работна заплата, цена и печалба.

К. Маркс и Ф. Енгелс. Избр. произв., Т. 1. Изд. на БКП, 1950, с. 487—489.

Да се вгледаме по-отблизо. Еднодневната стойност на работната сила възлизаше на 3 шилинга, защото в самата нея е овеществен половин работен ден, т. е. защото средствата за живот, необходими всекидневно за произвеждането на работната сила, струват половин работен ден. Но миналият труд, който се съдържа в работната сила, и живият труд, който тя може да извърши, т. е. нейните всекидневни средства за издръжка и нейното всекидневно изразходване, са две съвсем различни величини. Първата определя нейната разменна стойност, а втората образува нейната потребителна стойност. Обстоятелството, че за поддържането на живота на работника в продължение на 24 часа е нужен половин работен ден, никак не му пречи да работи цял ден. Следователно стойността на работната сила и стойността, създавана в процеса на нейното потребление, са две различни величини. Именно тази разлика в стойността е имал предвид капиталистът, когато е купувал работната сила... Решаваща е била обаче специфичната потребителна стойност на тази стока — нейното свойство да бъде източник на стойност, и то повече стойност, отколкото тя самата има. Това е специфичната услуга, която капиталистът очаква от нея.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 219.

Положението на работническата класа в производството се определя от степента на експлоатацията на работническия труд. Под думата експлоатация на работническия труд се разбира, просто казано, ограбването на работническия труд от капиталистите. Работата се състои в следното: капиталистът, след като построи фабрика, достави си машини и суров материал, ако не наеме работници, нищо не може да направи със своя капитал, който ще му стои мъртъв, фабриката му затворена, машините му неподвижни. Затова той, след като направи всичко друго, отива на работнишкия пазар и наема работници. Последните той наема, да кажем, с условие да му работят на ден по 12 часа, обаче капиталистът им плаща не за 12 часа работа на ден. Да кажем, че той им плаща една надница от 2 лева, но тези 2 лева надница работникът ги изработва не за 12 часа, а само да речем за 5 часа. Обаче работникът е условен да работи не 5 часа на ден, а 12 часа на ден. Значи той работи 7 часа на ден без всякаква заплата, даром. Очевидно е, че изработеното от работника в продължение на 7 часа даром, без всякаква заплата за труда, отива в полза на капиталиста, заграбва го господарят. Ето това ограбване на работническия труд от капиталистите се казва експлоатация на работнишкия труд.

Времето, което е нужно на работника, за да изработи надницата, която получава, се казва *необходимо работно време*, а времето, през което работникът работи даром, без заплата, се казва *свърхработно време* или *принадено работно време*. Другояче... трудът, който работникът употребява, за да изработи своята надница, се казва *необходим труд*, а трудът, който употребява след това, без да получава за него възнаграждение, се казва *принаден труд*. Очевидно е, че колкото е по-голямо *принаденото време*, при същата надница, толкова е по-голямо *ограбването* на работническия труд от капиталистите, т. е. толкова е по-голяма *експлоатацията на работнишкия труд*: следователно толкова е *по-тежко положението* на работническата класа...

... Без ограбването на работнишкия труд не може да съществува капиталистическо производство, капиталистите на биха намирали сметка, без да се занимават с него. Тяхното съществуване и постоянно забо-

гатаване е възможно само на гърба на работническата класа, само като ограбват труда на последната.

Д. Благовев. Едрата индустрия и работническата класа в България. Избр. произв., Т. 1. Изд. на БКП, 1950, с. 565—567.

Постоянен и променлив капитал

... онази част от капитала, която се превръща в средства за производство, т. е. суров материал, спомагателни материали и средства на труда, не променя величината на своята стойност в производствения процес. Затова аз я наричам постоянна част на капитала, или по-накратко: постоянен капитал.

А онази част от капитала, която се превръща в работна сила, изменя в производствения процес своята стойност. Тя възпроизвежда своя собствен еквивалент и един превес свръх него, принадлежна стойност, която на свой ред може да се изменя, за да бъде по-голяма или по-малка. От постоянна величина тази част на капитала постоянно се превръща в променлива. Затова аз я наричам променлива част на капитала, или по-кратко: променлив капитал. Същите съставни части на капитала, които от гледна точка на трудовия процес се различават като обективни и субективни фактори, като средства за производство и работна сила — от гледна точка на процеса на нарастването на стойността се различават като постоянен капитал и променлив капитал.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 234—235.

Абсолютна и относителна принадлежна стойност

Принадената стойност, която се произвежда чрез удължаване на работния ден, аз наричам абсолютна принадлежна стойност, а принадлежната стойност, която възниква от скъсяване на необходимото работно време и от съответно изменение в съотношението на величините на двете съставни части на работния ден, аз наричам относителна принадлежна стойност.

К. Маркс, Капиталът, Т. 1. Изд. на БКП, 1955, с. 337.

Увеличаването на принадлежната стойност е възможно по два основни начина: чрез удължаване на работния ден („абсолютна принадлежна стойност“) и чрез намаляване на необходимия работен ден („относителна принадлежна стойност“).

*В. И. Ленин. Карл Маркс. Съч., Т. 21.
с. 52.*

... като приемем, че работната сила се плаща по нейната стойност, ние се изправяме пред следната алтернатива: при дадена производителна сила на труда и нормална степен на неговата интензивност нормата на принадлежната стойност може да бъде повишена само чрез абсолютно удължаване на работния ден; от друга страна, при дадена граница на работния ден нормата на принадлежната стойност може да бъде повишена само чрез относителното изменение на величината на съставната част на работния ден, на необходимия труд и на принадлежния труд, което от своя страна — ако заплатата не бива да спада под стойността на работната сила — представлява изменение в производителността или в интензивността на труда.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1., Изд. на БКП, 1955, с. 521.

...производството на принадлежна стойност, или извличането на принадлежен труд, съставя специфичното съдържание и цел на капиталистическото производство независимо от каквито и да било промени в самия начин на производство, които възникват от подчиняването на труда под властта на капитала.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1., Изд. на БКП, 1955, с. 319.

... движещ мотив и определяща цел на капиталистическия производствен процес е колкото може по-голямото самонарастване на капитала, т. е. колкото може по-голямото производство на принадлежна стойност, следователно колкото може по-голяма експлоатация на работната сила от страна на капиталиста.

К. Маркс. Капиталът, Т. 1., Изд. на БКП, 1955, с. 353.

... Марксовата теория на принадлежната стойност про-

изведе впечатление като гръм от ясно небе и при това във всички цивилизовани страни . . .

Ф. Енгелс. Предговор към II том на „Капиталът“.

К. Маркс. Капиталът, Т. 2. Изд. на БКП. 1954, с. 19.

. . . усъвършенствуването на машините прави определено количество човешки труд излишен. Ако въвеждането и разпространяването на машините означава изтичане на милиони ръчни работници от малък брой фабрични работници, то усъвършенствуването на машините означава изтичане на все по-голям и по-голям брой от самите фабрични работници, а при последна сметка — образуване на такова засилено предлагане на наемни работници, което надминава средните нужди на капитала от работни ръце. Масата на незаетите работници образува цяла индустриална резервна армия . . . , която е на разположение на производството за през периодите, когато индустрията работи с пълна пара, и бива изхвърлена на улицата при неизбежно следващия след всяко оживление крах. Тази армия, която постоянно тегне като оловна гира на нозете на работническата класа в борбата ѝ за съществуване против капитала, служи като регулатор за задържане на работната заплата на ниско равнище, съобразно с нуждите на капиталистите. Следователно, става така, че машината — да се изразим с думите на Маркс — става най-мощното оръжие на капитала против работническата класа, че оръдието на труда постоянно изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работниците се превръща в инструмент за поробването им. Става така, че икономията в средствата на труда същевременно е най-безогледно прехосване на работна сила и грабеж по отношение на нормалните условия на труда: че машината, най-мощното средство за скъсяване на работното време, се превръща в най-сигурното средство за превръщане на целия живот на работника и на неговото семейство в работно време с цел да се увеличи стойността на капитала. Ето защо прекомерният труд на една част от работническата класа е предпоставка за пълната безработица на другата част, а едрата промишленост, която търси по цялото земно кълбо нови консуматори, ограничава консумацията на

писите в собствената си страна до гладен минимум и с това подкопава собствения си вътрешен пазар.

Ф. Енгелс. *Анти-Дюринг*. Изд. на БКП, 1954, с. 302—303.

Капитализмът е последният експлоататорски строй. Като разви гигантски производителните сили, той се превърна след това в огромна преграда по пътя на обществения прогрес. Ако ХХ век — век на колосално развитие на производителните сили и на науката — още не е премахнал мизерията на стотици милиони хора, не е донесъл изобилие на материални и духовни блага за всички хора на земята, за това е виновен само капитализмът. Засилващият се конфликт между производителните сили и производствените отношения поставя властно пред човечеството задачата — да разкъса изгнилата капиталистическа черупка, да освободи мощните производителни сили, създадени от човека, и да ги използва за благото на цялото общество.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 7—8.

К. Маркс

Из „НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ“

I

...Какво е работна заплата? Как се определя тя?

Ако запитате работниците: „Колко е работната ви заплата?“, то един ще отговори: „Аз получавам от моя буржоа един франк за един работен ден“, а друг: „Аз получавам два франка“ и т. н. Според различните им отрасли на труда те ще посочат различни парични суми, които получават от съответния буржоа за изпълнението на определена работа, напр. за изтъкването на един аршин платно или за набора на една печатна кола. Въпреки различието на техните отговори, всички се схождат в една точка: работната заплата е паричната сума, която капиталистът плаща за определено работно време или за изпълнението на определена работа.

И така буржоата като че ли *купува* с пари труда на работниците, а те за пари му *продават* своя труд. Обаче това е само привидно. В действителност те продават на капиталиста за пари своята *работна сила*. Капиталистът купува тази работна сила за един ден, за една седмица, за един месец и т. н. А след като я купи, той я използва, като заставя работниците да работят в условеното време. За същото количество пари, с което капиталистът е купил тяхната работна сила, напр. за два франка, той би могъл да купи 2 пфунта захар или известно количество друга стока. Двата франка, с които той е купил 2 пфунта захар, са цената на 2 пфунта захар. Двата франка, с които той е купил употреба на работната сила в течение на 12 часа, са цената на дванадесетчасов труд. Работната сила следователно е стока — ни по-малко и ни повече стока отколкото захарта. Първата се измерва с часовник, а втората — с везни.

Своята стока, работната сила, работниците разменят срещу стоката на капиталиста, срещу пари, като тази размяна става в определено съотношение. Толкова пари за толкова време употреба на работна сила. За дванадесет часа тъкане — 2 франка. А нима тези 2 франка не представляват всички други стоки, които могат да се купят за два франка? Значи работникът е разменил всъщност своята стока, работната сила, срещу разновидности стоки, и то в определено съотношение. Като дава на работника 2 франка, капиталистът му дава в замяна на неговия работен ден толкова и толкова месо, облекло, дърва, осветление и т. н. Следователно тези 2 франка изразяват отношението, в което се разменя работната сила срещу други стоки — *разменната стойност* на неговата работна сила. Разменната стойност на една стока, изразена в *пари*, се нарича именно *нейна цена*. Следователно *работната заплата* е само особено название на цената на работната сила, която обикновено наричат *цена на труда* — особено название на цената на тази своеобразна стока, която съществува само в човешката плът и кръв.

Да вземем кой да е работник, напр. един тъкач. Капиталистът му предоставя тъкачен стан и прежда. Тъкачът започва да работи и от преждата става платно. Капиталистът взема платното и го продава напр. за 20

Франка. Работната заплата на тъкача част ли е от платното, от 20-те франка, от продукта на неговия труд? Съвсем не. Тъкачът е получил работната си заплата дълго преди да се продаде платното, може би дълго преди то да се изтъче. Следователно капиталистът плаща тази работна заплата не от парите, които ще получи за платното, а с налични пари. Както тъкачният стан и преждата не са продукт на тъкача, комуто се предоставят от капиталиста, също така не са негов продукт и стоките, които той получава в замяна на своята стока, работната сила. Възможно е капиталистът да не намери купувач за своето платно. Възможно е той да не получи от продажбата му дори и работната заплата. Възможно е да го продаде много изгодно в сравнение с платената на тъкача работна заплата. Всичко това никак не засяга тъкача. С една част от своето налично състояние, от своя капитал, капиталистът купува работната сила на тъкача също тъй, както с друга част от състоянието си е закупил суровия материал (преждата) и оръдието на труда (тъкачния стан). След като е направил тези покупки — а към тях принадлежи необходимата за производство на платното работна сила, — капиталистът започва да произвежда само с *принадлежащи нему сурови материали и оръдия на труда*. Към последните принадлежи вече, разбира се, и нашият добър тъкач, който както и тъкачният стан няма никакъв дял в продукта или в цената на продукта.

Следователно работната заплата не е дял на работника в произведената от него стока. Работната заплата е част от намиращи се вече в наличие стоки, с които капиталистът си купува определено количество производителна работна сила

И така, работната сила е стока, която нейният притежател — наемният работник — продава на капитала. Защо я продава? За да живее.

Но проявата на работната сила в действие, трудът, е присъщата на работника жизнена дейност, неговата собствена жизнена проява. И тази *жизнена дейност* той продава другиму, за да си осигури необходимите *средства за живот*. Значи жизнената дейност на работника е за него само средство, даващо му възможност да съществува. Той работи, за да живее. Той дори не смята труда като част от своя живот; напротив, да се труди

— това значи за него да жертвува своя живот. Трудът е стока, която той е продал другиму. Затова и продуктът на дейността му не е целта на неговата дейност. За себе си работникът произвежда не коприната, която тъче, не златото, което дсбива в рудника, не двореца, който строи. За себе си той произвежда *работната заплата*, а коприна, злато и дворец се превръщат за него в известно количество средства за живот, напр. в памучна дреха, в медна монета, в избено жилище. И може ли работникът, който цели 12 часа тъче, преде, работи на бормашина или струг, строи, копае, чука камъни, пренася тежести — може ли той да счита това дванадесетчасово тъкане, предене, работене на бормашината или струг, строене, копаене, чукане камъни за проява на своя живот, за свой живот? Напротив. Животът за него започва тогава, когато се прекрати тази дейност — на трапезата, в кръчмата, в леглото. Смисълът на дванадесетчасовия труд за него се състои не в това, че той тъче, преде, копае и т. н., а в това, че *получава заплата*, която му дава възможност да яде, да пие и да ползува леглото. Ако копринената буба предеше, за да може да съществува като гъсеница, тя би била съвършен наемен работник. Работната сила не всякога е била стока. Трудът не всякога е бил наемен труд, т. е. *свободен труд*. Робът не продава своята работна сила на робовладелеца, тъй както и волът не продава своята работа на селянина. Робът заедно с работната си сила е продаден веднъж завинаги на своя господар. Той е стока, която може да преминава от един собственик в друг. *Той самият* е стока, но работната сила не е негова стока. *Крепостникът* продава само част от своята работна сила. Не той получава заплата от собственика на земята: по-скоро собственикът на земята получава данък от него.

Крепостникът е принадлежност на земята и принася плодове на господаря на земята. *Свободният работник*, напротив, продава сам себе си, и то на части. Всеки ден той продава на публичен търг, 8, 10, 12, 15 часа от живота си на онзи, който му предлага най-много — на притежателя на сурови материали, на оръдия на труда, на средствата за живот, т. е. на капиталиста. Работникът не принадлежи нито на собственика, нито на земята, но 8, 10, 12, 15 часа от всекидневния му жи-

вот принадлежат на онези, които ги купува. Работникът, когато пожелае, напуска капиталиста, при когото се е наел, а капиталистът, когато намери за добре, уволнява работника, щом не извлича от него никаква полза или щом работникът не принася ползата, на която капиталистът е разчитал. Но работникът, чийто единствен източник за препитание е продажбата на работна сила, не може да напусне цялата класа на купувачите, т. е. класата на капиталистите, без да се обрече на гладна смърт. Той принадлежи не на този или онези капиталист, а на капиталистите въобще, на капиталистическия класа, и негова работа е да се настани, т. е. да си намери купувач сред тази класа.

Преди да разгледаме сега по-отблизо отношенията между капитал и наемен труд, ще изложим накратко общите усилия, които влияят при определяне на работната заплата.

Както видяхме, работната заплата е цената на определена стока — на работната сила. Следователно работната заплата се определя от същите закони, които определят цената на всяка друга стока. Пита се следователно: как се определя цената на една стока?

II

От какво се определя цената на една стока?

От конкуренцията между купувачи и продавачи, от съотношението между търсенето и предлагането, между нуждите и покритието. Конкуренцията, от която се определя цената на една стока, е *тристранна*.

Една и съща стока се предлага от различни продавачи. Който продава стока от еднакво качество най-евтино, той ще измести от пазара другите продавачи и ще си осигури най-голям пласмент. Така продавачите взаимно си оспорват пласмента, пазара. Всеки от тях иска да продава, да предава по възможност най-много, да продава по възможност сам, като отстрани другите продавачи. Затова единият продава по-евтино от другия. Следователно *между продавачите* се появява конкуренция, която намалява цената на предлаганата стока.

Но и между *купувачите* съществува конкуренция, която от своя страна *покачва* цената на предлаганите стоки.

И, най-после, съществува и конкуренция между купувачи и продавачи: едните искат да купуват колкото може по-евтино, другите искат да продават колкото може по-скъпо. Резултатът от тази конкуренция между купувачи и продавачи ще зависи от съотношението между посочените по-горе две страни на конкуренцията, т. е. дали е по-силна конкуренцията в лагера на купувачите. Индустрията изкарва на бойното поле две армии една срещу друга, като в самите редове на всяка от тях се води борба. Армията, в редовете на която има най-малко търкания, ще победи противната.

Да приемем, че на пазара има 100 бали памук, а купувачи за 1000 бали. Значи търсенето в случая е десет пъти по-голямо от предлагането. Следователно конкуренцията между купувачите ще бъде много силна; всеки ще се старее да грабне поне една, ако е възможно дори всичките 100 бали. Този пример не е произволно предположение. В историята на търговията познаваме периоди на слаба реколта на памук, когато неколцина съюзили се капиталисти се опитваха да закупят не 100 бали, а целия запас от памук на земното кълбо. В дадения случай значи всеки купувач ще се старее да изтласка другия, като предлага сравнително по-висока цена за една бала памук. Продавачите на памука, виждайки ожесточената вътрешна борба в неприятелската армия и бидейки напълно уверени в продажбата на всичките си 100 бали, ще се пазят от конкуренцията помежду си, за да не понижат цената на памука в един момент, когато противниците им се надпреварват да я повишат. Така в лагера на продавачите изведнъж настъпва мир. Те застават сплотени като един човек срещу купувачите, скръстват философски ръце и за претенциите им не би имало граници, ако предложенията дори и на най-настойчивите купувачи нямаха своите твърде определени граници.

И тъй, когато предлагането на една стока е по-слабо от търсенето на тая стока, то конкуренцията сред продавачите е много слаба или съвсем не съществува. Колкото повече намалява тази конкуренция, толкова повече нараства конкуренцията между купувачите. Резултатът е: повсиче или по-малко значително покачване на стоковите цени.

Известно е, че по-често се среща обратният случай

с обратния резултат: значителен превес на предлагането над търсенето — отчаяна конкуренция между продавачите, липса на купувачи, разпродажба на стоките на безценица.

Но какво значи покачване и спадане на цените, какво значи висока и ниска цена? Песъчинката е голяма, гледана под микроскоп, а кулата е ниска, сравнена с планината. И ако цената се определя от съотношението между търсенето и предлагането, то от какво се определя съотношението между търсенето и предлагането?

Да се обърнем към първия случаен буржоа. Той не ще се замисли нито за миг и като някой втори Александър Велики ще разсече тоя метафизичен възел с таблицата на умножението. Ако производството на стоката, която продавам, ми струва 100 франка — ще ни каже той — и ако от продажбата на тази стока получа 110 франка, то това е порядъчна, честна, законна печалба. Но ако получа при размяната 120 или 130 франка, това е голяма печалба; а получа ли 200 франка, това би било необикновена, огромна печалба. Какво служи следователно на буржоата като мярка на печалбата? *Производствените разноси на неговата стока.* Ако при размяната на тази стока той получи такова количество други стоки, производството на което е струвало по-малко, той е загубил. Ако размени своята стока срещу такова количество други стоки, производството на които е струвало повече, тогава той е спечелил. Намалението или увеличението на печалбата той пресмята според градусите, с които разменната стойност на неговата стока стои под или над нулата — *производствените разноси.*

И тъй, видяхме как изменящото се съотношение между търсене и предлагане предизвиква ту увеличение, ту намаление на цените, ту високи, ту ниски цени.

Покачи ли се значително цената на една стока поради недостатъчно предлагане или несъразмерно увеличаване се търсене, то неизбежно спада съответно цената на някоя друга стока; защото цената на една стока изразява само в пари отношението, в което други стоки се дават в замяна на нея. Ако напр. цената на 1 аршин копринена материя се покачи от 5 на 6 франка, то цената на среброто пада по отношение на коприне-

ната материя, а също и цената на всички други стоки, които са запазили старите си цени, пада по отношение на копринената материя. За същото количество копринена материя сега трябва да се даде в замяна по-голямо количество от тия стоки.

Каква ще бъде последицата от покачването на цената на една стока? Маса капитали ще се прехвърлят в процъфтяващия индустриален отрасъл и този прилив на капитали в по-изгодната индустрия ще продължава дотогава, докато тя дава нормална печалба или по-скоро докато вследствие на свръхпроизводството цената на нейните продукти падне под производствените разноски.

Обратно: падне ли цената на една стока под нейните производствени разноски, тогава капиталите ще се изтеглят от производството на тази стока. С изключение на случая, когато известен индустриален отрасъл е вече отживял и поради това осъден на изчезване, производството на такава стока, т. е. нейното предлагане, ще намалява вследствие това бягство на капиталите дотогава, докато дойде в съответствие с търсенето, значи докато цената на стоката отново се покачи до равнището на нейните производствени разноски или по-скоро докато предлагането падне под търсенето, т. е. докато цената на стоката се покачи отново над нейните производствени разноски, защото *текущата цена на една стока всякога е по-висока или по-ниска от нейните производствени разноски.*

Виждаме как капиталите постоянно се отливат и приливат от една област на индустрията в друга. Високата цена предизвиква много силен прилив, а ниската цена — много силен отлив.

Бихме могли, от друга гледна точка, да покажем, че не само предлагането, но и търсенето се определя от производствените разноски. Обаче това ще ни отдалечи твърде много от нашия предмет.

Току-що видяхме как колебанията в предлагането и търсенето всякога свеждат цената на стоката до равнището на производствените разноски. *Наистина действителната цена на една стока всякога е по-висока или по-ниска от производствените разноски; но показването и падането взаимно се допълват, така че в течение на определен период време — прилив и отлив в индустрията, взети заедно — стоките се разменят едни за други*

съответно на производствените им разноси, следователно тяхната цена се определя от производствените разноси.

Това определяне на цената от производствените разноси не трябва да се разбира в смисъла на икономистите. Икономистите казват, че *средната цена* на стоките е равна на производствените разноси: това било закон. Анархистичното движение, в което покачването се изразява от спадането, а спадането — от покачването, се считат за случайност. Със същото право, както и правят други икономисти, колебанията на цените биха могли да се считат за закон, а определянето им от производствените разноси — за случайност. Обаче само в хода на тези колебания — които, разгледани по-отблизо, носят най-ужасни опустошения и като земетресение раздрусват издъно буржоазното общество, — само в хода на тези колебания цената се определя от производствените разноси. Съвкупното движение на това безредие е неговият ред. В хода на тази индустриална анархия, в този кръговъртеж конкуренцията, тъй да се каже, изравнява едната крайност с другата.

И тъй, виждаме: цената на една стока се определя от нейните производствени разноси по такъв начин, че периодите, когато цената на тази стока се покачва над производствените разноси, се компенсират от периодите, когато тя пада под производствените разноси, и обратно. Това важи, разбира се, не за отделен даден индустриален продукт, а само за целия индустриален отрасъл. Това важи следователно не за отделния индустриалец, а само за цялата класа от индустриалци.

Определянето на цената от производствените разноси е равносилно на определяне цената от работното време, необходимо за производството на една стока, защото производствените разноси се състоят от: 1) сурови материали и инструменти, т. е. от индустриални продукти, производството на които е струвало известно количество работни дни, следователно представят известно количество работно време, и 2) от непосредствен труд, мярката на който е също времето.

Същите общи закони, които регулират изобщо цената на стоките, регулират естествено и *работната заплата, цената на труда*.

Заплащането на труда ту ще се повишава, ту ще па-

да — в зависимост от съотношението между търсене и предлагане, в зависимост от това, как протича конкуренцията между купувачите на работна сила, капиталистите, и продавачите на работна сила, работниците. Колебанията на работната заплата изобщо съответствуват на колебанията на стоковите цени. *Но в кръга на тези колебания цената на труда се определя от производствените разноси, от работното време, необходимо за създаването на тази стока, работната сила.*

Какви са значи производствените разноси на самата работна сила?

Това са разноските, които са нужни, за да се запази работникът като работник и да се обучи той за работник.

Затова колкото по-малко време се изисква за изучаването на известна работа, толкова по-малко са производствените разноси на работника, толкова по-ниска е цената на неговия труд, работната му заплата. В ония отрасли на индустрията, в които не е нужно почти никакво предварително обучение и е достатъчно само простото физическо съществуване на работника, необходимите за неговото създаване производствени разноси се ограничават почти само със стоките, които са нужни за запазването на неговия живот и работоспособност. *Затова цената на неговия труд се определя от цената на необходимите средства за живот.*

Тук трябва да се вземе под внимание и още едно обстоятелство.

Фабрикантът, като изчислява производствените разноси, а според тях цената на продуктите, включва в сметката и изхабяването на оръдията на труда. Ако например една машина му струва 1 000 франка и ако тази машина се изхабява за 10 години, той включва всяка година по 100 франка в цената на стоката, за да може след 10 години да замени изхабената машина с нова. Също тъй в производствените разноси на простата работна сила трябва да се включат и разноските за продължение на рода, благодарение на които работническата класа има възможност да се размножава и да замества изхабените работници с нови. Следователно изхабяването на работника се включва в сметката по същия начин, както и изхабяването на машината.

И тъй, производствените разноси на простата работна сила се равняват на *разноските за съществуване на работника и за продължение на рода му*. Цената на тези разноси за съществуване и за продължение на рода съставя работната заплата. Така определената работна заплата се нарича *минимум на работната заплата*. Този минимум на работна заплата, както въобще определянето цената на стоките от производствените разноси, не се отнася до *отделния индивид*, а до *целия вид*. Отделни работници, милиони работници не получават достатъчно, за да могат да съществуват и да продължават рода си; но в кръга на своите колебания *работната заплата на цялата работническа класа* се изравнява до този минимум.

Сега, след като се разбрахме по най-общите закони, които регулират както работната заплата, така и цената на всяка друга стока, можем да се занимаем по-специално с нашия предмет.

III

Капиталът се състои от сурови материали, оръдия на труда и всякакъв вид средства за живот, които се употребяват за производство на нови сурови материали, нови оръдия на труда, нови средства за живот. Всички тия негови съставни части са произведения на труда, продукти на труда, *натрупан труд*. Натрупан труд, който служи като средство за ново производство, е капитал.

Така казват икономистите.

Какво е негърът-роб? Човек от черната раса. Но това обяснение не казва нищо.

Негърът си е негър. Едва при определени отношения той става роб. Памукопредачната машина е машина за прядене на памук. Само при определени отношения тя става *капитал*. Откъсната от тези отношения тя е толкова капитал, колкото *златото* само по себе си е *пари* или захарта — цена на захарта.

В производството хората въздействуват не само на природата, но и един на друг. Те произвеждат само като действуват съвместно по определен начин и взаимно разменят своята дейност. За да произвеждат, те влизат в определени връзки и отношения помежду си и само

в кръга на тези обществени връзки и отношения съществува тяхното отношение към природата, извършва се производството.

В зависимост от характера на средствата за производство ще бъдат естествено различни и тия обществени отношения, в които производителите влизат помежду си, условията, при които те разменят своята дейност и участвуват в целокупното производство. С изнамирането на новото оръжие за война, огнестрелното оръжие, измени се по необходимост цялата вътрешна организация на армията, преобрази се условията, при които отделни личности могат да образуват армия и да действуват като армия, измени се също и отношението на различни армии една към друга.

И тъй, обществените отношения, при които отделните личности произвеждат, *обществените производствени отношения се изменят, преобразуват се с изменението и развитието на материалните производствени средства на производителните сили. Производствените отношения в своята съвкупност образуват това, което се нарича обществени отношения, общество, а именно общество от определена степен на историческо развитие, общество със свой собствен отличителен характер. Античното общество, феодаалното общество, буржоазното общество са такива съвкупности от производствени отношения, всяка от които същевременно означава особена степен на развитие в историята на човечеството.*

Капиталът също е обществено-производствено отношение. Той е производствено отношение на буржоазното общество. Нима средствата за живот, оръдията на труда, суровите материали, от които се състои капиталът, не са произведени и натрупани при дадени обществени условия, при определени обществени отношения? Нима те не се използват за ново производство при дадени обществени условия, при определени обществени отношения? И нима именно този определен обществен характер не превръща служещите за ново производство продукти в капитал?

Капиталът не се състои само от средства за живот, от оръдия на труда и от сурови материали, не само от материални продукти; той се състои също и от *разменни стойности*. Всички продукти, от които той се състои, са *стоки*. Следователно капиталът не е само су-

ма от материални продукти, но и сума от стоки, от разменни стойности, от *обществени величини*.

Капиталът си остава същият, ако вместо вълна вземем памук, вместо жито — ориз, вместо железници — параходи, стига само памукът, оризът, параходите — плътта на капитала — да имат същата разменна стойност, същата цена като вълната, житото, железниците, в които той се е въплътявал по-рано. Плътта на капитала може постоянно да се променя, без капиталът да претърпи и най-малкото изменение...

А как дадено количество от стоки, от разменни стойности, става капитал?

То става капитал вследствие на това, че то като самостоятелна обществена сила, т. е. като сила на *част от обществото*, се запазва и нараства чрез размяната с *непосредствената, живата работна сила*. Съществуването на една класа, която не притежава нищо друго освен работоспособност, е необходима предпоставка на капитала.

Само господството на натрупания, миналия, опредметения труд над непосредствения, живия труд превръща натрупания труд в капитал.

Същността на капитала не се състои в това, че натрупаният труд служи на живия труд като средство за ново производство. Неговата същност се състои в това, че живият труд служи на натрупания труд като средство за запазване и нарастване на разменната му стойност.

Какво става при размяната между капитал и наеман труд, между капиталист и наеман работник?

В замяна на своята работна сила работникът получава средства за живот, но капиталистът в замяна на принадлежащите нему средства за живот получава труд, производителната дейност на работника, творческата сила, с която работникът не само възстановява това, което консумира, но и *придава на натрупания труд по-голяма стойност, отколкото този труд е притежавал по-рано*. Работникът получава от капиталиста част от наличните вече средства за живот. За какво му служат тези средства за живот? За непосредствена консумация. Но щом изконсумирам дадени средства за живот, те са вече безвъзвратно загубени за мен, освен ако не използвам времето, през което тези средства са поддържа-

ли моя живот, за производство на нови средства за живот, за да създам с труда си нови стойности на мястото на стойностите, които изчезват при консумацията. Но тъкмо тази възпроизводителна благородна сила работникът именно отстъпва на капиталиста в замяна на получени средства за живот. Следователно за него самият е загубена.

Да вземем следния пример: арендаторът плаща на своя надничар 5 гроша на ден. За тия 5 гроша надничарят работи цял ден по нивите на арендатора и му осигурява така доход от 10 гроша. Арендаторът не само възстановява стойностите, които дава на надничаря, но ги и удвоява. Следователно тия 5 гроша, които е дал на надничаря, той е използвал, консумирал плодотворно, производително. За 5-те гроша той е купил именно труда и силата на надничаря, които произвеждат земеделски продукти с двойна стойност и превръщат 5-те гроша в 10 гроша. А надничарят, в замяна на своята производителна сила, действието на която той е отстъпил именно на арендатора, получава 5 гроша и ги разменя срещу средства за живот, които той по-бързо или по-бавно изконсумира. Следователно тия 5 гроша са консумирани двояко: *производително* за капитала, тъй като са разменени срещу работна сила¹, която е произвела 10 гроша, и *непроизводително* за работника, тъй като те са разменени срещу средства за живот, които са изчезнали завинаги и стойността на които той може отново да получи само като повтори същата размяна с арендатора. И тъй, *капиталът предполага наемния труд, а наемният труд предполага капитала. Те се обуславят взаимно, те се пораждат взаимно.*

Работникът в памучна фабрика само памучни платове ли произвежда? Не, той произвежда капитал. Той произвежда стойности, които отново служат да командуват труда му и посредством него да създават нови стойности.

Капиталът може да се увеличава само като се разменя срещу работна сила, само като поражда наемния труд. Работната сила на наемния работник може да се

¹ Тук терминът „работна сила“ не е поставен от Енгелс, а фигурира в самия първоначален текст на К. Маркс, публикуван в „Нов рейски вестник“.

разменя срещу капитал само като увеличава капитала, само като засилва властта, чийто роб е тя. Затова увеличаване на капитала е увеличаване на пролетариата, т. е. на работническата класа.

Значи интересите на капиталиста и работника са еднакви — твърдят буржоата и техните икономисти. И действително! Работникът загива, ако капиталът не му даде работа. Капиталът загива, ако не експлоатира работната сила, а за да я експлоатира, трябва да я купи. Колкото по-бързо се увеличава предназначеният за производство капитал, производителният капитал, следователно колкото повече процъфтява индустрията, колкото повече се обогатява буржоазията, колкото по-добре се развиват сделките — толкова повече работници са необходими на капиталиста, толкова по-скъпо се продава работникът.

Необходимото условие за едно сносно положение на работника е следователно *възможно най-бързо нарастване на производителния капитал.*

Но какво е нарастване на производителния капитал? Това е нарастване на властта на натрупания труд над живия труд, нарастване на господството на буржоазията над работническата класа. Ако наемният труд произвежда господстващото над него чуждо богатство, враждебната нему сила, капитала, то от нея той получава обратно средства за работа, т. е. средства за живот, при условие че той отново ще се превърне в част на капитала, в лост, който отново хвърля капитала в ускорено движение на нарастване.

Интересите на капитала и интересите на работниците са едни и същи — това означава в действителност само следното: капитал и наеман труд са две страни на едно и също отношение. Едната обуславя другата, тъй както лихварят и прахосникът се обуславят взаимно.

Докато наемният работник е наеман работник, съдбата му зависи от капитала. Това е прехвалената общност на интересите на работника и капиталиста.

IV

Когато капиталът расте, расте и количеството на наемния труд, расте броят на наемните работници, с една дума — господството на капитала се разширява върху

по-голяма маса индивиди. Да предположим най-благоприятния случай: когато расте производителният капитал, расте и търсенето на труда. Следователно повишава се цената на труда, работната заплата.

Една къща може да бъде голяма или малка, но докато околните къщи са също тъй малки, тя задоволява всички обществени изисквания за едно жилище. Но ако до малката къща се издигне дворец, тя се смалява до колиба. Сега къщичката ще показва, че нейният притежател не може да предявява никакви изисквания или че може да предявява само най-скромни изисквания; колкото и къщичката да увеличава размера си с прогреса на цивилизацията, все пак, ако съседният дворец се увеличава в същия или дори в по-голям размер, обитателят на сравнително малката къща ще се чувства между своите четири стени все по-неуютно, все по-незадоволен и по-потиснат.

Едно забележимо увеличение на работната заплата предполага бързо нарастване на производителния капитал. Бързото нарастване на производителния капитал предизвиква също и бързо нарастване на богатството и разкоша, на обществените нужди и обществените наслади. Но макар че така се увеличават достъпните за работника наслади, доставяното от тях обществено удовлетворение намалява в сравнение с увеличените наслади на капиталиста, недостъпни за работника, и въобще в сравнение с равнището на общественото развитие. Нашите нужди и наслади се пораждаат от обществото; затова ги мерим с обществена мярка, а не с предметите на тяхното задоволяване. Тъй като те имат обществен характер, те са относителни.

Работната заплата въобще не се определя само от количеството стоки, които мога да получа срещу нея. В нея се съдържат различни отношения.

За своята работна сила работниците получават преди всичко определена сума пари. Но само тази парична цена ли определя работната заплата?

През XVI век, вследствие откритието на Америка с нейните богати и лесно разработваеми мини, в Европа се увеличи намиращото се в обръщение злато и сребро. Затова стойността на златото и среброто падна по отношение на другите стоки. Работниците получаваха за своята работна сила същото количество сребро в моне-

ти, както и преди. Паричната цена на техния труд остава същата, но въпреки това работната им заплата падна, защото срещу същото количество сребро те получаваха по-малко количество други стоки. Това беше едно от обстоятелствата, които спомогнаха за нарастването на капитала, за възхода на буржоазията в XVI век.

Да вземем друг случай. През зимата на 1847 год., вследствие на лоша реколта, значително се повишиха цените на най-необходимите средства за живот — зърнени храни, месо, масло, сирене и др. Да приемем, че работниците получаваха същата сума пари за своята работна сила, както и преди. Не беше ли падналă тяхната работна заплата? Разбира се, че беше паднала. В замяна на същите пари те получаваха по-малко хляб, месо и т. н. Тяхната работна заплата падна не защото стойността на среброто се беше намалила, а защото стойността на средствата за живот се беше увеличила.

Да приемем най-после, че паричната цена на труда остава същата, докато цената на всички земеделски и индустриални стоки пада вследствие употребата на нови машини или вследствие благоприятен сезон. Сега работниците ще могат да купят за същите пари повече стоки от всякакъв вид. Следователно тяхната работна заплата се е повишила именно защото не се е изменила нейната парична стойност.

И така паричната цена на труда, номиналната работна заплата не съвпада с реалната работна заплата, т. е. с количеството стоки, което действително се получава в замяна на работната заплата. Затова, когато говорим за увеличаване и намаляване на работната заплата, трябва да имаме пред вид не само паричната цена на труда, не само номиналната работна заплата.

Не нито номиналната работна заплата, т. е. паричната сума, за която работникът се продава на капиталиста, нито реалната работна заплата, т. е. количеството стоки, което той може да купи за тия пари, не изчерпват съдържанието се в работната заплата отношения.

Работната заплата освен това се определя преди всичко от нейното отношение към печалбата на капиталиста — това е сравнителна, относителна работна заплата.

Реалната работна заплата изравнява цената на труда по отношение цената на другите стоки, а относителната работна заплата изразява оня дял, който непосредственият труд получава от новопроизведената от него стойност, в сравнение с дела, който натрупаният труд — капиталът — получава от тази стойност.

По-горе казахме: „Работната заплата не е дял на работника в произведената от него стока. Работната заплата е част от намиращи се вече в наличие стоки, с които капиталистът си купува определено количество производителна сила.“ Но капиталистът трябва да си възстанови тази работна заплата от цената, на която той продава произведения от работника продукт; той трябва да си я възстанови така, че по правило да получи и една свръхсума извън направените от него производствени разноски, т. е. печалба. Продажната цена на произведената от работника стока се състои за капиталиста от три части: *първо* — от част, която възстановява цената на авансираните от него сурови материали и изхабяването на също авансираните от него сечива, машини и други средства на труда; *второ* — от част, която възстановява работната заплата, авансирана от него, и *трето* — от свръхсумата извън всичко това, т. е. печалбата на капиталиста. Докато първата част възстановява само *съществуващи по-рано стойности*, ясно е, че както възстановената работна заплата, така и свръхсумата; т. е. печалбата на капиталиста, се вземат изцяло от *новата стойност, създадена от труда на работника* и прибавена към суровите материали. И в този смисъл, за да ги сравним една с друга, можем да разглеждаме и работната заплата, и печалбата като дялове в продукта на работника.

Реалната работна заплата може да остане същата, може дори да се увеличи и все пак относителната работна заплата може да падне. Да предположим например, че цената на всички средства за живот са паднали с $2/3$, докато надницата е паднала само с $1/3$, напр. от 3 на 2 франка. Макар че с тия два франка работникът може да има на разположение по-голямо количество стоки, отколкото по-рано с 3 франка, все пак неговата работна заплата е намалела по отношение печалбата на капиталиста. Печалбата на капиталиста (например на фабриканта) се е увеличила с един франк, т. е. за

по-малка сума разменни стойности, които капиталистът плаща на работника, работникът трябва сега да произведе по-голяма сума разменни стойности, отколкото преди. Делът на капиталиста се е увеличил по отношение дела на труда. Разпределението на общественото богатство между капитал и труд е станало още по-неравномерно. Със същия капитал сега капиталистът командва по-голямо количество труд. Властта на класата на капиталистите над работническата класа е нараснала, общественото положение на работника се е влошило, свизило се е с една степен в сравнение с положението на капиталиста.

И тъй какъв е общият закон, който определя намаляването и увеличаването на работната заплата и на печалбата по отношение една към друга?

Работната заплата и печалбата се намират в обратното съотношение една към друга. Делът на капитала, печалбата, се увеличава в същата пропорция, в каквато намалява делът на труда, надницата, и обратно. Печалбата се увеличава в същия размер, в какъвто се намалява работната заплата, и се намалява в същия размер, в какъвто се увеличава работната заплата.

Може би някой ще възрази, че капиталистът може да спечели, като размени изгодно своите продукти с други капиталисти, като се увеличи търсенето на неговата стока било вследствие откриването на нови пазари, било вследствие кратковременно увеличаване нуждите на старите пазари и т. н.; че печалбата на капиталиста следователно може да се увеличи за сметка на други капиталисти, независимо от увеличаването и намаляването на работната заплата, разменната стойност на работната сила; или че печалбата на капиталиста може да се увеличи и вследствие подобрене на оръдията на труда, вследствие нови начини за използване на природните сили и т. н.

Преди всичко трябва да се признае, че резултатът остава същият, макар че е постигнат по обратен път. Наистина печалбата се е увеличила не защото работната заплата е паднала, обаче работната заплата е паднала, защото печалбата се е увеличила. Със същото количество чужд труд капиталистът е закупил по-голямо количество разменни стойности, без да е платил при това по-скъпо за труда; това значи следователно,

че трудът се заплаща по-евтино в сравнение с чистия доход, който носи на капиталиста...

И най-последно, в каквото и съотношение класата на капиталистите, буржоазията — в една страна или в целия световен пазар — да разпределя помежду си чистия доход от производството, общата сума на този чист доход е винаги само сумата, с която натрупаният труд е увеличен изцяло от непосредствения труд. Следователно общата сума расте в същата пропорция, в каквато трудът увеличава капитала, т. е. в същата пропорция, в каквато печалбата се увеличава в сравнение с работната заплата.

И така виждаме, че ако останем в *предела на отношенията между капитал и наеман труд, интересите на капитала и интересите на наемния труд са напълно противоположни.*

Бързо нарастване на капитала е равносилно на бързо нарастване на печалбата. Печалбата може да нараства бързо само ако цената на труда, ако относителната работна заплата намалява също тъй бързо. Относителната работна заплата може да пада дори и когато едновременно с номиналната работна заплата, с паричната стойност на труда се покачва и реалната работна заплата, стига да не се покачва в същата степен както печалбата. Ако напр. в благоприятни времена работната заплата се увеличи с 5%, а печалбата — с 30%, сравнителната, относителната работна заплата *не се е увеличила, а се е намалила.*

Следователно, когато с бързото нарастване на капитала се увеличава и доходът на работника, то същевременно се увеличава и обществената пропаст, която разделя работника от капиталиста, а с това се увеличава и властта на капитала над труда, зависимостта на труда от капитала.

Твърдението, че работникът има интерес от бързо нарастване на капитала, значи само следното: колкото по-бързо работникът увеличава чуждото богатство, толкова по-голями трохи отпадат за него, толкова повече работници ще получават работа и ще бъдат създавани, толкова повече ще се умножава броят на зависимите от капитала роби.

И тъй, видяхме следното:

Дори и най-благоприятното положение за работни-

еската класа, възможно най-бързото нарастване на капитала, колкото и да подобрява то материалното съществуване на работника, не премахва противоположността между неговите интереси и интересите на буржоата, на капиталиста. Печалба и работна заплата остават в обратно съотношение една към друга.

Ако капиталът нараства бързо, работната заплата може да се увеличи; но несравнено по-бързо се увеличава печалбата на капитала. Материалното положение на работника се е подобрило, но за сметка на неговото обществено положение. Обществената пропаст, която ги отделя от капиталиста, се е разширила.

Накрай:

Твърдението, че най-благоприятно условие за наемания труд е възможно най-бързото нарастване на производителния капитал, значи само следното: Колкото по-бързо работническата класа умножава и увеличава властта на нея, господстващото над нея буржоазно богатство, толкова по-благоприятни условия тя получава да работи отново за умножаване на буржоазното богатство, за увеличаване властта на капитала, при което работникът получава удовлетворението, че сам си кове златните вериги, с които буржоазията го влече след себе си.

V

Но действително ли нарастването на производителния капитал и покачването на работната заплата са взаимно така неразривно свързани, както твърдят буржоазните икономисти? Не бива да им вярваме всичко. Не бива да им вярваме дори и това, че колкото по-тлъст е капиталът, толкова по-добре се угоява робът му. Буржоазията е достатъчно просветена, тя е твърде пресметлива, за да споделя предразсъдъците на феодала, който се перчи с блясъка на слугите си. Условията на съществуване на буржоазията я заставят да бъде пресметлива.

Затова трябва по-отблизо да изследваме въпроса:

Как влияе нарастването на производителния капитал върху работната заплата?

Когато производителният капитал на буржоазното общество, общо взето, нараства, извършва се едно по-

многостранно натрупване на труд. Капиталите се увеличават по брой и размер. *Увеличението на капиталите засялва конкуренцията между капиталистите. Нарастващият размер на капиталите дава възможност да се изведат на индустриалното полесражение по-огромни армии от работници с по-гигантски оръжия за борба.*

Един капиталист може да измести друг и да завладее капитала му само ако продава по-евтино. А за да може да продава по-евтино, без да се разори, той трябва да произвежда по-евтино, т. е. да увеличи производителната сила на труда, колкото е възможно повече. Производителната сила се увеличава обаче преди всичко чрез *по-голямо разпределение на труда*, чрез по-все-странно приложение и постоянно усъвършенствуване на *машините*. Колкото по-голяма е армията от работници, в която трудът е разделен, в колкото по-огромен размер се прилагат машините, толкова относително повече намаляват производствените разноси, толкова по-плотворен става трудът. Затова между капиталистите се поражда всестранно съперничество да увеличават разделението на труда и употребата на машините и да ги експлоатират във възможно най-голям размер.

Но след като един капиталист вследствие по-широкото разделение на труда, вследствие употребата на нови машини и тяхното усъвършенствуване, вследствие по-изгодна и по-широка експлоатация на природните сили има възможност със същото количество труд или натрупан труд да произвежда по-голямо количество продукти, стоки, отколкото неговите конкуренти, като напр. в същото време, в което неговите конкуренти изтъкават половин аршин платно, той произвежда цял аршин платно — как ще постъпи този капиталист по-нататък?

Той би могъл да продава половин аршин платно все още на старата пазарна цена, но така той не ще може да изтласка противниците си от пазара и да увеличи своя пласмент. А неговата потребност за пласмент се е увеличила в същия размер, в какъвто се е увеличило и неговото производство. Наистина създадените от него по-мощни и по-скъпи производствени средства му дават *възможност да продава стоките си по-евтино*, обаче същевременно те го *заставят да продава повече стоки*, да завоюва за своите стоки несравнено *по-голям пазар*:

Това нашият капиталист ще продава половин аршин платно по-евтино, отколкото неговите конкуренти.

Но капиталистът не ще продава цял аршин на същата цена, на каквато неговите конкуренти продават половин аршин, макар че производството на цял аршин не му струва повече, отколкото на другите производствени разносци на половин аршин. Иначе той не би получил никаква добавъчна печалба, а само би си върнал при размяната производствените разносци. Неговият евентуално по-голям доход ще произлиза от това, че той е пуснал в движение по-голям капитал, а не от това, че неговият капитал е увеличил стойността си повече от другите капитали. Освен това той би постигнал желаната цел, ако определи цената на своята стока само с няколко процента по-ниско от конкурентите си. Като *подбива цените* на своите конкуренти, той ги измества от пазара или им отнема поне част от техния пласмент. И най-последно, че си припомним, че текущата цена е винаги *по-висока или по-ниска от производствените разносци* в зависимост от това, дали продажбата на стоката става в благоприятен или неблагоприятен за индустрията сезон. Според това, дали пазарната цена на един аршин платно е по-ниска или по-висока от обичайните му производствени разносци, ще се менят и процентите, с които капиталистът, който е приложил нови, по-плодотворни производствени средства, ще продава над действителните си производствени разносци.

Но *привилегията* на нашия капиталист не е дълготрайна; други, съперничейки с него капиталисти, въвеждат същите машини, същото разделение на труда в същия или в още по-широк размер, и тези нововъведения намират такова всеобщо разпространение, че цената на платното пада не само *под старите, но и под новите му производствени разносци*.

Така капиталистите се оказват един към друг в същото положение, в което се намираха *преди* въвеждането на новите производствени средства, и ако с тези средства можеха да доставят двойно количество продукти на същата цена, то сега са принудени да продават двойно количество продукти *под* старата цена. Върнува се базата на тези нови производствени разносци отново започва старата игра; още по-голямо разделение на тру-

да, още повече машини, още по-широко експлоатиране на това разделение на труда и на тези машини. И конкуренцията отново ще предизвика същото противодействие на този резултат.

Виждаме как начинът на производство, средствата за производство постоянно се преобразуват, революционизират, как *разделението на труда неизбежно води към още по-голямо разделение на труда, прилагането на машини — към още по-широко прилагане на машини, производството в крупен мащаб — към производство в още по-крупен мащаб.*

Това е законът, който постоянно изтласква буржоазното производство от старите му релси и принуждава капитала да напруга производителните сили на труда, защото ги е напругнал вече — закон, който не дава спокойствие на капитала и постоянно му нашепва: **Напред! Напред!**

Това е същият закон, който в рамките на колебанията в търговските епохи неизбежно изравнява цената на дадена стока към нейните *производствени разноси.*

Каквито и мощни средства за производство да прилага капиталистът, конкуренцията ще направи прилагането на тия производствени средства всеобщо — и от момента, когато тяхната употреба стане всеобща, единственият резултат от по-голямата плодовитост на неговия капитал ще бъде това, че за *същата* цена сега той трябва да доставя 10, 20, 100 пъти повече продукти, отколкото преди. Но тъй като той ще трябва да пласира може би 1000 пъти повече, за да уравни по-ниската продажна цена с по-голямо количество пласирани продукти; тъй като сега му е необходима по-масова продажба не само за да спечели, но и за да възстанови производствените разноси (самите оръдия на труда, както видяхме, все повече поскъпват), и тъй като тази масова продажба е станала жизнен въпрос не само за него, но и за съперниците му — то старата борба започва отново, и то *толкова по-ожесточено, колкото по-плодовити са изработените вече производствени средства.* Следователно *разделението на труда и прилагането на машини ще продължи да се развива в не-сравнено по-голям размер.*

Каквато и да е мощта на прилаганите средства за производство, конкуренцията се стреми да отнеме от ка-

питала златните плодове на тази мощ, като снижава цената на стоката до производствените разноски, следователно — доколкото може да произвежда по-евтино, т. е. със същото количество труд да произвежда повече, — като въздига по-евтиното производство, доставянето на все по-големи количества продукти за същата ценова сума в повелителен закон. Така капиталистът не би спечелил нищо от своите усилия освен задължението да произвежда повече стока в същото работно време, с една дума, *по-трудни условия за нарастване стойността на неговия капитал*. Затова, докато конкуренцията постоянно го преследва със своя закон за производствените разноски и всяко оръжие, което той кове против съперниците си, се обръща против самия него, капиталистът постоянно се стреми да надхитри конкуренцията, като на мястото на старите машини и старото разделение на труда безспирно въвежда нови, по-скъпи, но по-евтини произвеждащи машини, и ново разделение на труда, без да чака, докато вследствие на конкуренцията тези нововъведения остарееят.

Да си представим сега, че тази трескава дейност обхваща едновременно *целия световен пазар* — и ще разберем как нарастването, акумулацията и концентрацията на капитала водят към непрекъснато, само по себе си изместващо и във все по-огромни размери осъществявано разделение на труда, прилагане на нови машини и усъвършенстване на старите.

•

Но как тези обстоятелства, които са неделими от нарастването на производителния капитал, влияят върху определянето на работната заплата?

По-голямото *разделение на труда* дава възможност на един работник да извършва работата на 5, 10, 20 души; значи то увеличава конкуренцията между работниците 5, 10, 20 пъти. Конкуренцията между работниците се изразява не само в това, че някой от тях се продава по-евтино от другия; тя се изразява и в това, че един работник извършва работата на 5, 10, 20 души; в въведеното от капитала и все по-разширявано *разделение на труда* принуждава работниците към този вид конкуренция.

По-нататък: колкото повече се увеличава *разделението на труда*, толкова повече се *опростява* трудът. *Особената сръчност* на работника става ненужна. Той се превръща в проста, еднообразна производителна сила, от която не се изискват особени физически или духовни способности и навици. Неговият труд става достъпен за всички. Затова от всички страни го натискат конкуренти — и нека тук напомним, че колкото една работа е по-проста и по-лесно се научава, колкото по-малко производствени разноси изисква нейното усвояване, толкова по-ниско пада работната заплата, защото тя, както цената на всяка друга стока, се определя от производствените разноси.

Следователно *колкото трудът става по-неудовлетворителен и по-досаден*, толкова повече се *увеличава конкуренцията и се намалява работната заплата*. Работникът се старее да запази размера на работната си заплата, като работи повече: биле като се труди повече часове, биле като произвежда повече в един час. Заставайки от нуждата, той засилва така още повече гибелните последици от разделението на труда. Резултатът е: *колкото повече той работи, толкова по-малка заплата получава* — по простата причина, че колкото повече работи, толкова по-силна конкуренция той създава на другарите си по работа и така ги превръща в свои конкуренти, които се предлагат на същите лоши условия, както и той самият; следователно по простата причина, че в края на краищата *той създава на самия себе си конкуренция, на самия себе си като член на работническата класа*.

Машините предизвикват същите последици в много по-широк размер, като изместват сръчни работници с несръчни, мъже — с жени, възрастни — с деца; когато въвеждат машини за пръв път, работниците на ръчния труд масово се изхвърлят на улицата, а когато усъвършенствуват, подобряват и заменят машините с по-производителни машини, тогава уволняват съответни отделни групи работници. По-горе обрисовахме в бегли черти индустриалната война на капиталистите помежду им; *особеното на тази война е, че сраженията в нея се печелят не толкова с увеличение, колкото с намаление на работническата армия. Пълководците, капиталистите, се състезават помежду си кой може да уволни по-*

рече индустриални войници.

Наистина буржоазните икономисти казват, че работниците, станали излишни поради машините, намирали работа в *нови* отрасли на производството.

Те не се осмеляват да твърдят направо, че в новите отрасли на труда намират подслон същите работници, които са уволнени. Фактите говорят твърде силно против тая лъжа. Собствено те само твърдят, че за други *съставни части на работническата класа*, напр. за оная част от младото работническо поколение, която вече е била готова да навлезе в загиналия отрасъл на индустрията, ще се открият нови възможности за работа. Това е, разбира се, голямо утешение за падналите работници. На господата капиталистите не ще липсва свежа, годна за експлоатация кръв и плът — и те предоставят на мъртвите да погребват своите мъртъвци. Това е една утеха, която буржоата намират по-скоро за себе си, отколкото за работниците. Защото ако машините биха унищожили цялата класа наемни работници — какви ужасни времена биха настъпили за капитала, който без наемен труд престава да бъде капитал!

Но да допуснем, че както изместените непосредствено от машините работници, така и цялата част от младото поколение, която е разчитала вече на работа в падения отрасъл, *намерят нова работа*. Може ли да се вярва, че новата работа ще се заплаща тъй високо, както изгубената? *Това би противоречило на всички икономически закони*. Видяхме, че съвременната индустрия води към постоянно заменяване на по-сложна, по-висша работа с по-опростена, по-низша.

Следователно как би могла една работническа маса, изхвърлена от машините от даден индустриален отрасъл да намери убежище в друг отрасъл, ако не *заплаща на по-ниско, по-лошо?*

Като изключение се сочи на работниците, които работят в производството на самите машини. Казва се, че **щом** в индустрията се употребяват повече машини, то броят на машините неизбежно ще се увеличава, следователно ще расте и производството на машини, а заедно с това и броят на заетите в това производство работници; при това работниците, заети в тоя отрасъл на индустрията, били квалифицирани, дори образовани работници.

След 1840 г. това твърдение, и дотогава вярно само наполовина, изгуби всякаква сянка на правдивост, защото за производството на машини все по-всестранно се употребяват машини не повече и не по-малко, отколкото за производството на памучна прежда; а работниците в машинните фабрики в сравнение с тъй свършените машини могат да играят ролята само на съвсем прости машини.

Но вместо измествения от машините мъж фабриката може би дава работа на *три* деца и на *една* жена! А нима заплатата на мъжа не би трябвало да стигне за препитанието на трите деца и жената! Нима минимумът на работната заплата не би трябвало да бъде достатъчен за издържане и размножаване на рода? Какво доказват следователно тези любими буржоазни фрази? Само едно: че за да се осигури съществуването на *едно* работническо семейство, сега се употребяват четири пъти повече работнически живота, отколкото преди.

Да резюмираме: *Колкото повече нараства производителният капитал, толкова повече се разширява разделението на труда и употребата на машини. Колкото повече се разширява разделението на труда и употребата на машини, толкова повече се засилва конкуренцията между работниците, толкова повече намалява тяхната работна заплата.*

А при това работническата класа се попълва и от *по-висшите слоеве на обществото*: в редовете на пролетариата изпадат дребни индустриалци и дребни рентниери, на които не остава нищо друго освен по-скоро да дигнат ръцете си редом с ръцете на работниците. Така гората от ръце, прострени нагоре и търсещи работа, става все по-гъста, а самите ръце — все по-мършави.

От само себе си се разбира, че дребният индустриалец не може да издържи борбата, едно от първите условия на която е да произвежда в постоянно разширяващ се размер, т. е. да бъде именно едър, а не дребен индустриалец.

Също тъй не се нуждае от по-нататъшни пояснения и обстоятелството, че лихвата от капитала намалява в същата степен, в каквата се увеличава масата и броят на капитала, т. е. в каквата нараства капиталът, че затова дребният рентниер не може да живее повече от своята рента и е принуден да се насочи към индустрията,

т. е. да увеличи редовете на дребните индустриалци, а с това и броя на кандидатите за пролетарии.

И най-после, колкото повече гореописаното развитие заставя капиталистите все по-широко да експлоатират съществуващите вече огромни производствени средства и за тая цел да привеждат в движение всички пружини на кредита, толкова повече зачестяват индустриалните земеръси, при които търговският свят се запазва само като жертвува на подземните богове част от богатствата, продуктите, дори и от производителните сили — с една дума, увеличават се *кризите*. Те зачестяват и стават все по-остри, защото колкото повече расте количеството на продуктите, следователно и нуждата от разширени пазари, толкова повече се стеснява световният пазар, толкова по-малко нови пазари остават за експлоатация, тъй като всяка преходна криза е въвлякла в световната търговия някой нов или дотогава само повърхностно експлоатиран пазар. Но капиталът не само *живее* от труда. Като знатен варвар робовладелец той отнася със себе си в гроба труповете на своите роби — цели каткомби от работници, загинали през кризите. И така виждаме: *ако капиталът расте бързо, то несравнено по-бързо расте конкуренцията между работниците, т. е. колкото по-бързо расте капиталът, толкова повече намаляват относително източниците за работа, средствата за живот на работническата класа; и все пак бързото нарастване на капитала е най-благоприятното условие за наемния труд.*

Лекции, четени от К. Маркс на 14—30 декември 1847 г. Публикувани за пръв път в „Neue Rheinische Zeitung“ от 5—8 и 11 април 1849 г. Излезли в отделна брошура с предговор и под редакцията на Фр. Енгелс в Берлин през 1891 г. Печата се по текста на брошурата. Превод от немски.

... Капитализмът е последният експлоататорски строй. Като разви гигантски производителните сили, той се превърна след това в огромна преграда по пътя на обществения прогрес. Ако ХХ век — век на колосално развитие на производителните сили и на науката — още не е премахнал мизерията на стотици милиони хора, не е донесъл изобилие на материални и духовни блага за всички хора на земята, за това е виновен само капитализмът. Засилващият се конфликт между производителните сили и производствените отношения поставя властно пред човечеството задачата — да разкъса изгнилата капиталистическа черупка, да освободи мощните производителни сили, създадени от човека, и да ги използва за благото на цялото общество.

Каквото и да е своеобразието на възникването и развитието на капитализма в една или друга страна, навсякъде този строй има общи черти и закономерности.

Развитието на световния капитализъм и революционната борба на работническата класа напълно потвърди правилността на марксистко-ленинския анализ на капитализма и на неговия най-висок стадий — империализма, даден в Първата и Втората програми на партията. Основните положения на този анализ се възпроизвеждат и в настоящата програма.

При капитализма основните и решаващи средства за производство принадлежат на малката на брой класа на капиталистите и земевладелците, докато огромното мнозинство от населението се състои от пролетарии и полупролетарии, лишени от средства за производство и принудени поради това да продават своята работна сила и да създават със своя труд доходите и богатствата на господстващите класи на обществото. Буржоазната държава, независимо от формата ѝ, е оръдие за господство на капитала над труда.

Развитието на едрото капиталистическо производство — производство заради печалба, заради присвояване на принадена стойност — води към изтласкване на дребните самостоятелни производители, към тяхната тежка зависимост от капитала. Капитализмът експлоатира в големи размери женски и детски труд. Икономическите

закопи на неговото развитие довеждат неизбежно до образуване на огромна армия от безработни, която се попълва постоянно с разоряващи се селяни и градска дребна буржоазия. Непрекъснато се засилва експлоатацията на работническата класа, на всички трудещи се, нараства общественото неравенство, увеличава се разстоянието между богатите и бедните, растат страданията и бедствията на милионите.

Като събира във фабрики и заводи милиони работници и обобществява процеса на труда, капитализмът придава на производството обществен характер, но резултатите на труда се присвояват от капиталистите. Това основно противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството в частнокапиталистическата форма на присвояване — се проявява в анархията на производството и в изоставането на платежоспособното търсене на обществото от разширяването на производството, води към разрушителни периодични икономически кризи. Кризите и периодите на промишлен застои на свой ред разоряват още повече дребните производители, засилват още повече зависимостта на наемния труд от капитала, водят още по-бързо относително, а понякога и към абсолютно влошаване положението на работническата класа.

С увеличението и развитието на противоречията, присъщи на буржоазното общество, расте също и недоволството на трудещата се и експлоатирана маса от капиталистическия строй, расте броят и сплотеността на пролетариите, изостря се тяхната борба против експлоататорите. В същото време, все по-бързо *се създава материална възможност за заменяване на капиталистическите производствени отношения с комунистически, т. е. за оная социална революция, която е цел на комунистическата партия като съзнателна изразителка на класовото движение на пролетариата.*

Главната движеща сила на революционното преобразуване на света е работническата класа, най-последователната революционна класа. В хода на класовите битки тя се организира, създава свои профсъюзи и политически партии, води икономическа, политическа и теоретическа борба против капитализма. Осъществявайки историческата си мисия на революционна преобразователка на старото общество и съзидателка на нов

строй, работническата класа става изразителка не само на своите класови интереси, но и на интересите на всички трудещи се. Тя естествено се явява като хегемон на всички сили, борещи се против капитализма.

Необходимо условие за победата на социалистическата революция и изграждането на социализма са диктатурата на пролетариата и ръководството на марксистко-ленинската партия. Висш принцип на диктатурата на пролетариата е здравият съюз на работническата класа с трудещите се селски маси под ръководството на работническата класа.

Унищожавайки свободната конкуренция, процесът на концентрация и централизация на капитала доведе в началото на ХХ век до създаване на могъщи монополистически съюзи на капиталистите — синдикати, картели, тръстове — които придобиха решаващо значение в целия икономически живот, до сливане на банковия капитал с промишления капитал с грамадна концентрация и до усилен износ на капитал в чужди страни. Обхващайки цели групи капиталистически държави, тръстовете започнаха икономическа подялба на света, поделен вече териториално между най-богатите страни. Капитализмът навлезе в последния си стадий — стадия на монополистическия капитализъм, на империализма.

Периодът на повече или по-малко разпространяване на капитализма по цялото земно кълбо се смени със скокообразно, катастрофално развитие, а това предизвика невиджано по-рано засилване и изостряне на всички противоречия на капитализма — икономически, политически, класови и национални. Небивало се изостри борбата на империалистическите държави за пазари за пласмент, за сфери на приложение на капитала, за суровини и за работна сила, за световно господство...

Империализмът е загниващ и умиращ капитализъм, навечерие на социалистическата революция. *Световната капиталистическа система като цяло е узряла за социална революция на пролетариата.*

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 7—10.

МОНОПОЛИСТИЧЕСКИ КАПИТАЛИЗЪМ — ИМПЕРИАЛИЗЪМ

В. И. Ленин

Из „ИМПЕРИАЛИЗЪМЪТ КАТО НАИ-ВИСОК СТАДИЙ НА КАПИТАЛИЗМА“

...Империализмът възниква като развитие и пряко продължение на основните средства на капитализма изобщо. Но капитализмът стана капиталистически империализъм само на определено, много високо стъпало от своето развитие, когато някои основни свойства на капитализма почнаха да се превръщат в своята противоположност, когато по цялата линия се създадоха и проявиха чертите на преходната епоха от капитализма към по-висок общественно-икономически строй. Икономически основното в тоя процес е заменяването на капиталистическата свободна конкуренция с капиталистическите монополи. Свободната конкуренция е основното свойство на капитализма и на стоковото производство изобщо; монополът е пряка противоположност на свободната конкуренция, но тази последната пред очите ни започва да се превръща в монопол, като създава едро производство, измества дребното, заменя едрото с най-едро и довежда концентрацията на производството и на капитала дотам, че от нея възникваше и възниква монополът: картелите, синдикатите, тръстовете, сливащият се с тях капитал на някакви си десетина банки, които боравят с милиарди. И в същото време, възниквайки от свободната конкуренция, монополите не я премахват, а съществуват над нея и наред с нея, като пораждат с това редица особено остри и силни противоречия, търкания, конфликти. Монополът е преход от капитализма към по-висш строй.

Ако е необходимо да се даде колкото се може по-кратко определение на империализма, би трябвало да се каже, че империализмът е монополистически стадий на капитализма. Такова определение би включвало най-главното, тъй като, от една страна, финансовият капитал е банков капитал на монополистически-малобройни-

те най-големи банки, които се е слял с капитала на монополистическите съюзи на промишлениците; а от друга страна, подялбата на света е преход от колониалната политика, която безпрепятствено се развива върху незаграбените от никоя капиталистическа държава области, към колониална политика на монополно владение на територия от земята, поделена напълно...

...Трябва да дадем на империализма такова определение, което да съдържа следващите пет основни негови признака: 1) концентрацията на производството и капитала, стигнала до такава висока степен на развитие, че е създавала монополите, които играят решаваща роля в стопанския живот; 2) сливане на банковия капитал с индустриалния и създаване на базата на тоя „финансов капитал“ финансова олигархия; 3) износът на капитал за разлика от износа на стоки придобива особено важно значение; 4) образуват се международни монополистически съюзи на капиталистите, които поделят света, и 5) завършена е теоретическата подялба на земята от най-големите капиталистически държави. Империализмът е капитализъм в оня стадий на развитие, когато се е създавало господството на монополите и на финансовия капитал, когато износът на капитал е придобил важно значение, започнала е подялбата на света от международните тръстове и е завършила подялбата на цялата територия на земята между най-големите капиталистически страни.

В. И. Ленин. Съч., Т. 22, с. 275—276.

Господство на финансовата олигархия

...„Хазяйниченето“ на капиталистическите монополи в общата обстановка на стоковото производство и на частната собственост неизбежно се превръща в господство на финансовата олигархия...

На първо място трябва да се постави оная „система на участия“... Ето как описва същността на работата германският икономист Хайман, който едва ли не най-рано от всички обърна внимание на нея:

Ръководителят контролира основното дружество („дружеството-майка“ буквално); то от своя страна господствува над зависимите от нея дружества („дружест-

„дъщеря“), тия последните — над дружествата-внуци“ и т. н. По такъв начин може, като се владее не особено голям капитал, да се господствува над гигантски области на производството. И наистина, ако притежанието на 50% от капитала е всякога достатъчно, за да се контролира акционерното дружество, то ръководителят трябва да притежава само един милион, за да има възможност да контролира 8-милионен капитал в „дружествата-внуци“. Ако тая „плетеница“ отиде подалеч, с един милион може да се контролират 16 милиона, 32 милиона и т. н.

В действителност опитът показва, че достатъчно е да владееш 40% от акциите, за да се разпореждаш с работите на акционерното дружество, тъй като известна част от разпръснатите дребни акционери нямат на практика никаква възможност да участвуват в общите събрания и пр. „Демократизирането“ на притежаването на акции, ст което буржоазните софисти и опортюнистическите „лъже-социалдемократи“ очакват (или уверяват, че очакват) „демократизиране на капитала“, усилване ролята и значението на дребното производство и т. н., всъщност е един от начините за усилване мощта на финансовата олигархия...

Но „системата на участие“ не само служи за гигантско увеличаване властта на монополистите, тя освен това позволява безнаказано да се вършат всякакви тъмни и мръсни афери и да се обира публиката, защото ръководителите на „дружеството-майка“ формално, по закона, не отговарят за „дружеството-дъщеря“, което се смята за „самостоятелно“ и чрез което може да се „прокара“ всичко.

В. И. Ленин. Империализмът като най-висок стадий на капитализма. Съч., Т. 22, с. 233, 234, 236.

... Монополът дава свръхпечалба, т. е. излишък от печалба над нормалната, обикновената в целия свят капиталистическа печалба.

... Империализмът е монополистически капитализъм. Всеки картел, тръст, синдикат, всяка гигантски голяма банка е монопол. Свръхпечалбата не изчезна, а остана. Експлоатацията от една, привилегирована, финансово богата страна на всички други страни остана и се засили. Шепя богати страни... разви монополите

в необятни размери и получава *свръхпечалба* в размер на стотици милиони, ако не и милиарди, „живее на гърба на стотици и стотици милиони население на други страни, бори се помежду си за подялба на особено разкошната, особено тлъстата, особено спокойната плячка.

Тъкмо в това е икономическата и политическата същност на империализма . . .

В. И. Ленин. Империализмът и разцеплението в социализма. Съч., Т. 23, с. 117—118.

Износ на капитал

За стария капитализъм, с пълното господство на свободната конкуренция, бе типичен износът на *стоки*. За най-новия капитализъм, с господството на монополите, типичен стана износът на *капитал*.

Капитализмът е стоково производство на най-високата степен на неговото развитие, когато и работната сила става стока. Разрастването на размяната както в страната, така и особено на международната, е характерна отличителна черта на капитализма. Неравномерността и скокообразността в развитието на отделните предприятия, на отделните отрасли на промишлеността, на отделните страни са неизбежни при капитализма. Отначало Англия стана, преди другите, капиталистическа страна и към средата на XIX век, въвеждайки свободната търговия, претендираше да играе ролята на „фабрика на целия свят“, на доставчица на фабрики и за всички страни, които в замяна на това трябваше да я снабдяват със сурови материали. Но този монопол на Англия още през последната четвърт на XIX век бе подкопан, защото редица други страни, като се защитиха с „покровителствените“ мита, се развиха в самостоятелни капиталистически държави. В края на XIX и началото на XX век ние виждаме да се образува друг вид монополи: първо, монополистически съюзи на капиталистите във всички страни с развит капитализъм; второ, монополно положение на няколко най-богати страни, в които натрупването на капитал достигна гигантски размери. Образува се грамаден „излишък от капитал“ в напредналите страни.

Разбира се, ако капитализмът можеше да развие земеделието, което сега навсякъде е страшно изостана-

то от индустрията, ако той можеше да издигне жизненото равнище на масите от населението, което навсякъде си остава, въпреки главозамайващия технически прогрес, полугладно и просяшко — тогава не би могло и дума да става за излишък на капитал... Но тогава капитализмът не би бил капитализъм, защото и неравномерността на развитието, и полугладното жизнено равнище на масите са основни, неизбежни условия и предпоставки за този начин на производство. Докато капитализмът си остава капитализъм, излишъкът от капитал се употребява не за издигане жизненото равнище на масите в дадена страна, защото това би намалило печалбата на капиталистите, а за увеличаване на печалбата чрез износ на капитал в чужбина, в изостаналите страни. В тия изостанали страни печалбата е обикновено голяма, защото има малко капитал, цената на земята е сравнително ниска, работната заплата малка, суровите материали евтини. Възможността за износ на капитал се създава от това, че редицата изостанали страни са вече въввлечени в орбитата на световния капитализъм... осигурени са елементарните условия за развитието на промишлеността и т. н. Необходимостта от износ на капитал се създава от това, че в няколко страни капитализмът е „презрял“ и за капитала (при неразвито земеделие и нищета на масите) няма поле за „доходно“ пласиране.

... Износът на капитал достигна гигантско развитие едва в началото на XX век.

В. И. Ленин. Империализмът като най-висок стадий на капитализма. Съч., Т. 22, с. 248—250.

Международни монополи и икономическата подялба на света

Страните, които изнасят капитал, са си разделили света в преносен смисъл на думата. Но финансовият капитал доведе и до *пряката* подялба на света.

... Монополистическите съюзи на капиталистите, картелите, синдикатите, тръстовете си поделят преди всичко вътрешния пазар, като заграбват производството на дадена страна в свое, повече или по-малко пълно владение. Но вътрешният пазар при капитализма е не-

избежно свързан с външния. Капитализмът отдавна е създал световен пазар. И колкото повече расте износът на капитал и се разширяваха по всевъзможни начини чуждестранните и колониалните връзки и „сферите на влияние“ на най-големите капиталистически съюзи, работата „естествено“ отиваше към световно споразумение помежду им, към образуване на международни картели.

... Международните картели показват до каква степен са пораснали днес капиталистическите монополи и *заради какво* се води борбата между съюзите на капиталистите. Последното обстоятелство е най-важното: само то ни обяснява историко-икономическия смисъл на това, което става, защото *формата* на борбата може да се мени и постоянно се мени в зависимост от различни, сравнително частни и временни причини, но *същността* на борбата, нейното класово *съдържание*, просто *не може* да се измени, докато съществуват класи... Капиталистите делят света не поради своята особена злобност, а защото достигнатата степен на концентрация ги кара да тръгват по този път, за да могат да получават печалба; при това те го делят „според капитала“, „според силата“ — друг начин на подялба не може да има при системата на стокото производство и на капитализма. А силата се изменя в зависимост от икономическото и политическото развитие...

Епохата на най-новия капитализъм ни показва, че между съюзите на капиталистите се създават известни отношения *върху почвата* на икономическата подялба на света, а наред с това, във връзка с това между политическите съюзи, държавите, се създават известни отношения *върху почвата* на териториалната подялба на света, борбата за колонии, „борбата за стопанска територия“.

В. И. Ленин. *Империализмът като най-висок стадий на капитализма*
Съч., Т. 22, с. 254, 256, 259—260, 261.

Империализмът е особен исторически стадий на капитализма. Тази особеност е тройка: империализмът е (1) — монополистически капитализъм; (2) — паразитен или загиващ капитализъм; (3) — умиращ капитализъм. Смяната на свободната конкуренция с монополите е основна икономическа черта, същност на империализма.

Че империализмът е паразитен или загниващ капитализъм, това се проявява преди всичко в тенденцията към загниване, отличаваща всеки монопол при частна собственост върху средствата за производство. Разликата между републиканско-демократическата и монархическо-реакционната империалистическа буржоазия заличава именно защото и едната, и другата гният и живеят (с което никак не се отстранява поразително бързото развитие на капитализма в отделните отрасли на промишлеността, в отделните страни, в отделните периоди). Второ, загниването на капитализма се проявява в създаването на грамаден слой от *рентиери*, капиталисти, които живеят „от рязане на купони“... Трето, паразитизмът на капитал е паразитизъм на квадрат. Четвърто, „финансовият капитал се стреми към господство, а не към свобода“. Политическата реакция по всички линии е свойство на империализма. Продажност, подкупничество, гигантски размери, скандални афери от всякакъв вид. Пето, експлоатацията на потиснатите нации, неразривно свързана с анексиите, и особено експлоатацията на колонизираните от няколко „велики“ държави все повече превръща „цивилизования“ свят в паразит върху тялото на стотици милиони нецивилизовани народи.

В. И. Ленин. Империализмът и разцеплението на социализма. Съч., Т. 23, с. 107, 108—109.

Ще бъде погрешно да се мисли, че тая тенденция към загниване изключва бързото развитие на капитализма; не, отделни отрасли на промишлеността, отделни епохе на буржоазията, отделни страни проявяват в епохата на империализма с по-голяма или по-малка сила и в една, ту друга от тия тенденции. Като цяло капитализмът расте неизмеримо по-бързо, отколкото преди, но тоя растеж не само не протича изобщо по-неравномерно, но неравномерността се проявява по-специално в загниването на най-силните откъм капитал страни...

В. И. Ленин. Империализмът като най-висок стадий на капитализма. Съч., Т. 22, с. 312.

Империализмът навлезе в период на залез и гибел. Неизбежният процес на разложение обхваща капитализ-

ма от долу до горе: неговия икономически и държавен строй, неговата политика и идеология. Империализмът безвъзвратно загуби властта си над мнозинството от човечеството. Световната социалистическа система, силите, борещи се против империализма, за социалистическо преустройство на обществото, определят главното съдържание, главното направление и главните особености на историческото развитие на човечеството.

Първата световна война и Октомврийската революция сложиха началото на общата криза на капитализма. В хода на Втората световна война и социалистическите революции в редица страни на Европа и Азия настъпи вторият етап на общата криза на капитализма. Сега световният капитализъм навлезе в нов, трети етап на тази криза. Най-важна особеност на този нов етап е, че той настъпи не във връзка със световна война.

Отпадане от капитализма на все нови страни: отслабване позициите на империализма в икономическото съревнование със социализма; разпадане на колониалната система на империализма; изостряне на противоречията на империализма с развитието на държавно-монополистическия капитализъм и на милитаризма; засилване на вътрешната неустойчивост и загниване на капиталистическата икономика, което се проявява в растящата неспособност на капитализма да използва напълно производителните сили (бавни темпове на развитие на производството, периодични кризи, постоянно непълно използване на производствените мощности, хроническа безработица); засилване на борбата между труда и капитала; рязко изостряне противоречията на световното капиталистическо стопанство; небивало засилване на политическата реакция по всички линии; отказ от буржоазните свободи и установяване в редица страни на фашистки, тиранични режими; дълбока криза в политиката и идеологията на буржоазията — във всичко това намира израз общата криза на капитализма.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 26—27.

Премахването на капиталистическия строй в голяма група страни, развитието и укрепването на световната социалистическа система, разпадането на колониалната

система и крахът на старите империи, започналото се рушене на колониалната структура на икономиката на освободилите се страни, разширяването на икономическите връзки между тези страни и социалистическия свят — всичко задълбочава кризата на световното капиталистическо стопанство.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 29.

Нашата епоха, чието основно съдържание е преходът от капитализма към социализма, започнат от Великата октомврийска социалистическа революция, е епоха на борба между две противоположни обществени системи, епоха на социалистически революции... епоха на загниване на империализма, ликвидиране на колониалната система, епоха на преминаване на все нови народи на пътя на социализма, на тържество на социализма и комунизма в световен мащаб.

Главната отличителна черта на нашето време е преръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор за развитието на човешкото общество...

Главното съдържание, главната насока и главните особености на историческото развитие на човешкото общество в съвременната епоха се определят от световната социалистическа система, от силите, които се борят против империализма, за социалистическо преустройство на обществото. Никакви напъни на империализма не могат да спрат настъпателното развитие на историята. Създадени са здрави предпоставки за нови решаващи победи на социализма. Пълната победа на социализма е неизбежна.

Заявление на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии. Москва, ноември 1960 г. Издание на БКП, 1961, с. 6—7.

Империалистите се стремят с нови методи и в нови форми да запазят колониалната експлоатация на народите. Империалистите използват всички средства (колониални войни, военни блокове, заговори, терор, подривна дейност, икономически натиск, подкупи), за да държат под своя власт освободилите се страни, да напра-

вят извоюваната от тях независимост формална или да лишат тези страни от независимост. Под формата на „помощ“ те се опитват да задържат в тези страни старите и да завземат нови позиции, да разширят социалната си опора, да привлекат на своя страна националната буржоазия, да насадят военно-деспотични режими, да сложат на власт послушни марионетки. Като използват отровното оръжие на националната и племенната вражда, империалистите се стараят да разцепят редките на националноосвободителното движение. Като съюзник на империализма действуват реакционните кръгове на местните експлоататорски класи.

По такъв начин империализмът си остава главен враг и главно препятствие по пътя на решаването на общонационалните задачи, които стоят пред младите суверенни държави и всички зависими страни.

Националноосвободителната революция не свършва с извоюването на политическата независимост. Тази независимост няма да бъде сигурна и ще се превърне във фикция, ако революцията не доведе до дълбоки изменения в социалния и икономическия живот, ако не реши насъщните задачи на националното възрождение...

По кой път ще тръгнат освободилите се от колониално иго страни — по пътя на капиталистическото или на некапиталистическото развитие, — това е една от коренните проблеми, стоящи пред техните народи.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 47—49.

Империалистическата война извънредно много ускори и изостри процеса на превръщане на монополистическия капитализъм в държавномонополистичен капитализъм. Чудовищното потискане на трудещите се маси от държавата, която все по-тясно и по-тясно се слива с всесилните съюзи на капиталистите, става все по-чудовищно.

В. И. Ленин. Държавата и революцията. Съч., Т. 25, с. 403.

В стадия на империализма широко се развива държавномонополистическият капитализъм. Образуването и разрастването на монополите довеждат до непосредстве-

та намеса на държавата в процеса на капиталистическото възпроизводство в интерес на финансовата олигархия. В неин интерес буржоазната държава провежда различни регулиращи мероприятия, използва одържавяването на отделни отрасли на икономиката. Световните войни и икономическите кризи, милитаризмът политическите сътресения ускориха прерастването на монополистическия капитализъм в държавномонополистически.

Гнетът на финансовия капитал непрекъснато се засилва. Исполнинските монополи, съсредоточили в свои ръце по-голямата част от общественото производство, господствуват над живота на нацията. Шепа милиардери и милионери безконтролно се разпореждат с цялото богатство на капиталистическия свят, превръщат живота на цели нации в разменна монета в името на своите користни сделки. Финансовата олигархия трупа баснословни богатства. Държавата стана комитет за управление работите на монополистическата буржоазия. Рязко се засилва бюрократизирането на целия стопански живот. Държавномонополистическият капитализъм съединява силата на монополите със силата на държавата в единен механизъм с цел да обогатява монополите, да задушават работническото движение и национал-освободителната борба, да спасява капиталистическия строй, да разпалва агресивни войни.

Десните социалисти и ревизионистите се опитват да представят държавномонополистическия капитализъм почти като социализъм. Животът разобличава тази лъжа. Държавномонополистическият капитализъм не променя природата на империализма. Той не само не променя положението на основните класи в системата на общественото производство, но и задълбочава пропастта между труда и капитала, между мнозинството на нацията и монополите. Опитите за държавно регулиране на капиталистическото стопанство не могат да премахнат конкуренцията и анархията в производството, не могат да осигурят планомерно развитие на стопанството в мащаба на обществото, защото основа на производството си остава капиталистическата собственост и експлоатацията на наеман труд.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 27—28.

...Превръщането в държавна собственост не унищожава капиталистическия характер на производителните сили... Съвременната държава — каквато и да бъде нейната форма — си остава по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили поема тя в ръцете си като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой свои поданици тя експлоатира. Работниците си остават наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а, напротив, се довеждат до върхната им точка... Държавната собственост върху производителните сили не е разрешаване на конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за това разрешаване.

Ф. Енгелс. Анти-Дюринг. Изд. на БКП, 1954, с. 308.

Диалектиката на историята е именно такава, че войната като ускори необикновено много превръщането на монополистическия капитализъм в държавномнополистичен капитализъм, с това необикновено много приближи човечеството към социализма.

... Защото държавномнополистическия капитализъм е най-пълната материална подготовка на социализма, той е негово *преддверие*, онова стъпалце на историческата стълба, между което (стъпалце) и стъпалцето, наречено социализъм, няма никакви междинни стъпала.

В. И. Ленин. Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея. Съч., Т. 25, с. 378.

Диалектиката на държавномнополистическия капитализъм е такава, че вместо да укрепва капиталистическата система, на която се надява буржоазията, той още повече изостря противоречията на капитализма, разклаща го из основи. Държавномнополистическият капитализъм е най-пълна материална подготовка на социализма.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 28.

2. ПРЕХОД ОТ КАПИТАЛИЗМА КЪМ СОЦИАЛИЗМА

Формите на преминаване на различните страни от капитализма към социализма могат да бъдат разнообразни. Работническата класа и нейният авангард — марксистко-ленинската партия, се стремят да извършат социалистическата революция по мирен начин. Осъществяването на тази възможност би съответствувало на интересите на работническата класа и на целия народ, на общонационалните интереси на страната.

При съвременните условия в редица капиталистически страни работническата класа, възглавявана от своя член отряд, има възможност чрез работнически и народен фронт и чрез други възможни форми за споразумяване и политическо сътрудничество между различни партии и обществени организации да обедини мнозинството от народа, да завоюва държавната власт без гражданска война и да осигури преминаването на основните средства за производство в ръцете на народа. Като се опира на мнозинството на народа и дава решителен отпор на опортюнистическите елементи, неспособни да се откажат от политиката на съглашателство с капиталистите и помещиците, работническата класа има възможност да нанесе поражение на реакционните противонародни сили, да завоюва здраво мнозинство в парламента, да превърне парламента от оръдие, служещо на класовите интереси на буржоазията, в оръдие, служещо на трудовия народ, да разгръща широка масова борба извън парламента, да сломи съпротивата на реакционните сили и да създаде необходимите условия за мирно осъществяване на социалистическата революция. Всичко това ще бъде възможно само чрез широко, непрекъснато развитие на класовата борба на работниците, селските маси и средните градски слоеве против едрия монополистическия капитал, против реакцията, за дълбоки социални реформи, за мир и социализъм.

Когато експлоататорските класи прибегват до насилие над народа, трябва да се има пред вид другата възможност — преход към социализма не по мирен път. Ленинизмът учи и историческият опит потвърждава, че

господстващите класи не отстъпват доброволно властта. Степента на ожесточеността и формите на класовата борба против тези условия ще зависят не толкова от пролетариата, колкото от силата на съпротивата на реакционните среди срещу волята на огромното мнозинство от народа, от прилагането на насилие от тези среди в един или друг етап на борбата за социализъм.

Във всяка отделна страна реалната възможност да се премине към социализма по единия или другия начин се определя от конкретните исторически условия.

Декларация на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни, състояло се в Москва от 14 до 16 ноември 1957 г. Изд. на БКП, 1958, с. 12—13.

Марксистко-ленинските партии възглавяват борбата на работническата класа, на трудещите се маси за осъществяване на социалистическата революция и установяване на диктатура на пролетариата в една или друга форма. Формите и пътищата на развитие на социалистическата революция ще зависят от конкретното съотношение на класовите сили в една или друга страна, от организираността и зрелостта на работническата класа и нейния авангард, от степента на съпротивата на господстващите класи. Независимо от това, в каква форма ще бъде установена диктатурата на пролетариата, тя винаги ще означава разширяване на демокрацията, преминаване от формална, буржоазна демокрация към истинска демокрация, демокрация на трудещите се.

Заявление на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии, Москва, ноември 1960 г. Изд. на БКП, 1960, с. 47.

Комунистите никога не са смятали и не смятат, че пътят към революцията минава непременно през войни между държавите. Социалистическата революция не е непременно свързана с война. Макар че двете световни войни, разпалени от империалистите, завършиха със со-

циалистически революции, революциите са напълно възможни и без войни...

Работническата класа и нейният авангард — марксистко-ленинските партии, се стремят да осъществят социалистическата революция по мирен начин. Това би съответствувало на интересите на работническата класа и на целия народ, на общонационалните интереси на страната...

В условията, когато експлоататорските класи прибегват към насилие над народа, необходимо е да се има пред вид възможността за не мирно преминаване към социализма. Ленинизмът учи и историческият опит потвърждава, че господстващите класи не отстъпват доброволно властта си. Степента на ожесточеността и формите на класовата борба при тия условия ще зависят не толкова от пролетариата, колкото от силата на съпротивата на реакционните кръгове срещу волята на преобладаващото мнозинство на народа, от това, дали тези кръгове ще употребят насилие в един или друг етап на борбата за социализъм. Във всяка страна реалната възможност за един или друг начин за преминаване към социализма се определя от конкретните исторически условия.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 40—42.

... Между капиталистическото и комунистическото общество лежи период на революционно превръщане на първото към второто. На този период съответствува и политически преходен период и държавата на този период не може да бъде нищо друго освен революционна диктатура на пролетариата.

К. Маркс. Критика на Готската програма. Изд. на БКП, 1949, с. 32.

Марксист е само онзи, който разпростира признаването на борбата между класите до признаване диктатурата на пролетариата. В това се състои най-дълбокото различие на марксиста от обикновения дребен (пък и едър) буржоа. Това е пробният камък, на който трябва да се проверява действителното разбиране и признаване на марксизма.

Развитието напред, т. е. към комунизма, минава през диктатурата на пролетариата и другояче не може да протича, защото няма кой друг да сломи съпротивата на експлоататорите-капиталисти, а и няма друг път.

В. И. Ленин. Държавата и революцията. Съч., Т. 25, с. 435—490.

...Опитът на СССР и на другите социалистически страни потвърди напълно правилността на принципа на марксистко-ленинската теория, че процесите на социалистическата революция и социалистическото строителство се основават на редица главни закономерности, присъщи на всички страни, които тръгват по пътя на социализма. Тези закономерности се проявяват навсякъде при наличието на голямо разнообразие на исторически създали се национални особености и традиции, за които непременно трябва да се държи сметка.

Такива общи закономерности са: ръководене на трудещите се маси от страна на работническата класа, чието ядро е марксистко-ленинската партия, в осъществяването на пролетарската революция в една или друга форма и в установяването на диктатура на пролетариата в една или друга форма; съюз на работническата класа с основната маса от селячеството и с другите слоеве на трудещите се; ликвидиране на капиталистическата собственост и установяване на обществена собственост върху основните средства за производство; постепенно социалистическо преустройство на селското стопанство; планомерно развитие на народното стопанство към построяване на социализма и комунизма, към повишаване на жизненото равнище на трудещите се; осъществяване на социалистическата революция в областта на идеологията и културата и създаване на малобройна интелигенция, предана на работническата класа, на трудовия народ, на делото на социализма; ликвидиране на националното потисничество и установяване на равноправие и братска дружба между народите; защита на завоеванията на социализма от посегателствата на външните и вътрешните врагове; солидарност на работническата класа на дадена страна с работническата класа на другите страни -- пролетарски интернационализъм.

Марксизмът-ленинизъмът изисква творческо прилагане на общите принципи на социалистическата революция и социалистическото строителство в зависимост от конкретните исторически условия на всяка страна, не допуска механично копиране на политиката и тактиката на комунистическите партии на други страни.

Декларацията на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни, състояло се в Москва от 14 до 16 ноември 1957 г. Изд. на БКП, 1958, с. 12—13.

В. И. Ленин

Из „ЗА ЛОЗУНГА ЗА ЕВРОПЕЙСКИ СЪЕДИНЕНИ ЩАТИ“

... Разбира се, възможни са временни споразумения между капиталистите и между държавите. В този смисъл са възможни и Европейски съединени щати като споразумение на европейските капиталисти... за какво? Само за да се задушава задружно социализмът в Европа, задружно да се пазят заграбените колонии *против* Япония и Америка, които са крайно недоволни от сегашното разпределение на колоните и които се засилиха през последното половин столетие неизмеримо по-бързо, отколкото изостаналата, монархическа, започнала да гние от старост Европа. В сравнение с Американските съединени щати Европа като цяло означава икономически застой. На съвременна икономическа основа, т. е. при капитализма, Европейски съединени щати биха означавали организация на реакцията за задържане на по-бързото развитие на Америка. Онези времена, когато делото на демокрацията и делото на социализма беше свързано само с Европа, отминаха безвъзвратно.

Световни съединени щати (а не европейски) са онази държавна форма на обединение и свобода на нациите, която ние свързваме със социализма — докато пълната победа на комунизма доведе до окончателното изчезване на всяка, в това число и на демократичната държава. Като самостоятелен лозунг лозунгът Световни съединени щати едва ли би бил обаче правилен, първо, защото то се слива със социализма, второ, защото той би

могъл да породѝ неправилно тълкуване за невъзможност за победа на социализма в една страна и за отношението на такава страна към останалите.

Неравномерността на икономическото и политическото развитие е безусловен закон на капитализма. Оттук следва, че е възможна победа на социализма първоначално в не много или дори в една, отделно взета капиталистическа страна. Победилният пролетариат на тази страна, след като експроприира капиталистите и организира в страната си социалистическо производство, би се изправила *срещу* останалия, капиталистическия свят, привличайки към себе си потиснатите класи на другите страни, вдигайки в тях въстание срещу капиталистите, действайки в случай на необходимост дори с военна сила срещу експлоататорските класи и техните държави. Политическата форма на обществото, в което побеждава пролетариатът, събаряйки буржоазията, ще бъде демократичната република, все повече централизираща силите на пролетариата на дадената нация или дадените нации в борбата против държавите, които още не са преминали към социализма. Невъзможно е унищожаване на класите без диктатура на потиснатата класа, на пролетариата. Невъзможно е свободно обединение на нациите при социализма без повече или по-малко дълга, упорита борба на социалистическите републики против изостаналите държави.

Ето по какви съображения, в резултат на многократни обсъждания на въпросите на конференцията на задграничните секции на РСДРП и след конференцията, редакцията на ЦО дойде до извода за неправилността на лозунга за Европейски съединени щати.

В. И. Ленин. Съч., Т. 21, с. 342—343.

Из „ПРОГРАМАТА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ“

1. Епоха на прехода от капитализма към социализма

Българската комунистическа партия осъществява своята програма в епохата на прехода на човечеството от капитализма към социализма, започнат от Великата октомврийска социалистическа революция. При оценка-

та на международната обстановка, в която протича и ще протича процесът на изграждане на развито социалистическо общество у нас, БКП се ръководи от марксистко-ленинския анализ на развитието на световния революционен процес, както и от документите, колективно изработени от международното комунистическо движение.

Историческите победи на социализма и разпадането на колониалната система ликвидираха веднъж завинаги безразделното господство на империализма. Новото съотношение на силите на международната арена в полза на социализма оказва дълбоко въздействие върху всички икономически, социални, политически, идеологически процеси в света на капитала, върху решаването на световните проблеми.

Старият свят, светът на експлоатацията и потисничеството, се руши и загива. Силите на съвременното революционно движение настъпват срещу империализма и реакцията във всички области на обществения живот и полесражение на тази гигантска битка днес е целият свят.

Под напора на революционните сили *световната капиталистическа система* претърпя сериозни изменения.

Империализмът е принуден да се приспособява към промените се условия. Срастването на силата и мощта на монополите със силата и мощта на държавата достигна невиджано висока степен на развитие. Засилва се процесът на концентрация и централизация на производството и на капитала в национален и международен мащаб. Създават се монополи гиганти, образуват се наднационални държавно-монополистически съюзи, извършва се международна капиталистическа интеграция.

Но съвременният империализъм си остава капитализъм — строй експлоататорски, строй на дълбоки социални антагонизми. Държавно-монополистическото регулиране и програмиране ограничава в известни рамки пазарната стихия, но не може да я премахне; временно намалява дълбочината, остротата, времетраенето на икономическите кризи, но не може да ги преодолее; капиталистическите страни не могат да се избавят от значителните колебания и спадания в икономиката. Вместо „класов мир“ и „класово сътрудничество“ в капиталистическия свят се разгарят огромни по мащабите

си класови боеве и социално-политически сътресения. Общата криза на капитализма все повече се задълбочава.

Монополистическата буржоазия се стреми към „свешен“ международен класов съюз против страните на социализма. Но междуимпериалистическите противоречия се задълбочават. Изостря се съперничеството и борбата за пазари и сфери на влияние между отделните капиталистически страни, междуевропейските капиталистически страни и САЩ, между САЩ и Япония, между националните монополистически групи и наднационалните държавно-монополистически съюзи.

Задълбочава се пропастта между високоразвитите капиталистически държави и развиващите се страни. Борбата на народите от Азия, Африка и Латинска Америка за преодоляване последиците от колониализма и за икономическа независимост влиза във все по-остро противоречие с империалистическата политика.

Милитаризмът винаги е бил отличителна черта на империализма. Но военизирането на капиталистическата икономика никога не е достигало такива чудовищни размери както днес. Надпреварата във въоръжаването, натрупването на огромни количества оръжие с непознатата разрушителна сила са най-ярко доказателство за реакционната същност на съвременния държавно-монополистически капитализъм.

Център на милитаризма, главен щаб на международната реакция е империализмът на САЩ. Със своята бруталност и авантюризм, със средствата за масово унищожение, съсредоточени в ръцете му, той застрашава цели народи, стотици милиони хора. Империализмът и преди всичко империализмът на САЩ, е враг на цялото човечество.

Империализмът е исторически осъден, но остава все още силен и коварен противник. Той не се е отказал от своите планове да си възвърне господството над света и няма доброволно да се отстрани от пътя на историята. Той оказва упорита съпротива и на отделни участъци преминава в контранастъпление. Обречеността му засилва неговата агресивност и жестокост, действията му на международната арена стават все по-безразсъдни и опасни.

Борбата с империализма е продължителна и трудна.

Тя не е само низ от победи на революционните сили. Тя има и временни неуспехи, и отделни поражения. Но в исторически аспект борбата против империализма се развива все по-успешно.

Днес главното съдържание, главното направление и главните особености на историческото развитие на човечеството се определят от световната социалистическа система, от силите, които се борят за социалистическо преустройство на обществото.

За кратък исторически срок социализмът показва на народите своето грамадно превъзходство над капиталистическата система. Той удържа победи във всички области на обществения живот. Той показва на практика, че е способен да осигури планомерно и с високи темпове развитие на икономиката, разцвет на науката и културата, постоянно повишаване на жизненото равнище, мир и увереност в утрешния ден. Той осигурява истинска демокрация, активно участие на народните маси в политическия живот, многостранно развитие на личността, равноправие и дружба между нациите. Социализмът даде убедителни доказателства, че успешно решава и може да разреши всички основни проблеми, които стоят пред човечеството.

Страните, които вървят по пътя на социализма и комунизма, създадоха своя икономическа, политическа и социалистическа общност — световната социалистическа система, основана върху еднотипността на социално-икономическия и политическия строй, общата идеология — марксизма-ленинизма, единната велика цел — комунизма.

Между социалистическите страни са създадени, развиват се и укрепват отношения от нов, социалистически тип — отношения на другарско сътрудничество и братска взаимопомощ, на истинско равноправие и взаимно зачитане независимостта и суверенитета. Пролетарският интернационализъм намери ново, ярко въплъщение в сътрудничеството на суверенните социалистически държави в областта на икономиката, политиката, идеологията и отбраната.

Утвърждават се нови форми на икономически взаимоотношения. Върху основата на правилното, научно обосновано международно социалистическо разделение на

труда, на специализирането и кооперирането социалистическите страни се стремят да използват най-пълно предимствата на новия строй, да осигурят бързо развитие на световната социалистическа система.

Успешно се развива и задълбочава икономическата интеграция като нова степен в стопанското и научно-техническото взаимодействие между братските страни. Комунистическите и работническите партии в социалистическите страни изпълняват завещанието на Маркс към работниците: когато дойдат на власт, да се стремят към „хармонична национална и интернационална координация на обществените форми на производството“.

Световната социалистическа система е млада система. Нейното укрепване е сложен, многостранен и продължителен процес, свързан с преодоляването на тежкото наследство от господството на експлоататорските класи: различия в равнището на икономическото и социалното развитие, в класовата структура, в историческите традиции, наличие на национална ограниченост. Укрепването на единството на всеотдавателната мощ на световната социалистическа система, преодоляването на различията и противоречията чрез другарско обсъждане и братска взаимопомощ е неотменим интернационален и патриотичен дълг и първостепенна задача на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни.

Обединените сили на социалистическата общност гарантират социалистическите страни срещу посегателствата на империализма, лишават империализма от възможността да се разпорежда самоволно и безнаказано със съдбините на народите.

Световната социалистическа система — най-великото след Октомврийската революция завоевание на работническата класа, е гигантски ускорител на обществения прогрес. Тя създава благоприятни условия за нарастване силите на пролетарската революция, за нови победи на националноосвободителните и революционно-демократичните движения, улеснява прехода към социализма на нови страни и народи.

В тази обстановка революционната борба на работническата класа в капиталистическите страни за ней-

ните близки и крайни цели придобива особена сила, острота и размах, ролята на марксистко-ленинските партии в работническото движение рязко се увеличава.

Все по-често явления стават общонационалните протестни движения против милитаризма, реваншизма и войната, против расизма и реакцията, против потисничеството и експлоатацията. Все по-широки слоеве от населението се противопоставят на системата на държавно-монополистическия капитализъм, настояват за коренни реформи. Всевластието на монополите тласка към общи действия с работническата класа широките селски маси, дребната и част от средната буржоазия, големи среди на интелигенцията, на младежта, на студентите, религиозни кръгове. Това открива благоприятни възможности за изграждане на широк демократичен, антиимпериалистически фронт.

Силата на антимонополистическия фронт зависи от единството на работническата класа. По пътя на единството се изпречват буржоазията, разколническите действия на десните социалдемократи, на ревизионистите и левите екстремисти. Но тенденцията към единодействие между комунисти и социалисти, между всички леви сили в редица страни все повече се утвърждава.

Нараства необходимостта от мощни единни и сплотени марксистко-ленински партии, които умеят правилно да съчетават борбата за демокрация с борбата за социализъм, да укрепват и разширяват връзките си с масите, да прилагат разнообразни форми, методи и средства за борба.

Авангардът на световната работническа класа — *международното комунистическо движение*, днес е огромна сила, марксистко-ленинската идеология обединява и сплотява милиони комунисти от всички краища на света. Международното комунистическо движение разполага не само със свои национални политически организации, то се опира и на силата на социалистическите държави.

Комунистите са в челните редици на всички революционни борби, знаменосци на идеите за мир, демокрация, национална независимост и социализъм.

Силата и непобедимостта на комунистическото движение е в неговите дълбоки връзки с масите, чиито ин-

тереси то изразява, в марксистко-ленинското учение, в единството и сплотеността върху принципите на пролетарския интернационализъм. Само като единно международно движение световният комунизъм може да постигне своите велики цели. Солидарността и единството по главните въпроси на теорията и практиката не изключват различия в тактиката и формите на борба, пораждани от многообразието на условията, в които работят отделните комунистически партии. Но пролетарският интернационализъм и самостоятелността на комунистическите партии са неделими, както са неделими националната и интернационалната отговорност на комунистите.

Заедно с народите, строящи социализма и комунизма, заедно с работническата класа в капиталистическите страни и международното комунистическо движение — стотици милиони хора, отхвърлили ярема на колониалното робство, продължават борбата срещу империализма от нови позиции. *Националноосвободителното движение* е една от основните сили на световния антиимпериалистически фронт.

Колониалната система рухна, но милиони хора още се намират под колониално робство. Мнозинството от държавите, извоювали политическа независимост, все още са съставна част от световното капиталистическо стопанство, обект на експлоатация и ограбване. Империализмът се опитва с прикритие и гъвкави средства и методи на неоколониализма да спъва процеса на тяхното самостоятелно икономическо развитие, да ги запази в своята политическа сфера на влияние.

Изборът на път за икономическо и обществено развитие е централен проблем за страните от Азия, Африка и Латинска Америка.

Редица млади национални държави отхвърлят капиталистическата ориентация и избират пътя на прогресивно обществено развитие, некапиталистически път. По своето съдържание това е отрицание на капитализма. След завоюването на политическата независимост това е най-значителното явление в развитието на националноосвободителната революция, нов силен удар върху империализма.

В новоосвободените страни се засилва разграничаването между демократичните и прогресивните сили и

реакционните кръгове, изостря се класовата борба. Имперализмът използва вътрешната реакция, за да организира заговори, да изнася контрареволуция. Най-важното условие за успешното развитие на младите национални държави, избрали некапиталистически път, е укрепването на единството на всички демократични и прогресивни сили, изграждането на работническо-селски съюз, активното сътрудничество на комунистическите партии в тези страни — най-последователните борци за национална независимост и социалистическо бъдеще — революционно-демократичните партии.

Некапиталистическият път стана обективно възможен благодарение на изменилото се съотношение между силите на социализма и силите на империализма. Солидарността на международното комунистическо движение и безкористната помощ на социалистическите страни представляват мощна поддръжка за страните, избрали пътя на социалния прогрес.

Съюзът на световния социализъм с националноосвободителните и революционно-демократичните движения е естествен и необходим съюз в борбата против империализма, за свобода, национална независимост и социален прогрес.

Борбата между социализма и капитализма внася коренни изменения в цялата система на международните отношения. Срещу империалистическата външна политика на неравноправни отношения, на диктат и заробване социалистическите държави противопоставят политика на равенство, дружба и сътрудничество между страните и народите.

Държавите от социалистическата общност се стремят да осигурят мирни условия за изграждането на социалистическо и комунистическо общество. Те провеждат неотклонно активна, реалистична и конструктивна външна политика против агресивните войни, за забрана на ядреното оръжие, за всеобщо и пълно разоръжаване, за намаляване на напрежението в международните отношения, за мир и сигурност в Европа и целия свят.

Мирното съвместно съществуване е обективна необходимост в отношенията между държави с различен обществен строй. Борбата за мир е борба за бъдещето на човечеството. Мирното съвместно съществуване е фор-

ма на класова борба между двете обществени системи — социализма и капитализма. То създава благоприятни условия за укрепване на световната социалистическа система; задържа контрареволуционната дейност на империализма, улеснява класовите битки в национален и световен мащаб.

Докато съществува империализъм, ще съществува и опасност от война. Това заставя народите да бъдат бдителни, готови за решителен отпор. Това заставя социалистическите страни да поддържат на най-високо равнище своята отбранителна способност, за да защитят социализма от империалистическа агресия, да предотвратят избухването на нова световна война.

Борбата между империализма и социализма е борба без милост, без пощада, борба, в която въпросът: „кой-кого?“ в световен мащаб ще се реши в полза на социализма.

Безсилен да ликвидира световната социалистическа система с преки воени действия или да я задуши с икономически средства, *империализмът прилага най-широко идеологическата диверсия*. С мощната подкрепа на империалистическата държава буржоазията придава целенасоченост и съгласуваност на идейната борба, свързва я със своите непосредствени политически цели и задачи. Това е нова важна черта на империалистическата стратегия.

В борбата срещу комунистическата идеология империализмът мобилизира всички свои ресурси. *Антикомунизмът* стана знаме на световната реакция и нейно основно идейно оръжие против демократичните и прогресивните сили. Чрез антикомунизма, чрез цялата широка и всеобхватна система от методи и средства за идеологическа борба и идеологическа диверсия империализмът се стреми да разбие комунистическото движение, да подкопае устоите на социалистическия строй, да разложи идейно-политическото и моралното единство на народите и особено на младежта в социалистическите страни и да подготви условия за осъществяване на своята главна цел — унищожаването на световната социалистическа система.

Идеен помощник на буржоазията в редиците на комунистическото движение и на този етап са десният и „левият“ *ревизионизъм* и *опортюнизъм*; тяхна най-ха-

характерна черта е отстъплението от марксистко-ленинската теория и от революционната практика.

Колкото повече социалистическият обществен строй показва своите несравними предимства пред капитализма, колкото повече съотношението на силите в света се изменя в полза на социализма, толкова повече ще расте стремежът на широките трудови маси в капиталистическия свят към социалистическо преустройство на обществото и толкова повече ще нарастват благоприятните условия и възможности за осъществяване на социалистическата революция. Прикривайки свсето отстъпничество от класовите позиции и от марксизма-ленинизма с разсъждения за най-новите условия за развитие на обществото и на класовата борба, ревизионистите и ренегатите се опитват да отклоняват трудещите се от действителните пътища за постигане на целта. Те ревизират и изопачават основни марксистко-ленински принципи, отричат ръководната роля на работническата класа, принизяват или отхвърлят ръководната роля на партията в борбата за победата на социализма и в строителството на социалистическото общество. Те сеят социалдемократически илюзии в редовете на партията и класата и се опитват да ги разоръжават пред лицето на въоръжения до зъби класов враг. Те поставят под съмнение и се стремят да дискредитират общественно-политическия строй в социалистическите страни, издигат лозунги за „обновяване на социализма, за социализъм с „хуманен“ облик и т. н. Заедно с най-злите врагове на комунизма ревизионистите и ренегатите се опитват да изкоренят от умовете и душите на трудещите се огромното обаяние, с което се ползват социалистическите страни, да смутят и да разколебаят тяхната вяра и тяхната воля за борба.

Разрастването на редиците на работническата класа, разширяването на кръга на експлоатираните от държавно-монополистическия капитализъм непролетарски слоеве на трудещите се и бурното революционизиране на съвременния свят представлява нова благоприятна почва за поява и проява на дребнобуржоазна революционност, на „ляв“ опортюнизъм. Като се прикриват с ултраволуционна фразеология, като отхвърлят „дребната работа“ по използването на целия арсевал от средства и форми на борба за събиране и организиране на

силите на работническата класа и трудовите маси, на антиимпериалистическите сили, като не строят тактиката върху трезва, строго обективна марксистко-ленинска преценка на всички класови сили в дадена държава и в световен мащаб, както и върху опита на революционните движения — „левите“ опортюнисти тласкат масите към авантюристични действия, опитват се да прескачат етапи на развитие, откъсват партията от работническата класа, работническата класа — от антиимпериалистическите маси.

„Левите“ извращения се появяват и развиват и като реакция срещу десния ревизионизъм, като „своеобразно наказание заради опортюнистическите грехове на работническото движение“ (В. И. Ленин). Резултатна борба срещу тях, срещу догматизма и сектантството, които се намират в непримиримо противоречие с творческото развитие на революционната теория, не може да се води, без да се воюва едновременно и против съглателството, ревизионизма против примиренството към десните отстъпления. И обратно.

Десният и „левият“ опортюнизъм въпреки всички различия между тях, се допълват взаимно и обединяват и в края на краищата довеждат до еднакво вредни последици за партията, за работническото движение, за антиимпериалистическата борба.

Характерна черта на десния и „леви“ опортюнизъм и техен обединяващ признак днес е национализмът. Опити за противопоставяне националните особености на общите закономерности; националните задачи — на общите цели и задачи; едни партии — на цялото движение; отделни социалистически страни — на СССР и на социалистическата общност — такива са основните прояви на национализма в редовете на комунистическото движение.

Национализмът става особено зловреден и опасен, ако зарази управляващи комунистически партии. Тогава той може да се превърне в държавна политика, да развращава широки народни маси, да пречи на социалистическото им възпитание и на изграждането на социализма в съответните страни, да подрива единството и мощта на световната социалистическа система, на световното комунистическо и работническо движение.

В съвременния свят, по желязната логика на разгърнатия се в световен мащаб класов двубой, опортюнизмът, десният и „левият“ ревизионизъм обикновено се превръщат в антисъветизъм и в крайна сметка се прехвърлят на другата страна на барикадата, на страната на антикомунизма.

Днес още по-голямо значение и сила придобива даденото от Георги Димитров в средата на тридесетте години на нашия век определение на *отношението към КПСС и Съветския съюз като пробен камък за пролетарския интернационализъм*, за действителната революционност на политическите движения, партии, дейци.

През изминалите десетилетия СССР построи социалистическото общество и прокарва пътя на човечеството към комунизма. В епична война Съветската армия разгроми фашизма и създаде благоприятни условия за възникването на световната социалистическа система и за рухването на колониалните империи.

Съветският съюз е решаващата сила за развитието на социализма като световна система. Той притежава най-могъщата и най-развитата икономика, способна не само да изпълнява самостоятелно задачите на своето собствено по-нататъшно развитие, но и най-дейно да подпомага икономическото развитие на социалистическите и новоосвободените страни. Съветският съюз, Комунистическата партия на Съветския съюз свято изпълняват своя интернационален дълг, щедро предоставяят своя теоретически и практически опит, своята подкрепа на всички братски партии и страни, неуморно работят за единството и сплотеността на световното комунистическо и работническо движение. Всестранната мощ на съветската страна връзва ръцете на военолюбците, осигурява мир на света, дава смелост на борещите се за свобода и независимост народи. Все повече стават страните, които отхвърлят империалистическия диктат и капиталистическия път на развитие и обръщат очи към Съветския съюз, за да намерят отговор на съдбоносния въпрос: *накъде, по кой път?*

За стотици милиони хора по света, за приятели и за врагове комунизмът и СССР, комунизмът и КПСС са неотделими. Високият международен авторитет на Съветския съюз и неговата Комунистическа партия, без-

крайното доверие, уважение и любов; които трудовото човечество изпитва към тях, към световната социалистическа система — това е главният морално-политически капитал на международното комунистическо и работническо движение.

Борба срещу буржоазната идеология и идеологическата диверсия на империализма, против антикомунизма, антисъветизма, национализма, против десния и „левия“ опортюнизъм, за чистотата на марксизма-ленинизма; борба за неотклонно прилагане на дело принципите на пролетарския интернационализъм, за единство и сплотеност на страните от световната социалистическа система, за единство и сплотеност на международното комунистическо и работническо движение, за братство на комунистическите партии с КПСС, за дружба на народите с народите на Съветския съюз и другите социалистически страни — такава е главната повеля на нашето време, такава е първостепенната грижа и всекидневната задача на всяка комунистическа партия. Такава е първостепенната грижа и всекидневната задача и на Българската комунистическа партия.

Дълбокият процес на обновяване на света, започнат от Великия октомври, продължава. Всеки ден, във всяка класова битка, при всеки опит на империализма да спре и да върне назад човешкото развитие — историята потвърждава отново и отново своята присъда: капитализмът е обречен и няма да му помогнат нито агресорите, нито идеологическата диверсия, нито подкрепата, която му оказват опортюнистите и разколниците.

Великите идеи на комунизма завладяват умовете и душите на нови и нови милиони хора, крепне и се разраства международното комунистическо движение, с всеки изминал ден расте всестранната мощ на световната социалистическа система, империализмът — всемогъщият господар на народите до преди половин век, е безсилен да предотврати пълното тържество на комунизма в света!

Десети конгрес на Българската комунистическа партия, Партиздат, 1973, с. 168—179.

3. СОЦИАЛИЗМЪТ КАТО ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ И ПРЕХОДЪТ КЪМ КОМУНИЗМА

В. И. Ленин

Из „ДЪРЖАВАТА И РЕВОЛЮЦИЯТА“

... Главното в учението на Маркс е класовата борба. Така говорят и пишат твърде често. Но това е невярно. От тая невярност на всяка крачка се получава опортюнистическо изопачаване на марксизма, подправянето му така, че да стане приемлив за буржоазията. Защото учението за класовата борба е създадено *не* от Маркс, а от буржоазията преди Маркс, и за буржоазията, изобщо казано, то е *приемливо*. Който признава само борбата на класите, той още не е марксист, той може да се окаже такъв, който още не излиза въвн от рамките на буржоазното мислене и буржоазната политика. Да се ограничава марксизмът с учението за борбата на класите — това значи да се орязва, да се изопачава марксизмът, да се свежда той до онова, което е приемливо за буржоазията. Марксист е само онзи, който *довежда* признаването борбата между класите до признаване *диктатурата на пролетариата*. В това се състои най-дълбокото различие на марксиста от обикновения дребен (пък и едър) буржоа. Това е пробният камък, на който трябва да се проверява *действителното* разбиране и признаване на марксизма. И не е чудно, че когато историята на Европа доведе работническата класа *практически* до тоя въпрос, не само всички опортюнисти и реформисти, но и всички „кауцкианци“ (хора, които се колебаят между реформизма и марксизма) се оказаха жалки филистери и дребнобуржоазни демократи, *отричащи* диктатурата на пролетариата... Опортюнизмът *не довежда* признаването на класовата борба именно до най-главното, до периода на *прехода* от капитализма към комунизма, до периода на *събарянето* на буржоазията и нейното пълно унищожение. В действителност тоя период неминуемо е период на неவிжданo ожесточена класова борба, на неவிжданo остри нейни форми,

а следователно и държавата през тоя период неизбежно трябва да бъде държава *по новому* демократическа (за пролетариите и безимотните въобще) и *по новому* диктаторска (против буржоазията).

По-нататък. Същността на учението на Маркс за държавата е усвоена само от оня, който е разбрал, че диктатурата на *една* класа е необходима не само за всяко класово общество изобщо, не само за *пролетариата*, който е съборил буржоазията, но и за целия *исторически период*, отделящ капитализма от „обществото без класи“, от комунизма. Формите на буржоазните държави са извънредно разнообразни, но тяхната същност е една: всички тия държави, така или иначе, в края на краищата са непременно *диктатура на буржоазията*. Преминването от капитализма към комунизма, разбира се, не може да не даде грамадно изобилие и разнообразие на политически форми, но същността ще бъде при това неизбежно една: *диктатура на пролетариата*...

2. Преходът от капитализма към комунизма

„... Между капиталистическото и комунистическото общество — продължава Маркс — лежи период на революционно превръщане на първото към второто. На тоя период съответствува и политически преходен период и държавата в тоя период не може да бъде друго освен революционна диктатура на пролетариата...“

Маркс прави тоя си извод въз основа на анализа на ролята, която пролетариатът играе в съвременното капиталистическо общество, на данните за развитието на това общество и за непримиримостта на противоположните интереси на пролетариата и буржоазията.

По-рано въпросът се поставяше така: за да постигне своето освобождение, пролетариатът трябва да събори буржоазията, да завоюва политическата власт, да установи своя революционна диктатура.

Сега въпросът се поставя малко по-иначе: преходът от капиталистическото общество, което се развива към комунизъм, в комунистическо общество е невъзможен без „политически преходен период“ и държавата в тоя период може да бъде само революционна диктатура на пролетариата.

А какво е отношението на тая диктатура към демокрацията?

Ние виждаме, че „Комунистическият манифест“ просто поставя едно до друго двете понятия: „превръщането на пролетариата в господстваща класа“ и „извоюването на демокрация“. Въз основа на всичко изложено по-горе може по-точно да се определи как се изменя демокрацията при прехода от капитализма към комунизма.

В капиталистическото общество, при условие на най-благоприятно негово развитие, ние имаме повече или по-малко пълен демократизъм в демократическата република. Но този демократизъм е винаги ограничен от тесните рамки на капиталистическата експлоатация и затова всякога си остава в същност демократизъм за малцинството, само за заможните класи, само за богатите. В капиталистическото общество свободата си остава винаги приблизително такава, каквато е била свободата в древните гръцки републики: свобода за робовладелците. Съвременните наемни роби по силата на условията на капиталистическата експлоатация си остават до толкова потиснати от нуждата и мизерията, че „не им е до демокрация“, „не им е до политика“ и при обикновеното, мирно течение на събитията мнозинството от населението е отстранено от участие в обществено-политическия живот.

Правилността на това твърдение се доказва може би най-нагледно в Германия именно затуй, че в тая държава конституционната легалност се задържа удивително дълго и устойчиво почти полсвин век (1871—1914), а социалдемократията през това време съумя да направи много повече, отколкото в другите страни, за „използуване на легалността“ и за организиране на такава голяма част от работниците в политическа партия, както никъде в света.

Но каква е тая част от политически съзнателни и деятелни наемни роби — най-голяма от наблюдаваните в капиталистическото общество? Един милион членове на социалдемократическата партия — от 15 милиона наемни работници! Три милиона професионално организирани — от 15 милиона!

Демокрация за нищожното малцинство, демокрация за богатите — ето какъв е демократизмът на капиталистическото общество. Ако се вгледаме по-отбли-

зо в механизма на капиталистическата демокрация, ние ще видим навсякъде — и в „малките“, наглед малки подробности на изборителното право (цензът на постоянното местожителство, изключването на жените и т. н.) и в техниката на представителните учреждения, и във фактическите пречки на правото на събрания (обществените здания не са за „просяците“!), и в чисто капиталистическата организация на всекидневния печат и т. н. и т. н., — ние ще видим само ограничения и ограничения на демократизма. Тия ограничения, изключвания, изключения, пречки за бедните изглеждат дребни, особено в очите на оня, който сам никога не е виждал вужда и не е бил близък до живота на потиснатите класи в тяхната маса (а такива са девет десети, ако не и деветдесет и девет на сто от буржоазните публицисти и политици) — но взети заедно, тия ограничения изключват, отстраняват беднотата от политиката, от активно участие в демокрацията.

Маркс е схванал прекрасно тая *същност* на капиталистическата демокрация, когато в своя анализ на опита на Комуна казва: На потиснатите един път в няколко години им позволяват да решават кой именно от представителите на потискащата класа ще ги представлява в парламента и ще ги потиска!

Но от тая неизбежно тясна, прикрито отстраняваща беднотата от политиката и затова напълно лицемерна и лъжлива капиталистическа демокрация развитието напред не върви просто, право и гладко „към все по-голяма и по-голяма демокрация“, както си представляват работата либералните професори и дребнобуржоазните опортюнисти. Не. Развитието напред, т. е. към комунизма, върви през диктатурата на пролетариата и другояче не може да върви, защото няма кой друг да *сломил съпротивата* на експлоататорите-капиталисти, а и няма друг път към това.

А диктатурата на пролетариата, т. е. превръщането на авангарда на потиснатите в господстващата класа за смазване на потисниците, не може да даде само просто разширение на демокрацията. *Заедно* с грамадното разширение на демократизма, който за *първ път* става демократизъм за бедните, демократизъм за народа, а не демократизъм за богатите, диктатурата на пролета-

риата носи ред ограничения на свободата по отношение на потисниците, експлоататорите, капиталистите. Тях ние трябва да смажем, за да освободим човечеството от наемното робство, тяхната съпротива трябва да бъде сломена със сила — ясно е, че там, където има смазване, има насилие, няма свобода, няма демокрация.

Енгелс е изразил това прекрасно в писмото си до Бебел, като казва, както ще си спомни читателят, че „пролетариатът се нуждае от държавата не в интереса на свободата, а в интереса на смазването на своите противници, а когато ще може да се говори за свобода, няма да има държава“.

Демокрация за огромното мнозинство на народа и сломяване със сила, т. е. изключване на демокрацията на експлоататорите, потисниците на народа — ето какво е видоизменението на демокрацията при *прехода* от капитализма към комунизма.

Само в комунистическото общество, когато съпротивата на капиталистите е вече окончателно сломена, когато капиталистите са изчезнали, когато няма класи (т. е. няма различие между членовете на обществото по тяхното отношение към обществените средства за производство), *само* тогава „държавата изчезва и може да се говори за свобода“. Само тогава е възможна и ще бъде осъществена действително пълна, действително без всякакви ограничения демокрация. И само тогава демокрацията ще почне да *отмира* по силата на простото обстоятелство, че хората, избавени от капиталистическото робство, от безчислените ужаси, варварства, нелепости, гнусотии на капиталистическата експлоатация, постепенно ще *привикнат* към спазване на елементарните, от векове известни, хилядолетия повтаряни във всички предписания правила на общежитието, към спазването им без насилие, без принуждение, без подчинение, *без специален апарат* за принуждение, който се нарича държава.

Изразът „държавата *отмира*“ е избран много сполучливо, тъй като той изразява както постепенността на процеса, така и неговата стихийност. Само привычката може да окаже и без съмнение ще окаже такова въздействие, защото ние наблюдаваме около себе си милиони пъти колко лесно привикват хората към спазва-

не необходимите за тях правила на общежитието, ако няма експлоатация, ако няма нищо такова, което да възмущава, да предизвиква протест и бунт, което да създава необходимост от *потискане*

И така: в капиталистическото общество ние имаме демокрация, окастрена, жалка, фалшива, демокрация само за богатите, за малцинството. Диктатурата на пролетариата, периодът на прехода към комунизма за пръв път ще даде демокрация за народа, за мнозинството наред с необходимото потискане на малцинството, на експлоататорите. Само комунизмът е в състояние да даде действително пълна демокрация и колкото тя е по-пълна, толкова по-скоро тя ще стане ненужна, ще отмре сама по себе си.

С други думи: при капитализма ние имаме държава в същинския смисъл на думата, специална машина за потискане на една класа от друга и при това на мнозинството от малцинството. Ясно е, че за успеха на такова дело като систематическото потискане на мнозинството експлоатирани от малцинството експлоататори с необходима крайна свирепост, зверство в потискането, нужни са морета от кръв, през които човечеството изминава своя път при робството, крепостничеството, наемничеството.

По-нататък, при *прехода* от капитализма към комунизма потискането е *още* необходимо, но то е вече потискане на експлоататорското малцинство от експлоатираното мнозинство. Специалният апарат, специалната машина за потискане, „държавата“, е *още* необходима, но това е вече преходна държава, това вече не е държава в същинския смисъл на думата, защото потискането на експлоататорското малцинство от мнозинството *довчерашни* наемни роби е работа сравнително толкова лека, проста и естествена, че то ще струва много по-малко кръв, отколкото потушаването въстанията на робите, крепостните, наемните работници, ще струва на човечеството много по-евтино. То ще бъде съвместимо с разширяването на демокрацията върху такова голямо мнозинство от населението, че необходимостта от *специална машина* за потискане започва да изчезва. Естествено експлоататорите не са в състояние да потискат народа без най-сложна машина за изпълнение на тая задача, но *народът* може да подчини експлоата-

торите и при твърде проста „машина“, почти без „машина, без особен апарат, чрез простата *организация на въоръжените маси* (нещо като съветите на работниците и войнишките депутати — ще кажем, забягвайки напред.)

Най-после само при комунизма държавата ще бъде съвсем ненужна, защото няма да има кой да бъде потискан, няма да има „кой“ — в смисъл на *класа*, в смисъл на систематическа борба с определена част от населението. Ние не сме утописти и ни най-малко не отричаме възможността и неизбежността от ексцеси на *отделни лица*, както и необходимостта от задушаване на такива ексцеси. Но, първо, за това не е нужна специална машина, специален апарат за потискане, това ще го прави самият въоръжен народ със същата простота и лекота, с която всяка тъпа цивилизовани хора, даже в съвременното общество, разтървава биещите се или не допуска насилие над жена. А, второ, ние знаем, че основната социална причина на ексцесите, които се нарушават правилата на общежитието, е експлоатацията на масите, тяхната нужда и мизерия. С премахването на тая главна причина ексцесите неизбежно ще почнат да „отмират“. Ние не знаем колко бързо и в каква постепенност, но ние знаем, че те ще отмират. С тяхното отмиране ще *отмре* и държавата.

Маркс, без да се впуска в утопии, определя подробно онова, което може *сега* да се определи относно това бъдеще, именно: различието между низшата и висшата фаза (степени, етапи) на комунистическото общество.

3. Първата фаза на комунистическото общество

В „Критиката на Готската програма“ Маркс подробно опрсвергава идеята на Ласал, че работниците при социализма ще получават „неорязания“ или „пълния продукт на труда“. Маркс показва, че от целокупния обществен труд на цялото общество трябва да се отделя резервен фонд, и фонд за разширяване на производството и за заместване на изхабените машини и т. н., освен това от предметите за потребленне да се отделя фонд за издръжка на управлението, за училища, болници, приюти за престарели и т. н. . . .

Вместо мъглявата, неясна, обща фраза на Ласал („пълният продукт на труда — за работника“) Маркс

дава трезва сметка за това, как именно социалистическото общество ще бъде принудено да стопанисва. Маркс пристъпва към конкретен анализ на условията на живот в такова общество, при което няма да има капитализъм, и при това казва:

„Тук ние имаме работа (при изграждане програмата на работническата партия) не с такова комунистическо общество, което се е развило на своя собствена основа, а с такова, което току-що излиза от капиталистическото общество и което поради това във всяко отношение, в икономическо, нравствено и умствено, носи още отпечатъка на старото общество, из недрата на което то е излязло.“

Ето това комунистическо общество, което току-що е излязло на божи свят из недрата на капитализма и което носи във всяко отношение отпечатъка на старото общество, Маркс нарича „първа“ или низша фаза на комунистическото общество.

Средствата за производство вече не са частна собственост на отделни лица. Средствата за производство принадлежат на цялото общество. Всеки член на обществото, който изпълнява известен дял от общественонеобходимата работа, получава удостоверение от обществото, че той е изработил такова и такова количество работа. С това удостоверение той получава от обществените складове на предмети за потребление съответното количество продукти. Следователно всеки работник получава от обществото толкова, колкото той му е дал, като се спадне онова количество труд, което отива за обществения фонд.

Като че ли цари „равенство“.

Но Ласал греши, когато, имайки пред вид такъв обществен строй (който обикновено наричат социализъм, а Маркс нарича първа фаза на комунизма), казва, че то е „справедливо разпределение“, че това е „равно право на всекиго на равен продукт на труда“, и Маркс разяснява неговата грешка.

„Равно право“ — казва Маркс — ние тук действително имаме, но това е *още* „буржоазно право“, което, както и всяко право, *предполага неравенство*. Всяко право е прилагане на *еднакъв* мащаб към *различни* хора, които всъщност не са еднакви, не са равни едни на други; и затова „равното право“ е нарушение на равенството, то е несправедливост.“ И наистина, всеки който

работва равен с другите дял от обществения труд, получава равен дял от общественото производство (след като се направят посочените удръжки.)

Но отделните хора не са равни — един е по-силен, друг по-слаб; един е женен, друг не е, един има повече деца, друг по-малко и т. н.

„... При равен труд“ — заключава Маркс, — „следователно при равно участие в обществения протребителен фонд, един ще получи в действителност повече от друг, ще се окаже по-богат от другия и т. н. За да се избегне всичко това, правото, вместо да даде равно, би трябвало да бъде неравно...“

Следователно първата фаза на комунизма още не може да даде справедливост и равенство: различията в богатството ще си останат и различия несправедливи, което ще бъде невъзможна експлоатацията на човек от човека, защото *средствата за производство* — фабрики, машини, земя и пр. — не могат да бъдат заграбени в частна собственост. Като оборва дребнобуржоазно неясната фраза на Ласал за „равенство“ и „справедливост“ *общо*, Маркс показва *хода на развитието* на комунистическото общество, което е *принудено* отначало да премахне само „несправедливостта“ средствата за производство да са заграбени от отделни лица и което не в състояние изведнъж да премахне и останалата несправедливост, която се състои в разпределението предметите за потребление „според работата“ (а не според нуждите).

Вулгарните икономисти, в това число буржоазните професори, в това число и „нашият“ Туган, постоянно упрекват социалистите, че те забравят за неравенството на хората и „мечтаят“ да премахнат това неравенство. Такъв упрек, както виждаме, доказва само крайното невежество на г-да буржоазните идеолози.

Маркс държи най-точна сметка не само за неизбежното неравенство на хората, той държи сметка също така за обстоятелството, че само преминаването на средствата за производство в обща собственост на цялото общество („социализъм“ в обикновеното употребление (а тая дума) *не отстранява* недостатъците на разпределението и неравенството на „буржоазното право“, което *продължава да господствува*, доколкото продуктите се делят „според работата“.

„...“ Но тия недостатъци — продължава Маркс — са неизбеж-

ня в първата фаза на комунистическото общество, в тоя му вид, в който то след дълги родилни мъки излиза от капиталистическото общество. Правото никога не може да бъде по-съвършено от икономическия строй и обусловеното от него културно развитие на обществото . . .“

По такъв начин в първата фаза на комунистическото общество (която обикновено наричат социализъм) „буржоазното право“ се отменя не напълно, а само отчасти, само в рамките на вече постигнатия икономически преврат, т. е. само по отношение на средствата за производство. „Буржоазното право“ ги признава като частна собственост на отделни лица. Социализмът ги прави *обща собственост*. *Дотолкова* — и само дотолкова — „буржоазното право“ отпада.

Но то в другата своя част все пак си остава като регулатор (определител) при разпределението на продуктите и разпределението на труда между членовете на обществото. „Който не работи, не трябва да яде“ — тоя социалистически принцип е *вече* осъществен: „за равно количество труд — равно количество продукт“ — и тоя социалистически принцип е *вече* осъществен. Обаче това още не е комунизъм и това още не премахва „буржоазното право“, което на неравни хора, за неравно (фактически неравно) количество труд дава равно количество продукт.

Това е „недостатък“, казва Маркс, но той е неизбежен в първата фаза на комунизма, защото не може да се мисли, без да се изпада в утопизъм, че като съборят капитализма, хората изведнъж ще се научат да работят за обществото *без всякакви правни норми*, а отмяната на капитализма *не дава изведнъж* и икономическите предпоставки за *такава* промяна.

А други норми освен „буржоазното право“ няма. И дотолкова остава необходимостта от държавата, която, като пази общата собственост на средствата за производство, ще пази равенството на труда и равенството на разпределението на продукта.

Държавата отмира, доколкото няма вече капиталисти, няма вече класи и затова и *потискането* на каквато и да било *класа* остава невъзможно.

Но държавата още не е отряла съвсем, защото все още си остава охраната на „буржоазното право“, което осветява фактическото неравенство. За пълното отмиране на държавата е нужен пълен комунизъм.

4. Висшата фаза на комунистическото общество

Маркс продължава:

„... Във висшата фаза на комунистическото общество, когато изчезне поробващото човека подчинение на разделението на труда, когато заедно с това ще изчезне противоположността между умствения и физическия труд, когато трудът ще престане да бъде само средство за живот, а ще стане сам първа жизнена потребност, когато заедно с всестранното развитие на индивидите ще пораснат и производителните сили и всички извори на обществено богатство ще почнат да се изливат в пълна струя — едва тогава ще може да се преодолее напълно тесният хоризонт на буржоазното право и обществото ще може да напише на своето знаме: „Всеки според способностите си, всекиму според нуждите“.

Само сега ние можем да оценим напълно правилността на забележките на Енгелс, в които той безполадно се надсмива над глупавото съединение на думите: „свобода“ и „държава“. Докато има държава, няма свобода. Когато ще има свобода, няма да има държава.

Икономическата основа за пълното отмиране на държавата е такова високо развитие на комунизма, при което изчезва противоположността между умствения и физическия труд, изчезва следователно един от най-важните източници на съвременното обществено неравенство и при това такъв източник, който по никой начин не може да бъде отстранен изведнъж — само с преминаването на средствата за производство в обществена собственост, самс с експроприацията на капиталистите.

Тая експроприация ще даде възможност за гигантско развитие на производителните сили. И когато виждаме как капитализмът вече *задържа* невероятно много това развитие, колко голям тласък напред би могъл да се даде на базата на сегашната, вече достигната техника, ние сме в правото си да кажем с пълна увереност, че експроприацията на капиталистите неизбежно ще донесе гигантско развитие на производителните сили на човешкото общество. Колко бързо ще тръгне това развитие по-нататък, колко бързо ще дойде то до разрыв с разделението на труда, до премахване на противоположността между умствения и физическия труд, до превръщането на труда в „първа жизнена потребност“, това ние не знаем и *не можем* да знаем.

Затова ние сме в правото си да гсворим само за неизбежното отмиране на държавата, като подчертаваме продължителността на тоя процес, неговата независи-

мост от бързината на развитието на *висшата фаза* на комунизма, като оставяме съвършено открит въпрос за сроковете или за конкретните форми на отмирането, защото материал за решаване на такива въпроси няма.

Държавата може да отмре напълно тогава, когато обществото осъществи правилото: „Всеки според способностите си, всекиму според нуждите“, т. е. когато хората дотолкова привикнат към съблюдаване основните правила на общежитието и когато техният труд стане толкова производителен, че те доброволно ще се трудят *според способностите си*. „Тесният хоризонт на буржоазното право“, който кара човека да пресмята с безсърдечие на Шейлок да не работи половин час повече от другия, да не получи по-малка заплата от другия — тоя тесен хоризонт ще бъде тогава премахан. Разпределението на продуктите няма да изисква тогава нормиране от страна на обществото количеството на получаваните от всекиго продукти; всеки ще взема свободно „според нуждите си“.

От буржоазна гледна точка лесно е да се обяви подобно обществено устройство за „чиста утопия“ и да се подхвърлят подигравки за това, че социалистите обещаваат всекиму право да получава от обществото, без всякакъв контрол над труда на отделния гражданин, колкото си иска трюфели, автомобили, пиана и др. т. С такива подигравки се отърват и досега мнозинството от буржоазните „учени“, които с това разкриват и своето невежество, и своята користна защита на капитализма.

Невежество, защото нито на един социалист не е идвало наум да „обещава“, че висшата фаза на развитието на комунизма ще настъпи, а *предвиждането* на великите социалисти, че тя ще настъпи, предполага не сегашната производителност на труда и не *сегашния* еснафин, способен току тъй, „за нищо“ — подобно на пансионерите-семинаристи у Помяловски, — да поврежда складовете на обществено богатство и да иска невъзможното.

Дотогава, когато настъпи „висшата“ фаза на комунизма, социалистите ще искат *най-строг* контрол от страна на обществото и *от страна на държавата* върху размера на труда и размера на потреблението, само че тоя контрол трябва да започне с експроприацията на капи-

листите, с контрола на работниците над капиталистите в трябва да се провежда не от държава на чиновниците, а от държавата на *въоръжените работници*.

Користната защита на капитализма от буржоазните идеолози (и техните лакеи от рода на г-да Церетелевци, Черновци и Сие) се състои именно в това, че със спорове и разговори за далечното бъдеще те *изместят* настоящия и злободневен въпрос на *днешната* политика: приспроприацията на капиталистите, превръщането на всички граждани в работници и служители на един голям „синдикат“, именно: на цялата държава, и пълно подчинение цялата работа на целия този синдикат на *действително демократичната държава, държавата на депутатите на работническите и войнишките депутати*.

Всъщност, когато ученият професор, а след него естафинът, а след него господата Церетелевци и Черновци говорят за безразсъдни утопии, за демагогски обещания на болшевиките, за невъзможността да се „въведе“ социализмът, те имат пред вид именно висшия стадий или фаза на комунизма, който никой не само не е обещавал, но не е и помислял да „въвежда“, защото да се „въведе“ той е въобще невъзможно.

Но научната разлика между социализма и комунизма е ясна. Онова, което обикновено наричат социализъм, Маркс нарича „първа“ или низша фаза на комунистическото общество. Доколкото средствата за производство стават *обща* собственост, дотолкова думата „комунизъм“ е приложима и тук, ако не се забравя, че това *не е* още пълен комунизъм. Великото значение на разясненията на Маркс се състои в това, че той и тук прилага последователно материалистическата диалектика, учението за развитието, като разглежда комунизма като нещо, което се развива *от* капитализма. Вместо доластично-измислени, „съчинени“ определения и безплодни спорове за думи (що е социализъм, що е комунизъм). Маркс дава анализ на онова, което би могло да се нарече степени на икономическата зрялост на комунизма.

В първата си фаза, в първата си степен комунизмът *не* може още да бъде икономически напълно зрял, напълно свободен от традициите или следите на капитализма. Оттук и интересното явление — запазване „тещиния хоризонт на буржоазното право“ в първата фаза

на комунизма. По отношение разпределението на продуктите за *потребление* буржоазното право предполага, разбира се, неизбежно и *буржоазна държава*, защото правото е нищо без апарат, способен да *принуждава* към съблюдаване нормите на правото.

Излиза, че при комунизма остава в течение на известно време не самото буржоазното право, но и буржоазната държава — без буржоазията!

Това може да изглежда като парадокс или просто диалектическа игра на ума, в каквата често обвиняват марксизма хора, които не са се потрудили ни най-малко да изучат неговото извънредно дълбоко съдържание.

В действителност животът ни показва на всяка крачка и в природата, и в обществото остатъци на старото в новото. И Маркс не е вмъкнал произволно късче от „буржоазното“ право в комунизма, а е взел онова, което икономически и политически е неизбежно в обществото, което излиза *из недрата* на капитализма.

Демокрацията има грамадно значение в борбата на работническата класа против капиталистите за своето освобождение. Но демокрацията съвсем не е предел, който не може да бъде преминат, а само един от етапите по пътя на феодализма към капитализма и от капитализма към комунизма.

Демокрацията означава равенство. Ясно е какво велико значение има борбата на пролетариата за равенство и лозунгът за равенство, ако правилно се разбира той в смисъл на премахване на *класите*. Но демокрацията означава само *формално* равенство. И веднага след осъществяване равенството на всички членове на обществото *по отношение* владението на средствата за производство, т. е. равенство на труда, равенство на работната заплата, пред човечеството неминуемо ще се постави въпросът: да отиде по-нататък, от формалното равенство към фактическото, т. е. към осъществяване правилото: „Всеки според способностите си, всекиму според нуждите.“ През какви етапи, по пътя на какви практически мероприятия ще тръгне човечеството към тая висша цел, ние не знаем и не може да знаем. Но важното е да си изясним колко безкрайно лъжлива е обикновената буржоазна представа, че социализмът е нещо мъртво, замръзнало, един път завинаги дадено, тогава, когато всъщност със социализма само ще се

почне бързото, истинско, действително масово, при участието на *мнозинството* от населението, а след това и на цялото население, движение напред във всички области на обществения и личния живот.

Демокрацията е форма на държавата, една от нейните разновидности. И следователно тя, както и всяка държава, представлява организирано, систематическо прилагане на насилие към хората. Това, от една страна. Но, от друга страна, тя означава формално прилагане на равенството между гражданите, равното право на всички да определят устройството на държавата и нейното управление. А това от своя страна прави възможно, първо, в известна степен от развитието на демокрацията последната да сплоти революционната класа — пролетариата, против капитализма и ѝ даде възможност да разбие, да направи на пух и прах, да изтрие от лицето на земята буржоазната армия, полицията, чиновничеството, да ги замени с по-демократична, но все още държавна машина в лицето на въоръжените работнически маси, преминаващи към всеобщо участие на народа в милицията.

Тук „количеството преминава в качество“: такава степен на демократизма е свързана с излизането из рамките на буржоазното общество, с началото на неговото социалистическо преустройство. Ако действително *всички* участвуват в управлението на държавата, тук вече капитализмът не може да се задържи. И развитието на капитализма от своя страна създава предпоставки да могат действително „всички“ да участвуват в управлението на държавата. Към тия предпоставки спада общата грамотност, осъществена вече от редица най-напреднали капиталистически страни, след това „обучението и дисциплинирането“ на милиони работници от големия, сложен, обществен апарат на пощите, железниците, големите фабрики, едрата търговия, банковото дело и т. н., и т. н.

При такива икономически предпоставки е напълно възможно да се пристъпи незабавно към сваляне на капиталистите и чиновниците и заменянето им в областта на контрола над производството и разпределението, в областта на отчитането за труда и продуктите с въоръжените работници, с всеобщо въоръжения народ. (Не бива да се смесва въпросът за контрола и отчетността

с въпроса за научно-образованния персонал от инженери, агрономи и пр.; тия господа днес работят, като се подчиняват на капиталистите, ще работят още по-добре утре, като се подчиняват на въоръжените работници).

Отчетност и контрол — ето *главното*, което е необходимо за уреждането, за правилното функциониране на *първата фаза* на комунистическото общество. Тук *всички* граждани се превръщат в наемни служещи на държавата, каквито представляват въоръжените работници. *Всички* граждани стават служещи и работници на *един* всенароден, държавен „синдикат“. Цялата работа е в това те да работят по равно, като се спазва правилно нормата на работа, и да получават по равно. Отчетността по отношение на това, контролът върху това е *опростен* от капитализма извънредно много, до необикновено прости, достъпни за всеки грамотен човек операции на наблюдение и записване, на познаване четирите аритметически действия и издаване на съответни разписки.

Когато *мнозинството* от народа започне да осъществява самостоятелно и навсякъде такава отчетност, такъв контрол над капиталистите (превърнати сега в служещи) и над господа интеллигентчетата, запазили капиталистически замашки, тогава този контрол ще стане действително универсален, всеобщ, всенароден, тогава *никой* няма да може да се отклони от него, „няма да има къде да се дене“.

Цялото общество ще бъде една кантора и една фабрика при равенство на труда и равенство в заплатите.

Но тая „фабрична“ дисциплина, която победилият капиталистите, съборилият експлоататорите пролетариат ще въведе за цялото общество, в *никой* случай не е нито наш идеал, нито наша крайна цел, а само едно *стъпало*, необходимо за радикалната чистка на обществото от гнусотните и мерзостите на капиталистическата експлоатация и за *по-нататъшното* движение напред.

От момента, когато всички членове на обществото или поне тяхното грамадно мнозинство се научат *сами* да управляват държавата, сами поемат тая работа в ръцете си, „уредят“ контрола над нищожното малцинство капиталисти, над господата, които желаят да запазят капиталистическите замашки, над работниците, дълбоко развратени от капитализма — от този момент

започва да изчезва вуждата от всяко управление въобще. Колкото по-пълна е демокрацията, толкова по-близък е моментът, когато тя става ненужна. Колкото по-демократична е „държавата“, която се състои от въоръжени работници и „вече не е държава в същинския смисъл на думата“, толкова по-бързо почва да отмира държавата *въобще*.

Защото когато *в с и ч к и* се научат да управляват и действително управляват самостоятелно общественото производство, осъществяват самостоятелно отчетността и контрола над паразитите, готованците, мошениците и др. т. „пазители на капиталистическите традиции“, тогава отклоняването от тази всенародна отчетност и контрол неизбежно ще стане толкова невероятно трудно, толкова извънредно рядко изключение, ще се придружава вероятно с такова бързо и сериозно наказание (тъй като въоръжените работници са хора на практическия живот, а не сантиментални интеллигентчета и едва ли ще позволят да се подиграват с тях), че *н е о б х о д и м о с т т а* да се съблюдават простите, основни правила на всяко човешко общежитие много скоро ще стане *н а в и к*.

Тогава ще бъде широко отворена вратата към прехода от първата фаза на комунистическото общество към неговата висша фаза, а заедно с това и към пълното отмиране на държавата.

Август — септември 1917 г., В. И. Ленин. Избр. произв., изд. 3, Т. 2, с. 137—138, 168—181.

В. И. Ленин

„Из „ЗА „ДЕМОКРАЦИЯТА“ И ДИКТАТУРАТА“

... Шайдемановци и кауцкиевци говорят за „чиста демокрация“ или за „демокрация“ изобщо, за да излъжат масите и да скрият от тях *буржоазния* характер на *съвременната* демокрация. Нека буржоазията продължава да държи в своите ръце целия апарат на държавната власт, нека шепата експлоататори продължават да използват старата, буржоазната държавна машина! Произвежданите при такива условия избори буржоазията, разбира се, обича да нарича „свободни“, „равни“, „демократични“, „всенародни“, защото тези думи служат за скриване на истината, за скриване на факта,

че собствеността върху средствата за производство и политическата власт си остават в ръцете на експлоататорите, че поради това не може и дума да става за действителна свобода, за действително равенство за експлоатираните, т. е. за грамадното мнозинство от населението. За буржоазията е изгодно и необходимо да скрива от народа *буржоазния* характер на съвременната демокрация, да я рисува като демокрация изобщо или като „чиста демокрация“, и шайдемановци, а също и кауцкиевци, повтаряйки това, *на дело* напущат гледището на пролетариата и преминават на страната на буржоазията.

Когато за последен път писаха заедно предговор към „Комунистическия манифест“ (това беше през 1872 година), Маркс и Енгелс считаха за необходимо да обърнат специално вниманието на работниците върху това, че пролетариатът не може просто да завладее готовата (т. е. буржоазната) държавна машина и да я пусне в движение за своите цели, че той трябва да я разруши, да я разбие. Ренегатът Кауцки написа цяла брошура за „Диктатурата на пролетариата“, като скри от работниците тази извънредно важна марксистка истина, като изопачи основно марксизма, и, разбира се, че похвалите, които господата шайдемановци и К^о пръскаха за тази брошура, бяха напълно заслужени като похвали на буржоазни агенти за човек, който преминава на страната на буржоазията.

Да се говори за чиста демокрация, за демокрация изобщо, за равенство, за свобода, за общонародност, когато работниците и всички трудещи се са гладни, голи, разорени, измъчени не само от капиталистическото наемно робство, но и от четиригодишната грабителска война, а капиталистите и спекулантите продължават да владеят своята заграбена „собственост“ и „готовия“ апарат на държавната власт, това значи да се гавриш с трудещите се и експлоатираните. Това значи да биеш направо в лицето на основните истини на марксизма, който учеше работниците: вие трябва да използвате буржоазната демокрация като грамаден исторически прогрес в сравнение с феодализма, но не забравяйте нито за минута буржоазния характер на тази „демокрация“, нейната историческа условност и ограниченост, не споделяйте „суеверната вяра“ в „държавата“, не забравяйте

те, че и при най-демократичната република, а не само при монархията, държавата не е нищо друго освен машина за потискане на една класа от друга.

Буржоазията е принудена да лицемери и да нарича „общонародна власт“ или демокрация изобщо, или чиста демокрация (*буржоазната*) демократичната република, която на дело представлява диктатура на буржоазията, диктатура на експлоататорите над трудещите се маси. Шайдemanовци и кауцкиевци, аустерлицовци и ренеровци (за съжаление сега с помощта на Фридрих Адлер) поддържат тази лъжа и това лицемерие. А марксистите, комунистите го разобличават и казват на работниците и на трудещите се маси искрено и открито истината: на практика демократичната република, учредителното събрание, общонародните избори и т. п. са диктатура на буржоазията и за освобождението на труда от игото на капитала няма друг път освен *замяната на тази диктатура с диктатурата на пролетариата*. Само диктатурата на пролетариата е в състояние да освободи човечеството от гнета на капитала, от лъжата, фалша, лицемерието на буржоазната демокрация, на демокрацията за богатите, е в състояние да установи демокрация за бедните, т. е. да направи богатата на демокрацията *фактически* достъпни за работниците и бедните селяни, докато сега (дори и при най-демократичната — *буржоазната* — република) богатата на демокрацията *фактически* са недостъпни за грамадното мнозинство от трудещите се.

Да вземем например свободата на събранията и свободата на печата. Шайдemanовци и кауцкиевци, аустерлицовци и ренеровци уверяват работниците, че сегашните избори за учредително събрание в Германия и в Австрия се провеждат „демократично“. Това е лъжа, защото на *дело* капиталистите, експлоататорите, помещиците, спекулантите държат в ръцете си 9/10 от най-добрите издания, които са удобни за събрания, и 9/10 от хартийните запаси, печатниците и прочее. Работникът в града, латаят и надничарят в селото са *практически* отстранени от демокрацията както чрез „свещеното право на собственост“ (защищавано от господата кауцкиевци и ренеровци, към които за съжаление премина и Фридрих Адлер), така и чрез буржоазния апарат на държавната власт, т. е. чрез буржоазните чиновници, буржоазните съдии и прочее. Сегашната „свобода на събранията и

печата“ в немската „демократична“ (буржоазнодемократична) република е лъжа и лицемерие, защото на дело представлява *свобода за богатите да купуват и подкупват пресата, свобода на богатите да опиват народа с виното на буржоазната вестникарска лъжа, свобода на богатите да държат в своя „собственост“ помешчическите къщи, най-добрите здания и т. п.* Диктатурата на пролетариата *ще отнеме* от капиталистите в полза на трудещите се помешчическите къщи, най-добрите здания, печатниците, складовете с хартия.

Но това ще бъде замяна на „общонародната“, „чистата“ демокрация с „диктатура на една само класа“ — крещят шайдемановци и кауцкиевци, аустерлицовци и ренеровци . . .

Не е истина — ще отговорим ние. Това ще бъде замяна на фактическата диктатура на буржоазията (диктатура, лицемерно прикривана от формите на демократичната буржоазна република) с диктатурата на пролетариата. Това ще бъде замяна на демокрацията за богатите с демокрация за бедните. Това ще бъде замяна на свободата на събранията и печата на малцинството, за експлоататорите, със свобода на събранията и печата на *мнозинството* от населението, за трудещите се. Това ще бъде гигантско, световноисторическо *разширяване* на демокрацията, нейното превръщане от лъжа в истина, освобождението на човечеството от оковите на капитала, който *изолачава* и окастря всяка, дори и най-„демократичната“ и републиканска „буржоазна демокрация“. Това ще бъде замяна на буржоазната държава с *пролетарска* държава, която замяна е единственият път към отмирането на държавата изобщо.

А защо да не може да се постигне тази цел без диктатурата на една класа? Защо да не може направо да се премине към „чистата“ демокрация? питат лицемерните приятели на буржоазията или наивните клайнбургери и филистери, подведени от нея.

Ние отговаряме: защото във всяко капиталистическо общество решаващо значение могат да имат или буржоазията, или пролетариатът, а дребните стопани неизбежно си остават колебаещи се, безсилни, глупави мечтатели за „чиста“, т. е. извънкласова или надкласова демокрация. Защото от общество, в което една класа потиска друга, не може да се излезе иначе освен чрез

Диктатурата на потиснатата класа. Защото само пролетариатът е в състояние да победи буржоазията, да я събори, защото той е единствената класа, която е обединена и „школувана“ от капитализма и която е в състояние да увлече след себе си колебаещата се маса на живеещите по дребнобуржоазен начин трудещи се, да я увлече след себе си или най-малко да я „неутрализира“. Защото само сладникавите еснафи и филистери могат да мечтаят, залъгвайки с тези мечти и себе си, и работниците, за събаряне игото на капитала без продължително и трудно *задушаване съпротивата* на експлоататорите. В Германия и Австрия тази съпротива засега още не се е разгърнала открито, защото засега още не е започнала експроприацията на експроприаторите. Тази съпротива ще бъде отчаяна, бясна, когато започне експроприацията. Скривайки това от себе си и ст работниците, шайдемановци и кауцкиевци, аустерлицовци и ренеровци вършат предателство с интересите на пролетариата, преминават в най-решителния момент от позицията на класовата борба и събаряне игото на буржоазията върху позицията на споразумяването на пролетариата с буржоазията, върху позицията на „социалния мир“ или на примиряване експлоататорите с експлоатираниите.

Революциите са локомотивите на историята, казваше Маркс. Революциите бързо учат. Градските работници, селските ратаи в Германия и Австрия бързо ще разберат измяната към делото на социализма от страна на шайдемановци и кауцкиевци, аустерлицовци и ренеровци. Пролетариатът ще отхвърли далече тези „социал-предатели“, социалисти на думи, на дело предатели на социализма, както отхвърли в Русия същите дребни буржоа и филистери, меншевиките и „социалистите-революционери“. Пролетариатът ще види — толкова по-скоро, колкото по-пълно бъде господството на споменатите „вождове“, — че само замяната на буржоазната държава, дори най-демократична буржоазна република, с държава от типа на Парижката комуна (за която толкова много е говорил Маркс, изопачен и предаден от шайдемановци и кауцкиевци) или с държава от типа на Съветите е в състояние да открие пътя към социализма. Диктатурата на пролетариата ще избави човечеството от игото на капитала и от войните.

В. И. Ленин, Съч., Т. 28, с. 380—385.

Из „ПОЛИТИЧЕСКИ ОТЧЕТ НА ЦК НА БРП(к)
ПРЕД ПЕТИЯ КОНГРЕС НА ПАРТИЯТА“

*II. Характер, роля и перспективи на народната
демокрация и народнодемократичната държава*

За да можем напълно уверено да вървим по избрания от нас правилен път, по пътя на социализма, необходимо е да се внесе пълна яснота по въпроса за характера, ролята и перспективите на народната демокрация и народнодемократическата държава. В това отношение трябва да уточним някои наши досегашни схващания, а други да изправим, отчитайки досегашния опит, както и най-новите данни по този нов сложен въпрос за нашата страна, както знаете, и за другите страни на народни демокрации.

В какво се заключава накратко въпросът?

Първо. Народната демокрация и народнодемократическата държава, както е известно, станаха възможни в резултат на разгрома на немско-фашистките сили в резултат на историческата победа на Съветския съюз във Втората световна война и борбата на народните маси под ръководството на работническата класа за национална свобода и независимост, които доведоха до отпадане на ред страни в Източна и Югоизточна Европа от системата на империализма.

Характерът на народната демокрация и народнодемократическата държава се определя от четири най-важни особености:

а) Народнодемократическата държава представлява от себе си власт на трудещите се — на огромното болшинство от народа, при ръководната роля на работническата класа. Това значи, първо, че е съборена властта на капиталистите и едрите земевладелци и е установена властта на трудещите се от градове и села под ръководството на работническата класа; работническата класа, като най-напредничавата класа на съвременното общество, играе ръководна роля в държавата и обществения живот; второ, че държавата служи за оръдие в борбата на трудещите се против експлоататорските елементи, против всички опити и тенденции, насочени

към възстановяване на капиталистическия строй и геноподството на буржоазията.

б) Народнодемократичната държава се явява държава на преходния период, призвана да обезпечи развитието на страната по пътя към социализма. Това означава, че макар властта на капиталистите и едрите земевладелци да е съборена и имуществото на тези класи да е превърнато в собственост на народа, икономическите корени на капитализма още не са ликвидирани, капиталистическите елементи още остават и се развиват, стремейки се да възстановят капиталистическото робство. Затова придвижването напред към социализма е възможно само като се води непримирима класова борба с капиталистическите елементи за тяхната пълна ликвидация.

Само придвижвайки се неотклонно напред по пътя към социализма, народнодемократическата държава ще може да се укрепва и да изпълни своето историческо призвание. Ако народната демокрация би престанала да се бори против експлоататорските класи, би престанала да подавя и изтласква капиталистическите елементи, то те неминуемо биха взели връх, и не само биха подкопали основите на народната демокрация, но и биха я довели до гибел.

в) Народнодемократическата държава се изгражда в сътрудничество и дружба със Съветския съюз, със страната на социализма. Както освобождението на нашата страна от веригите на империализма и създаването на народнодемократическата държава станаха възможни благодарение помощта и освободителната мисия на Съветския съюз в борбата против фашистка Германия и нейните съюзници, така и по-нататъшното развитие на нашата народна демокрация предполага запазването и укрепването на тесни отношения и искрено сътрудничество, взаимопомощ и приятелство между нашата страна и великата съветска държава. (*Ръкопляскания.*) Всяка тенденция към отслабване сътрудничеството със Съветския съюз е насочена против самата основа на съществуване на народната демокрация в нашата страна. (*Ръкопляскания.*)

г) Народнодемократическата държава принадлежи към демократическия, антиимпериалистическия лагер. Само участвайки в единния демократически антиим-

периалистически лагер, начело на който стои могъщата съветска държава, всяка страна на народната демокрация може и да обезпечи своята независимост, суверенност и безопасност против агресията на империалистическите сили. (*Ръкопляскания.*)

Второ. В обстановката на военния разгром на фашистките държави-агресори, в условията на рязкото изостряне на общата криза на капитализма, на огромното усиляване могъществото на Съветския съюз и при наличието на тясното сътрудничество със СССР и народнодемократическите държави, за нашата страна, както и за другите страни на народната демокрация, се откри възможността да се осъществи преходът от капитализма към социализма без създаване на съветски режим, посредством режима на народната демокрация, при условия че се укрепва и развива този режим и като се опираме на подкрепата на Съветския съюз и народнодемократическите страни.

Трето. Въплътявайки господството на трудещите се при ръководството на работническата класа, режимът на народната демокрация може и трябва в дадената историческа обстановка, както вече показва опитът, с успех да изпълнява функциите на диктатурата на пролетариата (*Бурни и продължителни ръкопляскания*) за ликвидирането на капиталистическите елементи и организацията на социалистическото стопанство. Той, режимът на народната демокрация, може да сломи съпротивата на съборените капиталисти и едри земевладелци, да сподавя и ликвидира техните опити за възстановяване на властта на капитала. Той може да организира строителството на индустрията на началата на обществената собственост и плановото стопанство. Режимът на народната демокрация ще бъде също в състояние да преодолее неустойчивостта на градската дребна буржоазия и средното селячество, да преодолее капиталистическите елементи в селото и да сплоти основните трудещи се маси около работническата класа на решителна борба за преминаване към социализъм.

При провеждането на тази линия, насочена към изтласкване от народното стопанство на капиталистическите елементи, режимът на народната демокрация несъмнено не ще остане неизменен. Необходимо ще бъде да се укрепват постоянно ръководните позиции на ра-

работническата класа във всички области на държавния и обществен живот, необходимо ще бъде и в селото да се сплотяват всички елементи, които могат да бъдат надеждни съюзници на работническата класа в периода на изостряне борбата с кулаците и техните помагачи. Необходимо ще бъде да се укрепва и подобрява режимът на народната демокрация като средство в борбата за ограничение и ликвидация на класовите врагове.

Четвърто. Страните на народната демокрация, в това число и нашата страна, вече са тръгнали по пътя към социализма, не преставайки да водят борба против вътрешните вражески сили. Понастоящем в тия страни се работи за създаване необходимите условия за построяване на социализма, за създаване икономическите и културни основи на бъдещото социалистическо общество в нашата страна.

Именно това съставлява на днешния етап основната задача на народната демокрация, значи и на работническата класа и на възглавявящата я Комунистическа партия.

Тази обща задача обхваща ред важни отделни задачи, сред които решаващо значение имат у нас следните:

а) постоянно укрепване ръководните позиции на работническата класа начело с Комунистическата партия във всички области на държавния, стопанския, общественно-политическия и културен живот;

б) укрепване съюза на работническата класа и трудещото се селячество под ръководството на работническата класа;

в) ускорено развитие на общественния сектор на народното стопанство, в частност едрата индустрия;

г) подготвяне условията за ликвидация на капиталистическите експлоататорски елементи в селското стопанство по пътя на последователната политика на тяхното ограничаване, а след това на изтласкване и ликвидация;

д) всестранно развитие на производителните кооперации сред основните маси от селячеството, оказване държавна помощ на дребните и средни селяни във вид на обслужване от машинно-тракторните станции със селскостопански машини, кредити, заеми на семена и пр., повишавайки тяхната заинтересованост към съюза с ра-

ботническата класа, убеждавайки ги с примери от живота на тия кооперации в предимствата на съвместното водене на селското стопанство и възпитавайки ги в духа на непримиримост към капиталистическите елементи.

Що се касае до национализацията на земята, ние считаме, че тоя въпрос при нашите условия, при развитието на трудово-кооперативните земеделски стопанства, няма практическо значение, т. е. провеждането на национализацията на земята не се явява непременно условие за развитието и машинизирането на нашето селско стопанство.

Пето. По-нататък. Народната демокрация и народната демократическа държава са за интернационализма. Национализмът е несъвместим с народната демокрация, защото той е оръдие на капитализма, на капиталистическата реакция. Нашата партия вижда в интернационализма, в международното сътрудничество... гаранция за самостоятелното съществуване, преуспяване и придвижване на нашата страна към социализма. Ние считаме, че национализмът, под каквато и маска той да се прикрива, е враг на комунизма... Затова борбата с национализма се явява първостепенен дълг на комунистите, на всеки комунист.

Борейки се против всички проявления на национализма, ние сме длъжни да възпитаваме трудещите се в духа на пролетарския интернационализъм и преданост към своята родина, което значи в дух на истински патриотизъм.

Възпитанието в духа на пролетарския интернационализъм и на преданост към своята родина означава преди всичко развитие и укрепване на съзнанието за решаващата важност на здраво спотения единен фронт на страните на народната демокрация и великия Съветски съюз за борба против настъплението на агресивните сили на международната реакция и империализма. Цялото бъдеще на нашия народ зависи, от една страна, от могъществото на Съветския съюз, от което ние сме кръвно заинтересовани, а от друга — от готовността и способността на нашия народ, в случай на капиталистическа агресия, да изпълни достойно своя дълг в общата борба. (Ръкопляскания.)

*Политически отчет на ЦК на БРП(к)
пред V конгрес на партията. Изд. на
БКП, 1952, с. 153—157.*

Из „ПРОГРАМА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ“

II. Победата на социализма в България

Победата на Деветосептемврийската социалистическа революция е закономерен резултат на общественоекономическото развитие, на изострянето на противоречията на капитализма, на класовата борба на пролетариата под ръководството на комунистическата партия . . .

Деветосептемврийската народнодемократична революция, социалистическа по своя характер, е продължение на делото на Великата откомврийска социалистическа революция, нейно повторение в главното, в основното. С победата на Девети септември завърши цяла ера от историята на българския народ — ерата на класовите експлоататорски общества. Започна преходният период от капитализма към социализма, изграждането на новия обществен строй.

В политическата област, при крайно сложната вътрешна и международна обстановка, партията осигури успешното решаване на кардиналния въпрос „кой-кого?“, „социализмът или капитализмът?“

Широката социална база на революцията, благоприятното съотношение на силите в полза на Комунистическата партия и Отечествения фронт, навлизането на части на Съветската армия на българска територия с освободителна мисия парализираха контрареволуцията и спасиха страната от гражданска война . . .

. . . Народнодемократичната държава се укрепваше и развиваше като форма на диктатурата на пролетариата. Изградиха се нейните органи. Историческите завоевания на социалистическата революция бяха затвърдени и законодателно с приемането на Конституцията на Народна република България.

Партията осигури успешното решаване на въпроса „кой-кого?“ „социализмът или капитализмът?“ и в областта на икономиката.

Постепенно започна да се създава икономическата база на новия строй. Още с победата на Деветосептемврийското въстание държавно-капиталистическата собственост се превърна в социалистическа държавна соб-

ственост. Проведе се аграрна реформа и се ~~накупи~~ ед-рият селскостопански инвентар. Извърши се национализация на индустрията, на мините и банките, на външната търговия, на вътрешната търговия на едро. Природните богатства и голяма част от най-важните средства за производство станаха собственост на народа. В стопанското развитие на страната важна роля започна да играе държавният народностопански план.

Социалистическата индустриализация стана ключов проблем за социалистическото преустройство на народното стопанство, за строителството на социализма в изостанала в икономическо и техническо отношение България. Нашата страна изгради с ускорени темпове своя собствена промишленост, която постепенно се утвърди като основен отрасъл на народното стопанство. Осъществени се огромна строителна програма. Развиха се решаващите отрасли — машиностроенето, химическата промишленост, енергетиката, металургията, електрониката и приборостроенето. Увеличи се производството на стоки за народно потребление. Индустриализацията на страната създаваше необходимата материална база за развитието на всички отрасли на икономиката; тя доведе до бързо разрастване на работническата класа, до повишаване на нейната ръководна роля в обществото; индустриализацията помогна за укрепване отбавителната способност на страната.

Най-сложната и трудна задача на преходния период от капитализма към социализма беше социалистическото преустройство на селското стопанство. Опирайки се на Лениновия кооперативен план като теоретическа основа и на опита на колхозното строителство в СССР като класически образец за превръщане на дребното селско стопанство в социалистическо, съобразявайки се с нашите исторически и национални особености и традиции, Българската комунистическа партия реши и тази задача. Под ръководството на партията, с всестранната помощ и поддръжка на работническата класа селяните доброволно изградиха и укрепиха трудово-кооперативните земеделски стопанства. С решение на самите кооператори и в техен интерес земята се превърна в обществена кооперативна собственост. Развиха се държавните земеделски стопанства като важна форма за социалистическо преобразование на селото. Съз-

даде се широка мрежа от машинно-тракторни станции. България става втората след Съветския съюз страна в света, в която се извърши пълно социалистическо преустройство на селското стопанство...

... Осъществени бяха революционни преобразования в характера на труда, в икономическите отношения и в начина на живот на българските селяни. Извърши се дълбока промяна в тяхната психика и съзнание, преодоля се частнособственическият манталитет, разви се чувството за колективност и другарство. Победният кооперативен строй на село укрепи върху нова основа съюза между работническата класа и селяните и остана един от най-важните фактори за социалистическото развитие на страната.

В цялото народно стопанство се установи социалистическа собственост върху средствата за производство в две форми — държавна (общонародна) и кооперативна. Социалистическите производствени отношения победиха в града и селото. Премахната беше завинаги експлоатацията на човек от човека. Ликвидирана беше някогашната противоположност между селото и града, между физическия и умствения труд. Създадена беше единна икономическа основа за планомерно развитие на народното стопанство, за разширено социалистическо съпроизводство, за повишаване жизненото равнище на трудещите се. Икономическите закони на социализма започнаха да действуват в цялото народно стопанство.

Трудът стана източник и мярка за благосъстоянието, главен критерий за общественото положение на човека. *Социалистическият принцип на разпределение според количеството и качеството на труда* започна да се прилага по-пълно и по-последователно. Заплащането се постави в по-тясна зависимост от приноса на отделния труженик в създаването на обществения продукт. Повиши се ролята и на духовните стимули в общественото производство.

Извършиха се исторически промени в социално-класовата структура на обществото. Буржоазията като класа беше ликвидирана. Работническата класа се превърна в главна обществена сила, коренно се измениха нейният бит и култура, повишиха се нейната съзнателност и политическа зрелост. Формира се класата на селяни-кооператори. Възникна социалната група на занаят-

чните-кооператори. По своите социални функции и задачи интелигенцията се превърна в социалистическа обществена група, тясно свързана с работническата класа и селяните-кооператори . . .

Върху основата на постигнатите големи успехи в изграждането на социализма *партията пое курс на решителен преход от предимно екстензивно към интензивно развитие на икономиката*, на все по-пълно внедряване постиженията на научно-техническата революция, особено в решаващите, структурообразуващите отрасли на народното стопанство. Като осъществява интензификацията на икономиката, партията създава условия за ускорено завършване на материално-техническата база на социализма, за повишаване производителността на труда, за увеличаване общественото богатство на страната.

Социализмът подобри *материалното благосъстояние на трудещите се*. Нараснаха реалните доходи на населението. Повишиха се ниските заплати и пенсии. Увеличи се потреблението на хранителни и други стоки, в него настъпиха прогресивни структурни изменения. Подобриха се жилищните условия и комунално-битовите услуги. Отсъствието на безработица, всеобщото право на пенсиониране на мъжете и на жените, в това число и на селяните-кооператори, платеният отпуск и безплатната медицинска помощ, стипендиите на учащите се, широката мрежа от детски градини и ясли, от почивни станции, спортни игрища и зали са реален израз на действително народния характер на икономиката и социалната политика на партията. Едно от големите завоевания на социализма е, че всеки трудещ се в България, всеки неин гражданин е уверен в бъдещето си.

След Девети септември се разгърна социалистическата културна революция. В непримирима борба се преодоляваше буржоазната идеология, насаждана десетилетия у нас, и се формираше социалистическото обществено съзнание. *Марксизмът-ленинизмът се утвърди като господстваща идеология и се превърна в могъща творческа сила за развитието на общественото съзнание*. Възпитаван в марксистко-ленински дух, в дух на социалистически патриотизъм и интернационализъм, българският народ в огромното си мнозинство свърза своята съдба със социализма.

Народната власт премахна неграмотността, разви широка мрежа от учебни заведения; Образованието придоби социалистически характер.

Българската интелигенция, която в по-голямата си част вървеше с Комунистическата партия и преди победата, след Девети септември активно участва в социалистическото строителство. В широки мащаби се формира нова, висококвалифицирана социалистическа интелигенция из средата на работническата и селската младеж...

Създадоха се не само политически, но и материални условия за културното развитие на обществото, за духовно израстване на личността.

Върху основата на социалистическото развитие на икономиката и културата все повече се сближават характерът на труда и условията на живот на работниците и селяните, квалификацията и културното им равнище, техните доходи.

Социализмът осигурява равнопоставяне на всички граждани, без разлика на пол, национална принадлежност и вероизповедание. Жените получиха равни права с мъжете във всички области на политическия, обществения, държавния, стопанския и културния фронт.

Премахнати са проявите на национален гнет и дискриминация. В нашата страна живеят в братска дружба и строят социализма заедно с българското население и граждани на Народна република България от други народности.

Укрепна социално-политическото и идейното единство на българския народ.

Усъвършенствува се по-нататък политическата надстройка, политическата организация на новото общество.

Опитът на България още веднъж потвърди ленинското положение, че диктатурата на пролетариата като власт на огромното мнозинство от народа е нова, висша форма на демокрация, която осигурява истинско икономическо и политическо пълновластие на трудещите се.

Разширяването на социалистическата демокрация, все по-широкото въвличане на трудещите се в управлението на страната е жизнена необходимост и обективна закономерност на социалистическото строителство, постоянна грижа на партията.

Нашата социалистическа държава е държава на тру-

дещите се начело с работническата класа, държава за трудещите се, държава, управлявана от трудещите се. Нейната роля, особено нейната стопанскоорганизаторска и културно-възпитателна функция, все повече нараства. Представителните органи в нашата страна — Народното събрание и народните съвети, се утвърдиха като политическа основа на държавата, като органи на държавната власт и народното самоуправление. Разшириха се правата и свободите на личността. Укрепна социалистическата законност, увеличиха се правните гаранции на свободата и достойнството на социалистическия труженник.

Усъвършенствуването на системата на социалното управление стана важно условие за нашето движение напред. Разработи се и се въведе нова система на ръководство на народното стопанство. Издигнаха се равнището и ролята на социално-икономическото планиране. Разшири се участието на трудещите се в управлението на материалното производство.

Със своята дейност *масовите организации* си извоюваха изключително важно място в системата на нашето общество. Отечественият фронт, професионалните съюзи, Димитровският комунистически младежки съюз, творческите съюзи, физкултурните и другите масови организации и движения обогатиха своята дейност с ново съдържание. Възникнали по повелята на обективни потребности в различни етапи от историческото ни развитие, те свързват все по-тясно партията с народа.

В изминалите усилни години на борба и труд, на социалистически градеж наред и рамо до рамо с Комунистическата партия в управлението на страната участва и работи за делото на социализма една от най-старите партии у нас — *Българският земеделски народен съюз*.

Като провеждаше последователно Априлската линия, *Българската комунистическа партия* сплоти и мобилизира трудещите се, още повече утвърди и задълбочи своята роля на всепризнат ръководител на народа, всестранно разгърна своите сили, възможности, уменията си да води народа в изграждането на новото общество.

Успехите, постигнати от партията и народа, са завоювани с цената на неимоверни усилия, те са плод на масово социалистическо съревнование на трудещите

се, на техния всеотдаен, героичен труд. Пътят, изминат от партията и народа след изгрева на свободата, беше лъг стръмен и неравен, осеян с трудности, породени от тежкото наследство, което буржоазията ни остави; предизвикан от съборената от власт буржоазна класа в преходния период от капитализма към социализма; проистигащи от агресивната международна политика и действията на империализма, от империалистическата идеологическа диверсия; свързани с отживелиците на капитализма в съзнанието на хората; предизвикани от необходимостта да се отделят значителни средства за укрепване на отбранителната способност на нашата страна; възникващи в резултат на грешки и недостатъци в работата.

Под ръководството на своята комунистическа партия българският народ, преодолявайки трудностите, извърши героичен подвиг: той създаде и укрепил социалистическия обществен строй, при който средствата за производство принадлежат на трудещите се, свободният труд на народа е главен обществен-исторически фактор, а задоволяването на потребностите на човека — основна грижа на партията и на държавата.

III. Изграждането на развито социалистическо общество — непосредствена историческа задача на Българската комунистическа партия

Българската комунистическа партия се ръководи от марксистко-ленинското положение за двете фази на комунистическата общественно-икономическа формация — социализма и комунизма, които имат обща основа: обществената собственост върху средствата за производство, колективният, освободен от експлоатация труд на членовете на обществото, един и същ начин на производство. Същевременно социализмът и комунизмът се различават по степента на развитие на производителните сили и на обобществяване на средствата за производство, по принципа на разпределение на материалните блага, по зрелостта на обществените отношения, по съзнателността и културата на хората.

Строителството на социалистическото общество като първа фаза на комунистическата формация е закономерен исторически процес на формиране и развитие

на качествено нова в сравнение с капитализма обществена система. Тази система не се създава изведнъж, с един замах. В неспирния многостранен и сложен процес на социалистическото строителство обществото преминава през различни етапи — от по-низши към по-висши форми на социална организация. Тези етапи се определят от достигнатото равнище на производителните сили и обществени отношения. Те не могат да бъдат произволно отменявани или прескачани.

В резултат на успешното завършване на преходния период от капитализма към социализма и пълната победа на социалистическите производствени отношения, в резултат на извършените качествени и количествени изменения в цялостната система на обществения живот *Народна република България навлезе в нов етап на развитие — етапа на изграждане на развито социалистическо общество. Това е повече или по-малко продължителен период, през който се доизгражда материално-техническата база на социализма, усъвършенствуват се социалистическите обществени отношения, обогатява се духовната култура, повишава се благосъстоянието на народа, преодолява се постепенно неравномерността в развитието на обществената система, личността се развива многостранно. Социалистическото общество достига етапа на своята зрелост.*

Построяването на развито социалистическо общество е главната непосредствена историческа задача на Българската комунистическа партия. Изграждането и по-нататъшното развитие на зрялото социалистическо общество ще изведе нашата страна на нови висоти в нейното социално-икономическо и културно развитие, ще създаде необходимите условия да се премине постепенно към осъществяване на крайната цел на партията — комунизма.

Какво представлява развитото (зрялото) социалистическо общество?

Развитото социалистическо общество е най-високият и завършващ етап в развитието на социализма като първа фаза на комунистическата формация. То изразява най-пълно, най-всестранно и в най-чист вид същността на социализма, разкрива изцяло неговите възможности. Зрелият социализъм се изгражда и развива върху собствена, социалистическа основа и създава всички необ-

годими условия за пропорционално хармонично функциониране и развитие на обществото, за най-пълно и точно осъществяване на изискванията на законите, присъщи на социалистическия строй.

На този етап най-ярко се разкрива *превъзходството на социализма над капитализма* в главните сфери на обществения живот, в действителното освобождаване и разностранното развитие на човека, на богатството на човешката природа, което Маркс разглежда като основен принцип на всяка по-висша обществена формация.

С построяването и по-нататъшното развитие на зрялото социалистическо общество завършва социалистическата фаза на комунистическата формация. Но между социализма и комунизма няма рязка граница. В недра-та на зрелия социализъм широко се развиват, натрупват и разрастват кълнове и елементи на комунизма, създават се условия за постепенно преминаване към висшата фаза на комунистическото общество. *Развитото социалистическо общество е следователно исторически необходим закономерен етап в прехода от капитализма към комунизма.* Пътят към комунизма неизбежно преминава през този етап. „Комунизмът . . . може да се развива само тогава, когато социализмът напълно се заздравя“ (В. И. Ленин).

В процеса на построяването и развитието на зрялото социалистическо общество се извършват съществени качествени и количествени изменения, които довеждат до по-нататъшно усъвършенствуване, както на отделните области на обществения живот, така и на обществото като цяло.

Развитото социалистическо общество извежда социализма на челни позиции в научно-техническата революция и осъществява скок в развитието на производителните сили. Комплексна механизация, широка автоматизация и кибернетизация, оптимална концентрация и специализация на производството и управлението, значително укрепване и разширяване на интеграцията на нашата страна с другите социалистически страни, все по-пълно и ефективно използване на най-новите открития на науката и техниката, като се прескачат остарелите стадии в техническото развитие — *всичко това осигурява условия за постигане на такава производителност на труда, която дава възможност за високо задоволяване на мате-*

риалните и духовните потребности на хората върху основата на социалистическия принцип на разпределение според труда. Настъпват съществени промени в съдържанието и характера на труда, в мястото и ролята на човека в процеса на производството. Селскостопанският труд все повече се превръща в разновидност на индустриалния. Постига се най-рационално при дадените условия използване на работното време, трудовата дисциплина се издига на голяма висота. Свободното време на трудовите хора нараства значително. Открива се широк простор за изява на творческите сили и възможности на човека в процеса на труда.

Върху основата на високата степен на развитие на производителните сили *характерните за социалистическото общество производствени отношения достигат пълна зрелост.* Държавната и кооперативната собственост, в които се извършват сложни качествени и количествени изменения, *все по-плътено се сближават, разгръща се процесът на тяхното постепенно сливане в единна общонародна собственост.*

Растящите потребности на хората продължават да се задоволяват въз основа на *социалистическия принцип „От всекиго според способностите — всекому според труда“.* Същевременно се засилва ролята на обществените фондове за потребление при задоволяване на личните нужди.

Сближаването на класите и социалните групи протича с ускорени темпове. Ролята на работническата класа в обществото продължава да расте. Различията между работническата класа и класата на селяните-кооператори до голяма степен се преодоляват. Значително се увеличават ролята и значението на интелигенцията. Ускорява се процесът на преодоляване на съществените различия между хората на физическия и хората на умствения труд. *Различията между обществените класи и групи намаляват дотолкова, че по своята социална структура социалистическото общество застава пред прага на социалната еднородност.*

Държавата на диктатурата на пролетариата прераства в общонародна държава, в орган, който под ръководството на работническата класа изразява волята и интересите на целия народ. Широк размах получава общественото самоуправление. Осъществява се по-пълно

единство на законодателната и изпълнително-разпоредителската дейност. Социалистическата демокрация достига до висша и всестранна изява. В управлението на обществото се въвличат всички трудещи се било пряко, непосредствено, било чрез органите на държавата и обществените организации, било чрез многостранно развития социален контрол. Усъвършенствуват се обществените организации и се издига тяхната роля както в изразяване на специфичните интереси на отделните категории трудещи се, така и в целокупния живот. Принципът за съчетаване на държавното и общественото начало намира все по-широко приложение в социалното управление.

Висока степен на развитие достига социалистическата духовна култура. Силно се увеличава относителният дял на хората, които създават духовни ценности. Средното образование става всеобщо, висшето образование се разраства значително. Науката най-широко се вработва в производството, утвърждава се като непосредствена производителна сила, като решаващ фактор за усъвършенствуване на общественото ръководство и възпитателната дейност. Литературата и изкуствата разцъфтяват и стават все по-мощно средство за идейно-политическо и естетическо израстване на личността. Самодейното изкуство става масово и неговото художествено разнище все повече се издига. Значително нараства ролята на средствата за масова комуникация в обучението, възпитанието и цялостното развитие на личността, а също в социалното управление.

Социалистическата съзнателност се утвърждава напълно, повишава се нейната научна обоснованост в индивидуалното съзнание. Значително се издига ролята на нравствеността като регулатор на поведението на хората. Постига се висока степен на единство на общонародните, колективните и личните интереси. Отношенията между личност и общество стават все по-хармонични. Напълно се утвърждава самочувствието на социалистическия труженик като пълновластен господар на своето лично и обществено битие.

В етапа на развитото социалистическо общество нарастват още повече ролята и значението на Комунистическата партия като ръководна и направляваща сила в системата на социалното управление, в развитието на

*зрялото общество. Върху основата на по-пълното използване на постиженията на обществените науки, на научно-техническия прогрес изобщо, научното равнище на партийното ръководство във всички области се издига и усъвършенствува. Вътрешнопартийната демокрация достига висока степен на развитие, нараства авангардната роля на комуниста. В резултат на засилването на социално-политическото и идейното единство на обществото **Комунистическата партия на работническата класа постепенно става авангард на народа, партия на целия народ.***

Изграждането и развитието на зрялото социалистическо общество се извършва въз основа на общи обективни закономерности, които се проявяват специфично в отделните страни. Като се ръководи неизменно от марксистко-ленинската теория и творчески я прилага и развива, Българската комунистическа партия открива и определя най-подходящите форми, методи и пътища за оптимално осъществяване на изискванията на общите закономерности съобразно с конкретните условия у нас. Още повече се повишава ролята на народните маси като творец на историята, тяхното съзнателно историческо творчество получава още по-широк размах. Във всичко това намира израз порасналата роля на субективния фактор.

Диалектиката на общественото развитие придобива нови черти. Неимоверно много нараства ролята на социалното единство, на отношенията на другарско сътрудничество и взаимопомощ, които още повече укрепват и се развиват в условията на зрялото социалистическо общество. Променят се формите на проява на социалните противоречия, както и средствата и методите за разрешаването им. Тяхното преодоляване чрез съзнателната, планомерна и целенасочена дейност на Комунистическата партия и социалистическата държава засилва социалистическото сътрудничество и взаимопомощта, укрепва и развива по-нататък зрялото социалистическо общество.

Порасналата и непрестанно увеличаваща се роля на субективния фактор стеснява силно сферата на стихийно протичащите непредвидени и неочаквани процеси. Все по-цялостно и точно се осъществяват съзнателно поставените и научнообосновани цели и все по-успешно се ограничават и предотвратяват нежеланите обек-

тивни резултати от социалната практическа дейност. *Обществото прави нова крачка от царството на необходимостта към царството на свободата.*

Зрялото социалистическо общество създава още по-благоприятни условия и възможности да се развива и задълбочава сътрудничеството на нашата страна с братските страни от световната социалистическа общност, *да се издигнат на качествено нова степен взаимопомощта, сътрудничеството и интеграцията със социалистическите страни. Решаващо значение в това отношение имат дружбата и сътрудничеството със СССР.* Наличието на Съветския съюз, на световната социалистическа система оказва силно въздействие върху процеса на укрепването и развитието на социалистическото общество, създава условия за ускоряване на общественния прогрес, гарантира успешното социалистическо и комунистическо строителство във всяка отделна страна. *Под ръководството на Комунистическата партия зрялото социалистическо общество се изгражда и развива по-нататък под знамето на пролетарския интернационализъм, в непримирима борба срещу всички и всякакви прояви на национализъм и антисъветизъм, на „ляв“ и десен опортюнизъм.*

По пътя на цялостното изграждане на социализма неизбежно ще има трудности. Интензификацията на народното стопанство, ускореното развитие на производителните сили, не само овладяването на последните постижения на научно-техническата революция в света, но и осигуряването на условия за собствено участие в нейното разгръщане, освобождаването на човека от ограничеността и отживелиците на експлоататорското общество и многостранното му издигане — всичко това изисква пълна мобилизация на силите, упорит, напрегнат и всеотдаен труд от всички трудещи се.

Изграждането на развито социалистическо общество се извършва в сложна международна обстановка. Империалистическата реакция се стреми с всички сили да подкопава социалистическия строй, да спъва и забавя прогресивното развитие на социалистическите страни, да разпространява в тях своята реакционна идеология, да ги противопоставя една на друга и особено на СССР, да отслабва световната социалистическа система. Това допълнително ще затруднява социалистическото строителство.

Ето защо изграждането и по-нататъшното развитие на зрялото социалистическо общество е немислимо без укрепване на единството на страните от световната социалистическа общност, без засилване на тяхната отбранителна способност против заплахите на враговете на социализма, без непримирима борба против антикомунизма и идеологическата диверсия на империализма.

Необходима е висока бдителност на партията и целия народ спрямо провокациите на реакционните сили, още по-тясно единство и сплотеност около генералната линия на партията за изграждане на развито социалистическо общество.

*Задачите на партията в областта на икономиката,
социалната структура
и издигането на народното благосъстояние*

1. Развитие на производителните сили

В целия грамаден и сложен комплекс от икономически, социално-политически и идеологически задачи, които стоят пред партията на сегашния етап, определящо значение има задачата да се изгради напълно материално-техническата база на социализма, да се развият с високи и стабилни темпове производителните сили, да продължава интензификацията на икономиката.

Пълното използване на факторите за интензивен растеж, на най-новите постижения на научно-техническата революция ще бъде главната насока в политиката на партията за развитие на производителните сили през следващия етап.

Това развитие ще се извършва по следните основни линии:

По линията на все по-широко внедряване на комплексна механизация и автоматизация, на постепенно въвеждане на комплексна автоматизация на производството, а впоследствие и на кибернетизация на технологическите процеси и на производството и управлението. Този процес ще се осъществява преди всичко в предприятията и отраслите, които са най-подготвени за това (химическата промишленост, енергетиката, металургията, транспорта, крупносерийното машиностроене, редица хранително-вкусови и селскостопански производства и пр.). Особено внимание ще се обърне на онези произ-

водства, предприятия и отрасли, които имат решаващо значение за развитието на националната икономика, за вътрешното потребление и международния стокообмен. *Ще се въвеждат принципно нови технологии на производство, свързани с прилагането на нови конструктивни решения, с въвеждането на нова високопроизводителна техника (система от машини и управляващи устройства), широко внедряване на електрониката и особено на микроелектрониката, с използването на нови видове суровини и материали, на принципно нова организация на производството, труда и управлението.*

По линията на все по-пълната електрификация на страната. Във връзка с това производството на електроенергия и занаят ще се развива с изпреварващи темпове.

По линията на бързо развитие на химизацията и най-широкото използване на нови видове материали и суровини и особено на синтетични суровини и материали. При ограничените природни суровинни източници на страната главното направление за решаване на суровинния проблем е бързото развитие на химическата промишленост, като се изгражда цялостен комплекс от отрасли и производства. Химическата промишленост и промишлената микробиология ще осигурят синтетични материали за производство на нови, по-съвършени и евтини средства за производство и предмети за потребление. Ще се разширят производствените мощности за минерални торове и препарати за растителна защита, ще се ускори развитието на химикофармацевтичната промишленост.

По линията на разширяване и задълбочаване на концентрацията и специализацията, върху основата на която се извършва по-нататъшното обобществяване на производството. Партията ще полага системни грижи, за да се привежда степената на концентрацията и специализацията на производството в съответствие с новите възможности, които разкрива бурното развитие на техниката, на икономиката на социалистическата система.

По линията на интеграция на науката с производството. Една от основните форми на тази интеграция ще бъдат научните центрове, които ще концентрират усилията на научния потенциал в дадена област, ще носят отговорност за решаването на производствените,

технологическите и управленческите проблеми и ще вземат непосредствено участие в разработването на техническата и икономическата стратегия на съответната стопанска единица. Процесът на все по-тясно свързване на науката с производството ще доведе до принципно нова организация на научните изследвания и на връзките на тези изследвания с производството, ще съдействува за все по-силното превръщане на науката в действителен фактор за развитие на производителните сили.

По линията на усъвършенстване на териториалното разположение на производителните сили с оглед да се създадат условия за повишаване ефективността на икономиката и да се постигне хармонично социално-икономическо и културно развитие на отделните райони. Необходимо е във връзка с това: да се съчетава отрасловата с териториалната концентрация и специализация на производството: да се изграждат териториални промишлени и аграрно-промишлени комплекси; да се създават оптимални технологически и икономически връзки между стопанските единици, най-пълно да се използват природните, материалните и трудовите ресурси в отделните териториални единици; да се усъвършенствува селищната мрежа и планово да се насочват миграционните процеси.

По линията на подобряване на междуотрасловата и вътрешноотрасловата структура на икономиката. Националният икономически комплекс ще се характеризира с висока степен на индустриалното развитие. Водещо място ще заемат производствата с висока ефективност, отраслите, които са носители на техническия прогрес и спомагат за интеграцията на нашата икономика с икономиката на социалистическите страни.

Енергетиката ще се развива в съответствие с прогресивните тенденции в изменението на нейната структура, в посока на развитие на ядрената енергетика, на енергетиката, основана на преки преобразователи на различните видове енергия; ще се увеличава относителното тегло на висококалорийните енергетични източници, ще се използва нова високоефективна комплексно автоматизирана техника за производство, пренасяне и разпределяне на енергията. Енергетичната система на нашата страна ще се изгражда като съставна част на енергетичната система на социалистическите страни.

В промишлеността ще се осъществява предимствено развитие на прогресивните отрасли и производства като производство на висококачествени черни и цветни метали; крупносеријно и специализирано машиностроене в перспективните и високоефективни отрасли, в това число електроника, микроелектроника, производство на средства за автоматизация и др.; промишлена микробиология и висококачествена фармацевтична химия; нефтена химия и висококачествена малотонажна химия; производство и преработка на синтетични суровини и материали и др.

В селското стопанство растениевъдството и животновъдството ще се развиват върху нови и най-прогресивни промишлени технологии, които ще водят до все по-голямо повишаване производителността на труда, до нарастване на добивите от растенията и продуктивността на животните с високи темпове. Интензификацията и занаят ще бъде основното направление в развитието на селското стопанство. Ще се увеличава относителният дял на животновъдството в общия обем на селскостопанското производство. Все повече ще намалява зависимостта на селското стопанство от природните стихии. По своя характер селскостопанското производство постепенно ще се доближава до индустриалното и ще се превръща в негова разновидност.

Ще се създават високопродуктивни *горски насаждения* и най-ефективно ще се използва дървесината.

С голям размах ще се развива *строителството*, основано на индустриални методи, ще се използват съвременни строителни материали и нови решения в строителното производство.

В съответствие с потребностите на народното стопанство различните видове *транспорт* ще се развиват като единна транспортна система, тясно свързана с транспортната система на Съветския съюз и другите социалистически страни. Ще се използват най-прогресивните транспортни технологии за различните видове превози (контейнеризация, палетизация и др.). Ще се модернизируют и превъоръжат технически железопътният, автомобилният, водният и въздушният транспорт. Решително ще се подобри транспортното обслужване на населението. Ще се развият модерна пътна мрежа и крайпътното обслужване.

Като се използват нови технически решения и средства, коренно ще се преустрои цялата *съобщителна система*.

Отраслите на *комунално-битовото обслужване* широко ще се развиват на базата на модерни предприятия с оптимална концентрация и съвременни технологии.

В съответствие с растящата покупателна способност и потребностите на населението *търговията* ще се развива на основата на нормативни разработки за комплексно търговско обслужване на различните видове населени места и широко въвеждане на нови рационални методи и техника на търговско обслужване.

Ще се подобри коренно *материално-техническото снабдяване* по пътя на внедряване на съвременна система за регулиране движението на суровините и материалите, изграждане на модерно складово и хладилно стопанство за съхраняване на материалните ценности и развитие на съвременни форми на търговска дейност.

По линията на системно повишаване качеството на продукцията във всички отрасли и дейности — като важен фактор за интензификацията на народното стопанство. Повишаването на технико-икономическите качества на продукцията ще се извършва чрез изграждане на цялостна система на управление на качеството, чрез целенасочени научноизследователски и проектно-конструкторски разработки, бързо усвояване и внедряване на най-високите постижения в световния опит, строго спазване и усъвършенстване на държавните стандарти, технологическата дисциплина, разгърнат, добре организиран и действителен контрол над качеството чрез засилване на отговорността и заинтересоваността за неговото подобряване.

По линията на икономическата интеграция на нашата страна с другите социалистически страни и преди всичко със Съветския съюз.

Българската комунистическа партия се ръководи от разбирането, че хармоничното и пропорционалното развитие на нашата икономика, оптимизирането на производството на стопанските единици може да се постигне не по пътя на самозадоволяването, а чрез широко участие в международното разделение на труда, особено в рамките на световната социалистическа общност. Социалистическата интеграция на народното стопанство

е крайъгълен камък в икономическата политика на страната ни. Тя ще се осъществява преди всичко чрез тясно коопериране в сферата на материалното производство, чрез изграждане на крупни съвместни предприятия и стопански обединения на най-високо технологическо и икономическо равнище; чрез развитие на различни форми на съвместно прогнозиране и планиране; чрез тясно коопериране на научноизследователската и проектантската дейност; чрез провеждане на обща политика в областта на лицензиите, търговията, кредита и транспорта; чрез коопериране във всички останали дейности, от които зависи бързото развитие на производителните сили в нашите страни.

Изграждането на крупни съвместни стопански единици ще бележи нова степен в развитието на концентрацията и специализацията на общественото производство, ще даде нов тласък за бързо и ефективно развитие на производителните сили в цялата социалистическа общност.

По линията на външната търговия. Интензификацията на икономиката, разгръщането на научно-техническата революция у нас не е възможно без най-активно участие на нашата страна в международния стокообмен. Това определя и растящото значение на външната търговия, непрекъснатото повишаване на нейната роля в развитието на нашата икономика и в издигането на жизненото равнище на народа.

Успоредно с измененията във веществените елементи съществени изменения ще настъпят и в човека — главния елемент на производителните сили.

При изграждането на зрелия социализъм, с широко въвеждане на комплексна механизация и автоматизация на производството ще се извършват съществени промени в характера и съдържанието на труда. Силно ще се стеснява сферата на участие на тежкия физически и на неквалифицирания труд в производствения процес. Физическият труд все повече ще се съчетава с умствения труд. Ще нараства техническата въоръженост на труда; редица функции, изпълнявани досега от човека, постепенно ще се прехвърлят върху машините. Човекът във все по-голяма степен ще управлява техниката, ще се увеличават неговите творчески функции. Ще се издига културно-техническото равнище на трудещите се. Непрекъснато ще

възникват нови професии и ще отмират стари, бързо ще се увеличава броят на програмистите, анализаторите, конструкторите, контрольорите и т. н. Върху тази основа ще се развива процесът на интелектуализация на труда. Всичко това ще доведе до изменение на характерните черти на самия производител.

Научно-техническата революция, издигането на техническото равнище на производителните сили изискват *нов подход в обучението на трудещите се*. Обучението трябва да осигурява обща подготовка с широк профил, допълвана впоследствие с тясна и специална квалификация в процеса на конкретната производствена дейност, както и с постоянно обновяване на знанията. Все повече ще изниква нуждата от планомерни грижи за преквалификация и рационално използване на силите и способностите на трудещите се, освобождаващи от механизацията и автоматизацията и преминаващи на нова работа.

Широкото въвеждане на нови технологии, осигуряващи висока производителност на човешкия труд, ще променя съотношението между работното и свободното време на трудещите се. Увеличаването на свободното време е не само желан резултат от успехите на социалистическото развитие, но и обективна необходимост за осигуряване на творческа почивка, постоянно повишаване на квалификацията, знанията и културата на трудещите се, за многостранно развитие на главната производителна сила и обществена ценност — човека.

2. Усъвършенствуване на социалистическите производствени отношения

Развитието на производителните сили ще обуславя съществените изменения в производствените отношения и особено в двете форми на социалистическата собственост — държавната и кооперативната.

От една страна, и държавната, и кооперативната собственост непрекъснато ще се развиват, усъвършенствуват и обогатяват. Разширяването на социалистическата собственост означава не само количествен растеж. То същевременно е процес и на качествени изменения, процес на нейното по-нататъшно усъвършенствуване.

По-нататъшното развитие на държавната собственост се осъществява на дадения етап преди всичко чрез *усъвършенствуване на формите на стопанисване на та-*

ви собственост. В това отношение особено важна роля играе концентрацията на производството и на тази основа — окрупняването на стопанските единици.

В резултат на бързото и непрекъснато увеличаване на относителния дял на промишлеността и на другите веселкостопански отрасли обхватът на държавната собственост се разширява, увеличава се нейната роля в развитието на социалистическата собственост, нейното въздействие върху главните процеси в обществения живот.

Кооперативната собственост се развива както чрез усъвършенствуване формите на стопанисване, така и по линията на *по-нататъшното обобществяване на средствата за производство*. Изграждането на аграрно-промишлените комплекси очертава основните насоки на тази тенденция.

От друга страна, държавната и кооперативната собственост постепенно ще се сближават върху основата на повишаване на степента на обобществяване на производството, на задълбочаване и усъвършенствуване на разделението на труда. Между двете форми ще протича непрекъснат диалектически процес на взаимно проликуване и обогатяване. Ще се засилва участието на държавната собственост в развитието и усъвършенствуването на кооперативната собственост и обратно — на кооперативната собственост в развитието на държавната собственост. Ще се сближават все повече формите на икономическа организация на общественото производство в държавния и кооперативния сектор, методите на производство и управление, на разпределение на доходите, равнището и формите на потребление. При стопанисването на кооперативните предприятия ще се възприемат всички положителни страни, проявили се в недрата на държавната собственост — най-добрите традиции на централизма в планирането, на дисциплината и единоначалието в трудовите процеси и пр., а при стопанисването на държавните предприятия ще се възприемат и развиват по-нататък всички положителни страни, проявили се в недрата на кооперативната собственост — последователното прилагане на принципа на пълната самоиздръжка, потясното обвързване на личните доходи на производителите с крайните резултати от техния труд, участието на

трудещите се в управлението на производството и укрепването на общественото начало, принципът на изборност на ръководните кадри и пр.

Внедряването на промишлени методи в производството и управлението на селското стопанство, задълбочаването на взаимодействието между държавните и кооперативните стопански единици постепенно ще води до развитие на националната икономика като единен и цялостен народностопански организъм, до уседнаквяване в областта на планирането, ценообразуването, финансирането, кредитирането, условията за реализация на продукцията, разпределението на доходите, организацията на работната заплата и връзките с бюджета.

Паралелно с вътрешните процеси на развитие в двете форми на собственост ще се извършват и процеси на организационното им обединяване във формата на държавно-кооперативни предприятия — аграрно-промишлени, промишлени, търговски, транспортни, строителни, комунално-битови и др. В тези предприятия се създават и натрупват фондове, които няма да бъдат нито само държавна, нито само кооперативна собственост.

Непрекъснатото развитие и усъвършенстване на държавната и кооперативната собственост, тяхното взаимно проникване и обогатяване закономерно води към постепенното им сближаване и сливане в единна общонародна собственост.

Развитието на обществената собственост изисква да се подобрява планомерността в развитието на социалните отношения и особено в сферата на материалното производство. Поради това партията ще работи и в бъдеще върху по-нататъшното усъвършенстване на прогнозирането и планирането.

Социалистическата собственост ще се развива също така в тясна връзка с международната социалистическа интеграция в сферата на производството, с образуването за съвместни междудържавни социалистически предприятия и стопански организации, т. е. с възникването и развитието на елементи на международна социалистическа собственост.

Върху основата на развиващата се обществена собственост, личната собственост ще продължава да играе важна роля в бита на хората.

В съответствие с измененията в производителните

сили и в отношенията на собственост ще се усъвършенствуват и *разпределителните отношения*.

При достигнатото равнище на производителните сили, на обществените отношения и съзнателност на масите в зрялото социалистическо общество *стоково-паричният характер на производството все още остава обективна необходимост*. Социалистическият принцип „от всекиго според способностите, всекимү според труда“ запазва своята валидност като основен принцип на разпределение.

Стоково-паричните отношения в бъдещото комунистическо общество ще изчерпят своите възможности и ще отмрат. Дотогава партията смята за необходимо да използват напълно стоково-паричните отношения, съобразно с присъщото им ново съдържание при социализма, усъвършенствувайки свързаните с тях инструменти, като стопанска сметка, пари, цена, себестойност, печалба, търговия, кредит, финанси, данъци, валута, премии.

Както и досега партията ще отделя голямо внимание на правилното разпределение на обществения продукт и националния доход. И занапред държавният бюджет ще играе съществена роля в това отношение. Ще укрепне още повече парично-кредитната система и българската валута, ще се повиши покупателната способност на лева.

Високите темпове на развитие на социалистическото общество ще изискват и в бъдеще значителна част от националния доход да се отделя за натрупване. Относителният размер на натрупването в националния доход и занапред ще бъде съобразяван с конкретните условия на развитие на обществото, с характера на задачите, които се решават.

Интензификацията на народното стопанство и ефективното влягане на отделяните за натрупване средства при социализма създават възможност високите норми на натрупване да се съчетават с по-нататъшно повишаване на жизненото равнище на населението върху базата на бързите темпове на развитие на икономиката.

Превръщането на тази възможност в действителност зависи преди всичко от субективния фактор. Колкото по-ефективно ръководството на партията и държавата, партийните, държавните и стопанските кадри, работническата класа и трудещите се от всички

сектори съумяват да използват средствата, вложени в националната икономика, толкова по-успешно се осигурява *развитие на производителните сили с високи темпове при едновременно бързо повишаване жизненото равнище*. Българската комунистическа партия ще мобилизира всички сили за провеждането на такава именно линия.

Ролята на *работната заплата* на този етап ще нараства, тъй като тя все повече ще обвързва доходите на отделния работник с обществените резултати от неговия труд. Заплащането според труда през следващия период ще продължава да бъде основен източник за задоволяване на материалните и културните потребности на трудещите се.

Съществени изменения ще настъпят в структурата на работната заплата. Наред със системното увеличаване на заплатите на нископлатените категории ще се извършва по-диференцирано заплащане в зависимост от квалификацията, характера и условията на труда и реалните обществени резултати на индивидуалния труд. Всякакви елементи на уравниловка, както и на необосновани различия в заплащането на труда, са вредни и ще трябва да се отстраняват.

Заедно с това ще се разширяват *обществените фондове* за потребление, предназначени за задоволяване потребностите на хората, независимо от количеството и качеството на техния труд. Особено внимание ще се обръща на фондовете за развитие на образованието, здравето и за издръжката и възпитанието на децата.

Изграждането на социалистическото общество се опира на принципа на материалната заинтересованост. Същевременно в тясно съчетание с материалните стимули все повече ще се увеличава ролята на *духовните стимули*.

Ще продължават да се развиват и усъвършенствуват и взаимоотношенията между класите и социалните групи на нашето общество, между хората вътре в отделните класи и социални групи, между труженниците на социализма във всички сфери на производство.

3. Развитие на социалната структура

При по-нататъшното изграждане на социалистическото общество *се увеличават предпоставките за постепенно преодоляване на вътрешнокласовите и междукла-*

совите различия, за създаване на социална еднородност на обществото. Задачата на партията е да развива тези предпоставки, да засилва общността на интересите на всички социални класи и групи, своевременно да открива и решава възникващите противоречия между тях, да развива съзнанието им за социално-икономическо и идейно единство.

През този период ще се увеличава бързо относителният дял на онези професии в *работническата класа*, които са свързани с най-новите постижения на научно-техническата революция. Постепенно ще се формира нов тип висококвалифициран и културен работник. Заедно с равномерното териториално разпределение на промишлеността ще се засилват относителният дял и значението на работническата класа във всички райони на страната, включително и в селото.

Ръководната роля на работническата класа ще се повишава като естествена последица от дълбоките структурни изменения, които настъпват в нея, от нарастването на нейното значение в развитието на производителните сили, в научно-техническата революция и в целокупния живот.

Партията и занаяд ще създава условия за повишаване на квалификацията, културата и инициативността на работниците; ще укрепва у тях чувството на стопаин на предприятията; ще развива у тях преданост към делото на социализма, интернационализъм и патриотизъм, трудолюбие, съзнателна дисциплина, другарство и взаимопомощ; все повече ще въвлича работниците в управлението на производството и на обществото.

Съществени изменения ще настъпят и в класата на *селяните-кооператори*. Постепенната индустриализация на селскостопанското производство ще доведе до намаляване на абсолютния брой и относителния дял на селяните-кооператори и до съществени изменения в социално-икономическото им положение. Тяхното културно-техническо равнище и социалистическата им съзнателност ще се повишават, те все повече ще се сближават с работническата класа по условия на труда, начина на заплащане, размер на доходите, социално осигуряване, по социално положение, душевност и бит.

Издигнат на по-висока степен, *съюзът на работническата класа и класата на селяните-кооператори* ще

има решаващо значение в по-нататъшното социалистическо строителство.

Разгръщането на научно-техническата революция и постоянното обогатяване на духовното съдържание на труда във всички области на обществения живот ще изисква и ще налага бързи темпове на увеличаване на редиците на *социалистическата интелигенция*. Ще нараства делът на научната и техническата интелигенция и на преподавателите в различните видове и степени учебни заведения. Ще се разширяват отредите на художествената интелигенция. Участието на интелигенцията в живота на страната ще става все по-голямо и по-активно.

Вътрешните изменения в работническата класа, класата на селяните-кооператори и интелигенцията са свързани неделимо с процеса на засилване на тяхното сътрудничество и взаимодействие, на тяхното непрекъснато сближаване.

Все повече намаляват съществените различия между работническата класа и класата на селяните-кооператори, а също между града и селото. Развива се процесът на постепенно преодоляване на съществените различия между хората на физическия и умствения труд.

Преодоляването на класово-социалните различия и засилването на общите черти у тружениците на социализма са две страни на единния процес на постепенното формиране на многостранно развита личност.

Сближаването на социалните групи и засилването на единството на техните интереси се извършва върху основата на историческите цели на работническата класа като класа, призвана да осигури изграждането на безкласово общество. Колкото повече интересите на различните социални групи ще се сближават и сливат с коренните интереси на работническата класа, толкова повече ще нараства социалното, идейното и морално-политическото единство на социалистическото общество.

Все повече ще се разгръща процесът на развитие на социалистическата нация в България. Все повече ще се сближават гражданите на нашата страна с различен народностен произход.

В изграждането на социалистическото общество участвуват няколко поколения — звена от живата верига на човешкия прогрес. Партията и занаятът ще съчетава

техните общи и специфични интереси, ще насочва техните сили и воля за хармонично и бързо развитие на социализма.

Победата на социализма създава коренно нова обществена обстановка за *подрастващите поколения*. Партията ще полага нарастващи грижи за младежта, ще издига нейното място и роля в системата на социалистическите обществени отношения, в труда, управлението и общественно-политическия живот, в изграждането на новия строй, ще осигурява все по-широки възможности сама да кове своето бъдеще. Доверието към младежта партията ще съчетава с все по-голяма възискателност към нея.

Партията ще съдействува за формиране и развитие на политическите, познавателните и художествените интереси на подрастващото поколение. Нашата младеж и в бъдеще ще се възпитава в духа на революционните традиции на народа и партията, на пролетарския интернационализъм и социалистическия патриотизъм, на братската дружба със съветската младеж. Нейната марксистко-ленинска и научно-техническа подготовка, нейната всестранна култура непрекъснато ще се издигат. Българската младеж ще бъде още по-последователен носител на всичко ново и прогресивно, непоколебим защитник на социалистическата родина, вдъхновен борец за тържеството на комунистическия идеал.

Социализмът премахна завинаги неравноправното положение на *жената*, превърна я в пълноценен и уважаван труженник и гражданин. С всяка измината година социалното положение на жената ще се подобрява, ще се увеличава нейното свободно време за по-активно участие в обществения труд и особено в управлението на обществото, за обогатяване на нейната личност. Партията ще издига все повече жени на ръководна работа във всички области на обществения живот.

Семейството все повече ще се освобождава от своите минали елементи на материална зависимост, ще укрепва върху основата на общи духовни интереси. Функциите на семейството във възпитанието на децата ще се свързват още по-тясно с нарастващите грижи на обществото за отглеждането и възпитанието на децата. Това ще дава възможност за по-активно участие на членовете на семейството в различните сектори общественнополезен труд.

С цялата си дейност партията и занапред ще създава условия за формиране на социално-икономическото и идейното единство на обществото. Като характерна черта, вътрешно присъща на социалистическото общество, този процес ще разкрива предимствата на новия обществен строй, ще увеличава неговата нестрашна и привлекателна сила.

4. Повишаване на жизненото равнище на народа

За пръв път в историята на България социализмът създаде реални условия материалните и духовните блага да принадлежат на техните творци, да служат на цялото общество. *Грижата за човека е основна грижа на партията, смисъл и съдържание на цялата ѝ политика. Ускореното развитие на производителните сили, усъвършенствуването на производствените отношения, борбата за всеобхватен обществен напредък, са подчинени изцяло на девиза: „Всичко в името на човека, всичко за благо на човека!“*

Като осъществява неотклонно своята линия на постоянно повишаване на жизненото равнище на народа в съответствие с изискванията на основния икономически закон на социализма, занапред партията ще прилага комплексен подход при все по-пълното задоволяване на основните материални и духовни потребности на трудещите се. Партията ще пристъпи към радикални решения в тази област, съобразени както с днешните нужди, така и с перспективите на утрешния ден, като държи сметка не само за количествените, но и за качествено-структурните изменения на потребностите.

С увеличаването на производителността на труда и намаляване себестойността на продукцията, *реалните доходи на трудещите се непрекъснато ще нарастват по пътя на увеличаване на работната заплата и разширяване на фондовете за обществено потребление, от една страна, и намаляване на цените на стоките, за народно потребление и на цените на услугите, от друга.*

Съчетаването на двете насоки — увеличаване на заплатите и намаляване на цените — ще бъде характерна черта на политиката на партията за повишаване на народното благосъстояние.

Заедно с увеличаването на реалните доходи на населението *бързо ще се повишава общото равнище на*

народното потребление и ще настъпят прогресивни изменения в неговата структура. Ще нараства консумацията на по-пълноценни и качествени хранителни стоки. С изпреварващи темпове ще се увеличава потреблението на предмети за дълготрайна употреба и на стоки с културно предназначение.

Партията ще си поставя задачата да се постигне такова производство и внос на хранителни изделия, при което да бъдат задоволени биологически рационалните потребности на човека от основните видове хранителни продукти (мляко и млечни продукти, месо и месни продукти, яйца, плодове и зеленчуци) . . .

Народното благосъстояние във все по-голяма степен ще се определя от *развитието на услугите* както в количествено, така и в качествено отношение. През следващите години ще се развиват всестранно търговията, общественото хранене, общественият транспорт, комунално-битовите, съобщителните, здравните и просветно-културните услуги, обслужването от административен характер, изобщо сферата на обслужването . . .

Бързо ще се развиват онези сектори на обществените услуги, които водят до намаляване на домашната заетост на жената. Доколкото домакинският труд все още не може да се поеме изцяло от обществено организираното обслужване, ще се вземат мерки за осигуряване на семейството с достатъчно битова техника. Специални грижи ще се полагат за облекчаване на труда на жените с малки деца.

Отглеждането, възпитанието и образованието на *младото поколение* ще бъде първостепенна грижа на обществото за неговия най-ценен капитал, за неговото бъдеще и надежда.

Партийните и държавните органи и организации, социалистическите предприятия и стопанства ще отделят постоянно внимание за решаване на социалните проблеми на младежта — подобряване условията за труд и за отдих, повишаване на квалификацията, организиране на техническото творчество, майсторство и обучение на подрастващото поколение в предприятията . . .

Върху основата на *ускоряването на техническия прогрес*, на внедряването на комплексната механизация и автоматизация и повишаването на обществената производителност на труда, партията ще провежда *линия*

на системно намаляване на работното време — и на работния ден, и на работната седмица.

По-нататъшното разширяване на мрежата на *почивните домове* ще има важно значение за физическата и умствената отмора на трудещите се, за възстановяването на техните сили.

Услугите, спортът, физическата култура, туризмът, просветата, културата, изкуството и пр. ще разкриват все по-големи възможности най-пълно да се използва свободното време за непрекъснато обогатяване на общата и специалната култура на човека.

По този начин цялата непосредствена среда, в която живее и работи човекът в социалистическото общество — природна, материално-техническа, икономическа, социална, политическа, идеологическа, културна и т. н., — ще се развива и усъвършенствува така, че от една страна, ще формира разностранно развити личности, неразривно свързани с обществото, което ги е създавало, а, от друга страна, ще прави тези личности още по-активни и творчески преобразователи на тази среда и на самите себе си.

Повишаването на жизненото равнище на народа, увеличаването на възможностите за подобряване условията на труд и живот на хората в крайна сметка ще зависи от степента на нарастване на производството и обществената производителност на труда, от резултатите на труда на работническата класа, селяните-кооператори и народната интелигенция. Колкото повече ще се развиват производителните сили и ще се увеличава производителността на труда, колкото по-голям ще бъде реалният принос на всеки труженик в създаването на нови материални и духовни блага, толкова по-добре и по-честито ще живее нашият народ. Това е обективна закономерност, която произтича от природата на социализма като строй без експлоататори и експлоатация, строй, в който националният доход се разпределя в интерес на всички членове от обществото.

Партията не ще пожали сили, за да бъдат използвани всички възможности на социализма за умножаването на потока от материални и духовни блага, за създаване на по-добър, по-богат и по-културен живот на народа.

Задачите на партията в областта на духовната култура

Изграждането на социалистическото общество е процес както на развитие и усъвършенствуване на материално-техническата база и обществените отношения, така и на формиране на високоразвита система на духовен живот, на по-нататъшно израстване на новия човек — строител на социализма.

Прогресивните социални изменения в нашата страна премахнаха завинаги неравноправието в областта на духовния живот и доведоха до сериозно издигане на културата и на социалистическото възпитание на народа.

У нас марксизмът-ленинизмът е велика материална сила и оказва могъщо влияние като теория и практика върху цялото развитие на обществото, за формиране на новия човек.

Сега се създават условия за по-нататъшно развитие на социалистическата културна революция, за решителни изменения в образованието, в общата и техническата култура на народа и особено на подрастващите поколения, в развитието на науката и изкуството, за нови качествени промени във формирането на социалистическото обществено съзнание, в психиката поведението и стремежите на трудещите се, за свободна изява и развитие на творческите заложби на всеки член на обществото.

Разцветът на духовната култура все повече се превръща в обективна потребност и фактор на общественото развитие. Затова и работата за по-нататъшното разгръщане и обогатяване на духовната култура, за по-висока социалистическа съзнателност, за формиране на новия човек се води на широк фронт, сред всички слоеве на народа, във всички сектори на социалистическото строителство, с всички средства.

Задачите на партията в развитието на духовната култура на съвременния етап произтичат от главната цел на комунистическия обществен строй: всеотнашния напредък на обществото и свързаното с него всеотнашно развитие на личността. Те се решават в органическа връзка с другите задачи, с развиващата се социалистическа практика, с насъщните проблеми на световния революционен процес.

В различните области на духовния живот стоят следните основни задачи:

1. Комунистическото възпитание на трудещите се

Възпитаването на трудещите се в комунистически дух е сложен, труден и продължителен процес на изменение и самоизменение във и чрез трудовата, обществената и учебно-възпитателната дейност. *Възпитаването на идейно убедени, морално устойчиви, физически калени, общественно активни личности с високо съзнание за дълг и отговорност пред социалистическото общество стои в центъра на идеологическата работа, на всички области на духовния живот. Първостепенна грижа на партията и на цялото общество е комунистическото възпитание на младежта.*

Възпитателната работа да се постави изцяло върху основите на единството на обществените и личните интереси, на материалните и духовните стимули, на теоретическата и практическата дейност на партията.

Формирането на *научен светоглед* е сърцевината на цялата идеологическа и възпитателна дейност на партията. Превръщането на марксистко-ленинското учение в убеждение, в главен мотив на поведение е основно звено в комунистическото възпитание на личността. В поведението на всеки член на обществото и особено на всеки комунист, в дейността на всеки колектив и на всяка организация идейната убеденост и преданост трябва да се съчетават органически с общественополезни дела, с практически действия за реализиране на комунистическия идеал.

Развитието на социалистическото отношение към труда и към обществената собственост и занапред ще бъде особено важна задача на възпитателната работа. Партията изразява своята непримиримост към безделието, паразитизма, кариеризма и печалбарството, към разхищението на обществени блага. Партията изразява своята пълна подкрепа и уважение към съзидателната дейност във всички професии и области на труда и подчертава особеното значение, което придобиват в новите условия такива черти на трудовото възпитание като стремежа към творчество и новаторски решения, инициативността, високата трудова, професионална и техническа дисциплина, ученолюбието, усвояването на постиженията на науката и техниката.

Личната материална заинтересованост ще запази

своето основно значение. Едновременно с това все повече ще нараства огромната сила на духовните интереси. Формирането на социалистическо съзнание, на социалистическа нравственост, правилното съчетаване на материалните и духовните стимули активно ще влияят върху развитието и издигането на ролята на съзнателността в поведението и дейността на тружениците на социализма; в регулирането на материалните и другите социални отношения; във възпитаването на социалистическо отношение към труда, на съзнателна дисциплина, на колективизъм, другарство и взаимопомощ.

В процеса на изграждането на социалистическото общество все по-голямо значение придобива *нравственото възпитание*. Засилването на социално-политическото и идейното единство на народа и разгръщането на социалистическия демократизъм разкриват нови простори за действие на комунистическия морал като духовен регулатор на човешкото поведение. Тружениците на социализма се възпитават във всеотдайна преданост към делото на комунизма и в омраза към неговите врагове, в духа на социалистически колективизъм и хуманизъм, честност и правдивост, простота и скромност в личния и обществения живот, в дух на уважение към нормите на социалистическото общежитие. В нравствените ценности на социалистическото общество се съчетават прогресивните и революционните традиции на народа с нравствените добродетели на социализма, класово-партийното с общочовешкото, националното с интернационалното, личните интереси с обществените потребности и цели.

Изключително важно място заема възпитанието на новия човек в дух на *пролетарски интернационализъм и социалистически патриотизъм*. Партията и занапред ще води непримирима борба както против национализма, така и против изцоналния nihilизъм. Тя и занапред ще възпитава у народа и особено у младежта национална гордост, съзнание за дълг и отговорност пред родината, любов към революционните традиции и социалистическите завоевания на българския народ; съзнание за интернационален дълг, безгранично доверие и братска обич към великия Съветски съюз, към световната социалистическа общност, към международното комунистическо движение; солидарност с народите, кои-

то се борят срещу империализма, за мир и социален прогрес.

Формирането на новия човек изисква да се разгърне работата за *естетическото възпитание* на народа и особено на подрастващите поколения, като се предприемат всестранни мерки за естетическо възпитание и естетическа активност на тружениците на социализма. Да се преодолява исторически сложеният се разрыв между материално-производствената и естетическата сфера — в това се състои една от основните задачи на социалистическото развитие.

Неделима част от възпитанието на новия човек представлява *борбата против буржоазната идеология, против реакционните възгледи, религиозните предразсъдъци и отживелите времето си нрави и навици, създадени през хилядолетното господство на експлоататорските класи* и запазили се в една или друга степен в съзнанието и поведението на хората и след победата на социализма. *Неизменен остава великият принцип на нашата партия: никакво подценяване или омаловажаване на идеологическата борба, никакви компромиси в идеологическата сфера, борба срещу буржоазната идеология до пълната победа на комунистическата идеология.*

Преодоляването на отживелиците не е възможно, без да се ликвидират обективните и субективните принципи и предпоставки, които ги съживяват и подхранват. Поради това едновременно с разобличаването на идейното и моралното разложение на империализма, с научното обясняване на новите явления в капиталистическата действителност, с формирането на непримиримост към буржоазната идеология и буржоазния морал партията ще води още по-безкомпромисна борба срещу отрицателните явления, грешките и недостатъците в нашия живот, трезво и принципно ще разкрива техните корени, свосвременно ще взема мерки за отстраняването им.

Решаването на сложните задачи, свързани с комунистическото възпитание на народа, изисква да се създаде научно обосновава система от форми, методи и средства за възпитание и въздействие, да се провеждат социалистически, педагогически, както и комплексни изследвания върху процеса на формирането на новия човек, да се издигне научното равнище на ръководството на идеологическата работ-

2. Развитие на образованието

При изграждането на зряло социалистическо общество неизмеримо нараства значението на народното образование като основен фактор за превръщането на нашия народ във високообразован и културен народ, който ще бъде в състояние да решава и най-трудните проблеми на обществения и научно-технически прогрес. Поради това партията и занапред ще полага големи грижи за развитие и усъвършенствуване на образователното дело.

Народното образование има за цел:

да подготвя висококвалифицирани кадри от нов тип, способни да решават сложните задачи на социалистическото и комунистическото строителство, на научно-техническата революция;

да изгражда творчески личности, гъдни самостоятелно да мислят, да се ориентират във възникващите нови проблеми, да преодоляват трудностите и назрелите противоречия;

да формира граждани, възпитани в комунистически дух, верни на партията, с висока духовна и физическа култура.

За тази цел следва да се изгради по-съвършена система на народното образование; да се извърши дълбоко преустройство в съдържанието на учебния материал, в организацията и управлението на учебния процес в съответствие с потребностите на общественото развитие и закономерностите на научното познание, на процесите на диференциация и интеграция на науката; да се използват по-ефективни методи на обучение; да се развива ученическото и студентското самоуправление; да се издигне ролята на училището и висшите учебни заведения като могъщи идеологически институти.

Партията смята за необходимо в близките години да се въведе *всеобщо задължително средно образование на младежта в единното трудово-политехническо училище от нов тип*, в което ще се сближават и постепенно ще се сливат двата исторически възникнали клона за подготовка на младите поколения — общообразователният и професионалният. Единното политехническо училище ще трябва да дава на всеки младеж и девойка не само определени научни знания за природата и обществото и необходимата обща култура и политех-

нически кръгзор, но и определени производствени и технически навици, да ги подготвя да упражняват общественополезен труд. Съединяването на обучението и възпитанието с производителния труд при съвременните условия е една от генералните насоки на преустройството на образователното дело. Основен лозунг на партията в тази област е: „Учение и труд, труд и учение.“

Нови и отговорни задачи се поставят пред *висшето образование*, което ще задоволява всички отрасли на народното стопанство и другите сфери на обществения живот с висококвалифицирани специалисти. Броят на кадрите с висше образование ще се увеличава с постоянно нарастващи темпове. В условията на научно-техническата революция дейността на специалистите с висше образование придобива все повече научноизследователски характер. Това изисква висшите учебни заведения да се развиват като крупни центрове на научно творчество. Целият фонд на нашата наука трябва да бъде база и за обучение на новите кадри. Със своя младежки порив и дръзновение студентите ще се утвърждават като част от научно-техническия потенциал на страната.

На съвременния етап, в обстановката на бурно извършващата се научно-техническа революция, образованието престава да бъде еднократен процес на обучение. Необходимо е тружениците на социализма да продължават обучението, квалификацията и специализацията си през целия период на своя активен творчески живот. Поради това следва да се изгради *единна организация на следдипломно повишаване на квалификацията*, която да се превърне в мощен лост за развитието на техническия прогрес, за повишаване на ефективността на народното стопанство, за преодоляване на недостатъците на тясната специализация.

Партията поставя задачата да се създаде единна и планомерно построена мрежа от училища и висши учебни заведения, снабдени с най-нови технически средства за усвояване на знанията, със свои кабинети, лаборатории, библиотекни, със зали за художествена самодейност, физкультурни комплекси, интернати и полуинтернати, с ученически и студентски столове, с извънучилищни учреждения, лагери и почивни станции, чрез което да се осигуряват необходимите условия за съединяване на обучението с труда . . .

В издигане на образователното и възпитателното дело важна роля ще играят семейството, обществените организации, творческите и научно-техническите съюзи, средствата за масова информация и пропаганда.

Партията се стреми да превърне училището в могъщ и най-отговорен институт за комунистическо възпитание на младото поколение. Тя ще разгръща социалистическия демократизъм в учебното дело, ще развива самостоятелността и самоуправлението на учащите се. Тя и в бъдеще ще полага специални грижи за подготовката на висококвалифицирани учители и преподаватели, ще издигне още повече престижа и общественото признание на труда на учителите, на които обществото поверява обучението и възпитанието на младото поколение...

Задачите на партията в областта на социалното управление, държавното строителство и по-нататъшното развитие на социалистическата демокрация

В процеса на изграждането на новото общество социалистическите обществени отношения се обогатяват по съдържание и форма. Взаимната зависимост между отделните области на обществения живот става по-многогранна и динамична. Това усложнява и издига ролята на социалното управление в новия етап.

Главната линия в развитието на социалното управление е последователното разгръщане на социалистическата демокрация и непрекъснатото издигане научното равнище на управлението.

Демократическият централизъм ще продължава да се развива като основен принцип на социалното управление. Централизмът ще се усъвършенствува в съответствие с развитието на социалистическата собственост, на концентрацията, специализацията и интеграцията на производството, на цялостния обществен живот. Единоначалието все по-пълно ще се съчетава с колективния метод на ръководство.

Непрекъснато ще се разгръща социалистическият демократизъм, трудещите се все по-активно ще се въвличат в управлението на производството и обществото. Ще се разширяват функциите и правата на обществени-

те организации. Трудещите се ще участвуват непосредствено и чрез избрани от тях органи в управлението. Ще се въвежда постепенно изборност на ръководителите от различните равнища на управленческата дейност.

Основно място в системата на социалното управление ще продължава да заема социалистическата държава като главен инструмент, чрез който партията ще организира, регулира и координира различните сфери на обществените отношения.

Социалистическата държава е израз на народовластие. Като запазва основните си черти и функции на държава на диктатура на пролетариата, тя все повече прераства в политическа организация на целия народ.

Главната насока в развитието на социалистическата държава е постоянното разгръщане и усъвършенствуване на демокрацията, активното участие на трудещите се в управлението на държавата, на стопанското и културното строителство, в подобряването на работата на държавния апарат и засилването на народния контрол в неговата дейност. Нашата държава постоянно ще разширява своята социална база, все повече ще прераства в общонародна държава. Тя непрекъснато ще се усилва като организация, все по-пълно и всеотстранно ще изразява интересите на трудещите се и социално класовото единство на обществото. Постепенно ще се засилва развитието на недържавни форми в социалното управление.

Промените в икономическата и социалната структура на обществото ще предизвикват изменения и във функциите и компетенциите, в институтите и учрежденията на държавата. Все по-пълно ще се проявява стопанско-организаторската и културно-възпитателната функция на социалистическата държава във всички области на обществения живот; ще се засилва нейната роля в изграждането на материално-техническата база и в управлението на цялата социалистическа икономика, за непрекъснатото подобряване на жизненото равнище на народа, за по-нататъшното развитие на националната култура, за комунистическото възпитание на трудещите се . . .

Задачите на партията в областта на международните отношения

Политиката на Българската комунистическа партия на международната арена се определя от социалистическия характер на нашето общество, от марксистко-ленинската същност на партията. Тя е последователно интернационалистическа, истински демократична и дълбоко миролюбива. Тази политика има за цел максимално да съдействува за защита на придобивките на социалистическата революция, за изграждане на развито социалистическо общество у нас, за укрепване на единството на световната социалистическа система и бевото братство между комунистите от всички страни, за засилване освободителната борба на народите и трудещите се, за развитие и задълбочаване на световния революционен процес, за сплотяване на всички революционни сили в борбата за национална независимост и против империализма, за укрепване на мира и сътрудничеството между народите, за победата на социализма в света.

През изминалите десетилетия пролетарският интернационализъм и българо-съветската дружба дълбоко се вкорениха в нашата партия, превърнаха се в нейна отличителна черта, в характерен национален белег на българския народ. Българските комунисти и нашият народ знаят, че без Комунистическата партия на Съветския съюз, под чието благотворно влияние е раснала и възмъжавала нашата партия, без всестранната подкрепа на Съветския съюз буквално във всички области на живота Народна република България не би могла да завоюва такива големи успехи, не би могла да си поставя и да осъществява задачите на настоящата програма. За Българската комунистическа партия и българския народ българо-съветската дружба е като слънцето и въздуха за всяко живо същество, тя е дружба от векове и за векове, една от главните движещи сили на нашето развитие, условие и гаранция за бъдещия възход на нашето социалистическо отечество, за неговия утрешен ден.

Като изхожда от своите национални и интернационални задачи и задължения, Българската комунистическа партия и в бъдеще:

ще развива и задълбочава с всички сили братството, единомислието и единдействието с КПСС, ще провежда курс на всестранно сближаване на Народна република България със Съветския съюз;

ще работи системно за по-нататъшното укрепване на единството и сплотеността на партиите и страните от социалистическата общност, за развитие на сътрудничеството и взаимопомощта на двустранна и многостранна основа с братските социалистически страни, за задълбочаване на икономическата интеграция между тях;

ще разширява сътрудничеството със социалистическите страни в областта на международните отношения, за най-тясно взаимодействие и координация на външно-политическата им дейност;

ще дава своя принос за повишаване отбранителната мощ на световната социалистическа система;

ще развива връзките с комунистическите и работническите партии, ще работи за засилване на единството на комунистическото движение върху основата на марксизма-ленинизма и пролетарския интернационализъм;

ще дава своя принос за постигане на единдействие в редовете на международната работническа класа и нейните организации;

ще води настъпателна борба срещу буржоазната идеология, срещу антикомунизма и антисъветизма;

ще разширява връзките и сътрудничеството с новоосвободените и развиващите се страни, ще продължава да оказва всестранна подкрепа на борбата на народите против колониалното робство за свобода и независимост;

ще съдействува за укрепване на единдействието и сплотеността на всички антиимпериалистически сили;

ще продължава заедно с другите миролюбиви сили борбата за отпор срещу агресивните действия на империализма, за предотвратяване на световен термоядрен конфликт, за пълна забрана на ядреното оръжие, за общо и пълно разоръжаване, за мир и сигурност в Европа и целия свят;

ще осигурява курс на мирно съвместно съществуване в отношенията на нашата страна с капиталистическите държави, на сътрудничество в областта на икономиката, туризма, културните връзки, науката и техниката върху взаимно изгодна основа;

в духа на своите традиции и конструктивна политика ще продължава да отделя особено внимание и да полага всички възможни усилия за превръщане на Балканите в район на мир и сигурност, на добросъседство и плодотворно сътрудничество.

Българската комунистическа партия е била и винаги ще бъде верен отред на международното комунистическо движение. Тя и занапред ще върви в единен интернационален строй с КПСС и братските партии от другите социалистически страни, със световното комунистическо движение, с международната работническа класа и националноосвободителното движение в борбата против империализма, за мир, демокрация и социализъм.

IV. Ръководната роля на партията в изграждането на развито социалистическо общество

Българската комунистическа партия е висша форма на политическа организация на работническата класа, неин изпитан марксистко-ленински авангард, всепризнат ръководител на народа. Боеви мащаб на трудещите се, тя обединява и насочва техните усилия към общата цел. Комунистическата партия разработва генералната линия и политиката в социалистическото строителство, определя главните насоки на развитието на икономиката, обществените отношения и културата, на подобряването на жизненото равнище на народа, на външната политика на страната. Всички завоевания и успехи в строителството на социализма са постигнати под ръководството на партията. Трудещите се уважават и обичат Комунистическата партия, вярват в партията, вървят след партията. Нейният велик идеал — комунизмът, става идеал на всички трудещи се, на народа.

Комунистическата партия е жив политически организъм. Укрепването на социалното единство на обществото, доближаването на интересите на другите обществени класи и групи до интересите на работническата класа обективно пораждат предпоставки *Комунистическата партия на работническата класа постепенно да прераста в марксистко-ленински авангард на народа, да става партия на целия народ.* Като изразява и защитава интересите на целия народ, тя продължава да

провежда ясно изразена класова, пролетарска политика. Нейните принципи, цели и задачи, нейният подход към процесите и явленията на социалния живот са последователно класово-партийни.

Етапът на изграждане на развито социалистическо общество се характеризира с още по-голямо нарастване на ролята и значението на Комунистическата партия като ръководна и направляваща сила. Това е закономерен процес и се обуславя: от увеличаването на мащабите и сложността на социалистическото строителство; от ускоряване на социалните процеси под въздействието на бурно развиващата се научно-техническа революция, усложняването на обществените отношения и издигането на ролята на системата на социално управление във функционирането на цялостната обществена система; от засилването на творческата активност на масите и по-нататъшното развитие на социалистическата демокрация; от растящото значение на теорията на научния комунизъм, обобщаването на новата практика и големите задачи на комунистическото възпитание на народа; от класовата борба между социализма и капитализма на световната арена, от необходимостта да се изработва вярна линия в международните отношения и от интернационалната отговорност на нашата социалистическа държава.

Отричането или подценяването на ръководната роля на партията неизбежно води до отстъпление от класово-партийните позиции, до прояви на антисоциалистическа стихия, уврежда народните интереси, създава заплахата за деформация на социалистическия строй и реставрация на капитализма.

Повишават се изискванията към *научното равнище на партийната работа и ръководство.* Органическото единство на науката и политиката, на теорията и практиката е характерна черта и основен принцип на партийното ръководство.

В съвременните условия значението и задачите на *теоретическата работа* още повече нарастват. Марксистко-ленинската теория винаги е била ръководство за действие на Българската комунистическа партия — и в борбата против капитализма, и в строителството на социализма. И занапред марксистко-ленинската теория ще осигурява научен подход при ръководенето на ико-

номическия, обществения и културния живот на народа, ще осветлява пътя на практиката. Партията ще полага постоянни грижи за чистотата на марксистко-ленинската теория, за нейното творческо развитие и приложение. В политическата, организаторската и идеологическата дейност нейните органи и организации по-пълно ще използват съвременните методи на научния анализ, все по-пълно ще се опират на постиженията на марксистко-ленинската философия, политическата икономия, научния комунизъм и другите обществени науки.

Като анализира въз основа на най-пълна и обективна информация тенденциите и потребностите на общественото развитие и обобщава опита на масите, партията организира народа за преодоляване на противоречията и превъзможване на трудностите, за решаване на проблемите, които стоят пред обществото.

Основна грижа на идеологическата работа, на която партията придава първостепенно значение, за по-нататъшното развитие на социалистическия строй е:

страстно и убедително да разпространява великите идеи на Маркс, Енгелс и Ленин, да ги вкоренява като цялостен мироглед на всички труженици, на целия народ;

пламенно и аргументирано да убеждава трудещите се в дълбоката правда и плодотворност на политиката на партията, да я превръща в тяхно кръвно дело, да ги прави съзнателни борци за нейното претворяване в живота;

да дава отговор на новите проблеми, породени от развитието на науката и обществената практика; да конкретизира и обогатява, творчески да развива идеите на марксизма-ленинизма и да осветлява бъдещето;

настъпателно да воюва против буржоазната идеология, против десния и „левия“ опортюнизъм, да пази чистотата на марксистко-ленинското учение.

Главен критерий за резултатността на идеологическата работа е степента на активност на масите в обществено-политическия, икономическия и културния живот, степента на превръщането на марксистко-ленинските идеи, на политиката на партията в материална сила.

Създаването на научнообоснована стратегия на идеологическата дейност, разработена в тясна връзка със задачите на изграждането на развито социалисти-

ческо общество и на борбата против идеологическата диверсия на империализма, е едно от основните условия за целенасочена, ефикасна и перспективна работа на целия идеологически фронт.

Ръководната роля на партията в най-голяма степен зависи от нейното развитие и функциониране като *самодейна политическа организация*, която се опира на строго спазване и последователно развитие на демократическия централизъм. Партията смята за свое първостепенно задължение да съблюдава и прилага ленинските принципи на партийно ръководство и норми на партийен живот, да разгръща вътрешнопартийната демокрация, критиката и самокритиката, неотклонно да осъществява колективността в ръководството;

да не допуска отрицателни явления, които биха довели до злоупотреба с властта, до нарушение на социалистическата демокрация и революционната законност, до субективизъм и волунтаризъм. В съответствие с обективните потребности партията ще усъвършенствува своята организационна структура, форми и методи на ръководство, ще разширява участието на всички партийни членове в обсъждането и изработването на партийната политика. Към мнението и предложенията на комунистите ще се проявява пълно внимание и уважение. От ония, които нарушават партийния устав, ограничават правата на комунистите и задушават критиката, ще се търси най-строга отговорност.

Ленинският принцип на демократическия централизъм изисква едновременно с развитието на вътрешнопартийната демокрация максимално да се укрепва *дисциплината в партията*, нейното идейно и организационно единство. Пълна демокрация, свобода на мненията и критиката при обсъждане на всички въпроси, желязна, съзнателна дисциплина и единство на действията, след като е взето решение с мнозинство, точното изпълнение на решенията на висшестоящите изборни органи — такъв е неотменимият закон на партийния живот, задължителен за всички комунисти, където и да работят и какъвто и пост да заемат.

Концентрацията и специализацията в икономиката и науката превръщат *първичните партийни организации* в политически ръководители на крупни производствени и социални единици; увеличава се обемът,

усложнява се характерът на проблемите, които те решават. Новият етап изисква да се повишава отговорността на първичните партийни организации, да се разширяват техните права и контролни функции, да се засилва тяхната авангардна роля.

С оглед на това е необходимо всяка партийна организация да живее с проблемите на трудовия колектив, с целия комплекс от въпроси, свързани с труда и бита на милионите хора, с големите национални задачи и предизчертания на партията и социалистическата държава.

Партията и занапред ще взема мерки за правилното регулиране на своя *социален и качествен състав*. Големата отговорност на партията и комунистите пред народа повелява да се повишават изискванията към стъпващите в партийните редове. Партията обединява най-добрите и съзнателни синове и дъщери на работническата класа, на селяните-кооператори, на интелигенцията, на целия народ.

Партията смята за свое важно задължение да повишава теоретическото и политическото равнище, общата култура и специалното образование на комунистите, да засилва тяхната челна роля като възпитатели, организатори и ръководители на трудещите се. У всеки комунист трябва да се повишава чувството за отговорност за състоянието на работата в неговата организация и в цялата партия. Комунистът отговаря за партията, както партията е отговорна за всеки комунист. Основно правило в живота на партията, на всички нейни организации и занапред ще бъде да пазят чистотата на своите редове, да се освобождават от всеки, който не оправдава високото звание член на Българската комунистическа партия.

Осъществявайки своята ръководна роля посредством комунистите, партията обединява и насочва усилията на *държавните и обществените органи и организации* към единна цел, действайки с присъщите на нея методи на организаторска и идейно-възпитателна работа. Това означава:

партийните органи и организации да осигуряват провеждането на партийната политическа линия при разработването и осъществяването на основните задачи, които решават държавните и обществените организации;

последователно да се разграничават ръководните политически функции на партията от функциите на другите звена в системата на социалното управление, всяко от които има свое определено поле на дейност, свой специфичен строеж, форма и методи на работа;

партията да продължава още по-последователно да провежда линия на уважение и доверие към кадрите, на строга принципиалност и висока изискателност към тях, на сплотяване силите, знанията и опита на всички поколения и на всички отреди кадри. И занаяпред ще осъществява класово-партиен подход при техния подбор и разпределение. Най-добрите представители на работническата класа, както и на другите категории на трудещите се, които притежават политическа закалка и изяви организаторски способности, ще се избират в ръководствата на партийните и обществените организации, ще се издигат на отговорна държавна и стопанска работа.

Връзките на партията с народните маси ще продължават да се развиват и обогатяват. Основен метод на партийното ръководство на масите все повече ще става методът на убеждение и възпитание. Разясняване на партийната политика и на задачите на деня, внимателно отношение към мнението и предложенията на трудещите се; задълбочено изучаване на законните потребности и специфичните интереси на трудещите се и постоянна грижа за удовлетворяването им; откровен разговор за трудностите в общественото развитие, за недостатъците и слабостите, за отрицателните явления и тенденции, проявяващи се в някои среди, и последователната работа и борба за преодоляването им — такава е линията на партията в нейните взаимоотношения с безпартийните маси.

Партията смята за свой дълг обстойно и своевременно да информира трудещите се за събитията вътре в страната и на международната арена, за действията, които предприема. Само така народните маси ще бъдат в курса на партийната политика и все повече ще се сплотяват около партията.

И в бъдеще първостепенна грижа на партията ще бъде укрепването на взаимното доверие и единството между ръководителя, партия, класа, народ.

Силата на Комунистическата партия е в нейната

вярност към принципите на марксизма-ленинизма, в единството между думите и делата, в нейното непоклатимо идеологическо и организационно единство, в нейната устойчивост и морално-политическите качества на комунистите, в нейните здрави връзки с работническата класа, с народа, в нейната преданост към пролетарския интернационализъм и международното комунистическо и работническо движение.

V. Комунизмът — крайна цел на Българската комунистическа партия

Векове наред народните маси са мечтали и мрели за свобода и хляб, за човешки правдини и човешки живот. Векове наред най-светлите умове на човечеството са строили планове за хармонично и щастливо общество, свободно от кървави конфликти и социално неравенство, от потисничество и експлоатация.

Бунтове, въстания, революции са разтърсвали страни и континенти, падали са правителства и тронове, рухвали са империи и строеве. А на смяна на една експлоататорска класа е идвала другá експлоататорска класа.

И така е било до онова време, когато на историческата сцена излезе пролетариатът — оная единствена експлоатирана и потисната класа, която не може да освободи себе си от експлоатиращата и потискаща я класа, без едновременно да освободи цялото общество завинаги от експлоатация, потисничество и класова борба.

За пръв път в историята на човешката мисъл марксистко-ленинското учение замени мечтите и утопиите с научнообоснована, стройна теория за преустройство на света и определи средствата и пътищата за постигането на тази цел.

Минаваха години. Идеите на научния комунизъм завладяваха световния пролетариат. Над една шеста част от земната суша гордо се развя червеното знаме на октомврийската пролетарска победа и възвести началото на дългоочакваната нова ера. Израсна могъщо световно комунистическо движение. Социалистическата революция победи в редица страни на Европа, Азия, Америка. Възникна световната социалистическа система. Редица новоосвободени страни отхвърлиха капиталистическия път на развитие и обърнаха поглед към социализма.

Днес комунизмът вече не е само прекрасна мечта, той е живо дело на стотици милиони хора в света на социализма, реална и постижима цел на други стотици милиони пролетарии, които се вдигат на решителна борба в ония страни, където все още господствува буржоазната класа.

Пръв осъществил победоносна социалистическа революция, построил пръв социализма, съветският народ, пръв в света превърна крайната цел — построяването на комунистическото общество — в своя непосредствена практическа задача.

Комунизмът е безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестранното развитие на хората ще израснат върху основата на постоянно развиващата се наука и техника и производителните сили, където всички източници на общественото богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип „От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите“. Комунизмът е високоорганизирано общество на свободни и съзнателни труженици, в което ще се утвърди общественото самоуправление, трудът за благо на обществото ще стане за всички първа жизнена потребност, осъзната необходимост, способностите на всекиго ще се прилагат с най-голяма полза за народа.

Да се построи комунистическото общество в България като неразделна част от световната комунистическа система — такава е крайната цел на Българската комунистическа партия.

В осъществяването на тази цел Българската комунистическа партия се ръководи от разбирането за постепенното прерастване на социализма в комунизъм като обективен закономерен процес. Необходимите икономически, социално-идеологически, културни и други предпоставки за прехода от първата, социалистическата, към висшата, комунистическата фаза, се създават в процеса на развитие на зрялото социалистическо общество.

Във висшата фаза на комунистическата формация производителните сили се отличават с изключително високо развитие. В общественото производство господстващо положение заемат пълната автоматизация и ки-

бернетизацията. Комунизмът променя характера на труда, но не освобождава членовете на обществото от труд. Трудът е във висша степен непосредствено обществен в социално еднороден. Той не е задължение, а призвание, естествена и свободна изява на творчески порив, труд за благо на обществото, станал осъзната необходимост и първа жизнена потребност за човека.

Производствените отношения при комунизма се основават на единната комунистическа собственост, която обуславя по-нататъшното усъвършенствуване и сътрудничеството, взаимната помощ и другарското съревнование. Продуктите на труда загубват стоковата си форма. Изчезват парите и пазарът. Благата за лично потребление се разпределят според постоянно растящите потребности на хората.

От сферата на личните взаимоотношения изчезва материалната зависимост. Семейните отношения се освобождават напълно от материалните съображения и изцяло се изграждат върху взаимната любов, дружба и уважение.

В комунистическото общество *духовната култура достига пълния си разцвет*. Науката предоставя целия си потенциал за развитието на производителните сили, за ръководството на обществото, за физическото и духовното развитие и усъвършенствуване на човека. Изкуството навлиза във всички сфери на живота и бита, осъществява напълно задачата за естетическото формиране на човека и на човешките отношения и по законите на красотата.

Комунизмът се характеризира с *обществено самоуправление, в което активно участвуват всички членове на обществото*. Огромна направляваща сила имат единните норми на комунистическото общество.

Свободното време на хората се увеличава и е показател за богатството на обществото. То е източник за възпроизводство на техните физически и духовни сили, за всестранно творчество. *Разцъфтяват и напълно се разкриват способностите, дарованията и добродетелите на свободния човек*. Основни черти на човека в комунистическото общество са високата съзнателност, трудолюбието, дисциплината и предаността към интересите на обществото. За него е характерно единството между съзнание за колективност и творческа самостоятел-

ност, между универсалност на духа и трудова специализация, между свобода на действието и самоконтрол в действието...

Световното комунистическо стопанство, регулирано по единен план, постепенно се изгражда чрез разширяване и задълбочаване на интеграцията на социалистическите страни и по-нататъшното им развитие по пътя на комунизма. Усъвършенствуват се международните форми на организация на общественото производство. Формира се и се развива интернационалната комунистическа собственост. Едновременно с това става все по-тясно и всеотрасно *сближаване на нациите до пълното им сливане в бъдеще* върху общността на техните икономически и духовни интереси, върху основата на братската дружба и сътрудничество.

С комунизма обществото преминава напълно от царството на необходимостта в царството на свободата.

Комунизмът е прекрасното бъдеще на всички народи.

Комунизмът е прекрасното бъдеще, към което Българската комунистическа партия уверено води българския народ.

Програма на БКП, приета на X партиен конгрес, Партиздат, 1973, с. 217, 233—244.

Т. Живков

Из „ОТЧЕТЕН ДОКЛАД НА ЦК НА БКП ПРЕД ДЕСЕТИЯ КОНГРЕС НА ПАРТИЯТА“

Теоретическата основа, върху която ние поставяме разглеждането и изясняването на развитото социалистическо общество, е марксистко-ленинското учение за възникването, формирането и развитието на комунистическата общественно-икономическа формация.

Развитието на обществото е сложен и противоречив процес, при който обществото минава през различни общественно-икономически формации, а всяка формация преминава на свой ред през различни фази, различни етапи и степени на развитие.

Да вземем например капитализма. Тази обществена формация днес няма същия вид, същата физиономия, каквато имаше в началото на своето развитие. Ние го-

говорим за манифактурен етап в развитието на капитализма, говорим за промишлен капитализъм, говорим за империализма като най-висок и последен стадий в развитието на капитализма. Но животът показва, че самият този стадий, който Ленин така блестящо анализира, също минава през различни етапи. Свидетели сме, че сега империализмът се намира на нов етап, чиято най-характерна черта е държавно-монополистическият капитализъм.

Известно е, че Ленин говореше за различни етапи и на преходния период от капитализма към социализма.

Социализмът като първа фаза на комунизма също преминава от по-низши към по-висши форми на социална организация, от по-низши към по-висши етапи на своето развитие. Класиците на марксизма-ленинизма изрично подчертаваха необходимостта да се разглеждат комунистическата формация и нейните фази, включително и социализмът, не статично, застинало, а в тяхното диалектическо развитие.

Не бива да се забравя, че капитализмът започна да развива производствените си отношения още в недрата на феодализма. Социалистическите производствени отношения, както е известно, възникват и се развиват едва след завоюването на политическата власт. Освен това, както показва историческият опит, през преходния период от капитализма към социализма не е възможно да се изгради изцяло материално-техническа база, характерна за социалистическия строй. През преходния период постепенно се изграждат социалистическите производствени отношения, но след това те трябва да продължават да се развиват и усъвършенствуват. Преходният период не е достатъчен, за да се извърши изцяло социалистическата културна революция и да се утвърди напълно социалистическата идеология в съзнанието на широките народни маси. Преходният период не е достатъчен, за да се формира новият човек, способен да изгражда втората фаза на комунистическата формация. Преходният период не е достатъчен, за да може да се осигури хармонично развитие на целия обществен организъм.

Следователно след преходния период от капитализма към социализма обществото няма още нито обективни, нито субективните предпоставки за преминаване към

висшата фаза на комунистическото общество. Нужен е повече или по-малко продължителен период, през който социализмът се развива, докато стигне онзи най-висок етап, който Ленин нарече „развито социалистическо общество“, когато социализмът разкрива и реализира всички свои потенциални възможности за растеж на производителните сили, на производствените отношения, на културата, на жизненото равнище на масите, на човешката личност — етапа, на който той разкрива най-пълно своето безспорно превъзходство над капитализма в главните сфери на обществения живот.

Анализът на общественото развитие, на сегашните материални и духовни условия, в които се развива нашето общество, ни показва, че България се намира в етапа на изграждане на развито социалистическо общество, в етапа, в който ние ще доизградим материално-техническата база на социализма, ще усъвършенствуваме социалистическите производствени отношения, ще развием и разгърнем всички елементи на надстройката, характерни за зрелия социализъм.

Следователно изграждането на развито социалистическо общество и в нашата страна е обективен, закономерен и исторически необходим процес, продиктуван от постигнатата степен в развитието на производителните сили и производствените отношения и от закономерностите на прерастването на социализма в комунизма.

Разработката на въпроса за развитото социалистическо общество ни довежда и до друга теоретическа постановка, на която ще се спра накратко.

Известно е, че в „Критика на Готската програма“, като характеризира първата фаза на комунистическата обществено-икономическа формация, т. е. социализма, Маркс писа: „Ние имаме работа тук не с такова комунистическо общество, което се е развило върху своя собствена основа, а напротив — с такова, което токущо възниква именно от капиталистическото общество и следователно във всяко отношение — в икономическо, нравствено и умствено — още носи наследствените белези на старото общество, от чиито недра то е излязло“ (*К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч. т. 19, стр. 20*). Докато по-висшата фаза на комунистическата формация, комунизмът, възниква и се развива върху своя собствена основа.

В проекта на нашата програма обаче се казва, че „зрелият социализъм се изгражда и развива върху собствена, социалистическа основа“.

Ние смятаме, че тук противоречие няма, а става дума за по-нататъшно конкретизиране и развитие на една и съща концепция върху основата на нов богат исторически опит. Маркс говори за социалистическо общество, което току-що възниква от капиталистическото общество.

Обаче нашето социалистическо общество, което вече премина немалък период на интензивно развитие и уверено върви към своята зрелост, може ли да се нарече общество, което току-що е излязло от капиталистическото общество? Можем ли да кажем, че изграждането на развито социалистическо общество се осъществява не върху неговата собствена основа, а върху основата, която ни е оставил капитализмът и в икономическо, и в политическо, и в нравствено, и в умствено отношение? Мисля, че отрицателният отговор на този въпрос днес за нас е напълно очевиден.

Какви са главните предпоставки, създадени в нашата страна за изграждане на развито социалистическо общество?

Първата основна предпоставка е абсолютното господство на социалистическите производствени отношения в града и селото, формираната единна социалистическа икономическа база за развитието на цялото общество.

Втората предпоставка е достигнатата степен в развитието на производителните сили. Ние успяхме да създадем сравнително висока материално-техническа база и по-висока квалификация на работната сила, което ни дава възможност сега да решаваме качествено нови задачи в развитието на промишлеността, селското стопанство и в другите сектори на социалистическата икономика.

Третата предпоставка е новата, коренно различна от капитализма, социално-класова структура и идейно-политическото и морално единство на нашето общество.

Четвъртата предпоставка е пълното господство на социалистическата политическа и идеологическа надстройка. Народнодемократичната държава играе огромна роля в социалистическото изграждане на страната.

Марксистко-ленинската идеология е непоколебимата основа на цялостния духовен живот у нас.

Петата предпоставка е укрепналата световна социалистическа система, новият тип взаимоотношения между страните на социалистическата общност, развиващата се международна социалистическа интеграция.

Всичко това представлява същевременно и онази нова, собствена социалистическа основа, родена в хода на формирането на социалистическия строй, върху която по-нататък се изгражда и развива зрялото социалистическо общество.

Сега ние знаем от самия опит на общественото развитие, че фазата на социализма ще обхване цял исторически период, който е доста продължителен. Социалистическото общество у нас и в другите социалистически страни, да не говорим за Съветския съюз, има вече зад гърба си една съвсем некротрайна и същевременно изключително богата история. Найстина тя е много по-кратка от историята на капитализма, но затова пък е неизмеримо по-наситена със собствено творчество и в икономическия, и в социално-политическия, и в нравствения, и в духовния живот.

Именно върху основата на това ново, богато и многостранно творчество ние изграждаме и ще изграждаме развитото социалистическо общество. В този смисъл ние казваме, че зрелият социализъм се изгражда и развива върху собствена социалистическа основа. За разлика от онези социализъм, който непосредствено се раждаше и утвърждаваше върху наследството, което сме получили от капитализма в областта на развитието на производителните сили, на бита, на културата, на възпитанието и т. н., развитият социализъм се изгражда и развива върху основата на утвърдени социалистически производствени отношения, върху основата на новоизграждащата се материално-техническа база на социализма, върху основата на високо развит политически и нравствен живот, върху основата на социалистическата държавност и демокрация, върху основата на развита социалистическа култура, идеология и възпитание на огромна част от населението. С една дума, ние изграждаме развитото социалистическо общество върху една социално-икономическа основа, коренно противоположна на капиталистическата действителност.

Що се отнася до родилните петна, до наследствените белези от капитализма, за които говори Маркс, те действително ще бъдат исторически преодолени и изживени и окончателно ще изчезнат едва когато обществото премине във висшата фаза на комунистическата формация. Но и самите тези петна, както показва историческият опит, претърпяват съществени изменения в различните етапи на развитие на социалистическия строй. Когато Маркс говори за социализъм като за общество, което все още носи върху себе си рождените белези на капитализма, той има предвид едно твърде широко по обем историческо наследство, отрицателно от гледна точка на пълния комунизъм. Тук влизат на първо място такива явления, като различията между селото и града, между умствения и физическия труд, социалните класи и техните различия и противоречия, държавата, църквата и т. н., които социализмът наследява непосредствено от капитализма. Тук влизат също многобройните отживелици в битата, в психологията, в идеологията, в съзнанието и възпитанието, които продължават да се проявяват в една или друга сфера на социалния и личния живот на хората на социалистическото общество. Даже в самия социалистически принцип на разпределение на благата според труда Маркс виждаше остатък от буржоазното право.

Цялото това историческо наследство ние не можем нито да прескочим, нито да отменим с декрет. То може да бъде окончателно ликвидирано и разчистено само в резултат на огромната и неуморна дейност на трудещите се и преди всичко на работническата класа и комунистическата партия в процеса на социалистическото и комунистическото строителство.

Това историческо наследство обаче не преминава механически към социализма, не остава неизменно. То се пречупва през социалистическата действителност и получава качествено ново съдържание, проявява се в нови форми и изпълнява качествено нови функции. Тук нямаме предвид онези отживелици от буржоазното общество, каквито са нравствените, религиозните, политическите и други идеи, враждебни на социализма, срещу които трябва да водим неотслабваща борба. Става дума за друго.

И при социализма има класи и класови различия,

но това са нов тип класи с нов тип взаимоотношения. При социализма няма експлоататорски класи, а има дружески класи, при ръководната роля на работническата класа.

Социалистическата държава е също държава, но от нов тип — първата в цялата човешка история държава на неексплоататорска класа, чието историческо призвание е да създаде такова общество, в което няма да има нито класи, нито държава.

И при социализма съществуват различия между умствен и физически труд, между село и град, но тук тези различия нямат характер на антагонистични противоречия.

Така че когато говорим за рождените белези от капитализма, ние трябва същевременно да имаме предвид новото съдържание, новите форми на проявление, новите функции на това наследство от миналото.

Следователно гледището за собствена основа на развитото социалистическо общество съвсем не отрича Марксовата концепция за рождените белези на капитализма, които социализмът носи върху себе си, а почива върху по-нататъшното конкретизиране и развитие на тази концепция въз основа на съвременния исторически опит.

Друг важен теоретически проблем, който има първостепенно значение за дейността на нашата партия, е проблемът за характера и тенденциите на развитие на социалистическата собственост в етапа на изграждане на зряло социалистическо общество. Както е известно, социалистическа собственост е онази комунистическа основа, върху която се формира, развива и усъвършенствува социалистическият строй. Затова и в програмата е отделено специално внимание на този проблем.

Кои са основните тенденции в развитието на социалистическата собственост у нас през следващите години?

Преди всичко това е непрекъснатото разширяване и обогатяване на двете форми на социалистическа собственост — и на общонародната (държавната), и на кооперативната. Разширяването на социалистическата собственост означава не само количествен растеж. То същевременно е процес и на качествени изменения, процес на нейното по-нататъшно усъвършенстване.

По-нататъшното развитие на държавната собственост се осъществява на дадения етап преди всичко чрез усъвършенствуване на формите на стопанисване на тази собственост. В това отношение особено важна роля играе концентрацията на производството и на тази основа — окрупняването на стопанските единици. В последните години у нас се изграждат мощни икономически единици в лицето на държавните стопански обединения, чиито колективи са способни самостоятелно да решават основните проблеми на съответните отрасли.

Кооперативната социалистическа собственост се развива преди всичко по линията на по-нататъшното обобществяване на средствата за производство. Окрупняването на кооперативните стопанства и особено изграждането на аграрно-промишлените комплекси очертават основните насоки на тази тенденция. Степента на обобществяване на средствата за производство в кооперативния сектор ще продължи да се повишава през следващите години и ще представлява важен момент в усъвършенстването на кооперативната собственост.

От това следва, че през етапа на изграждане на развито социалистическо общество усилията на партията трябва да бъдат насочени към опазване, развитие и усъвършенстване и на двете форми на собственост, към задълбочаване на обществения характер на социалистическата собственост като цяло. Всеки опит да се подценява кооперативната собственост, нейното значение в развитието на икономиката е вреден и в разрез с обективните тенденции и потребности на общественото развитие. Кооперативната форма на собственост далеч не е изчерпала своите икономически възможности. Тя има своето определено историческо място и роля в процеса на по-нататъшното изграждане на социализма у нас. Друг е въпросът, че в процеса на общото и непрекъснато увеличаване на общественото производство производството, съсредоточено в ръцете на държавата, ще нараства по-бързо. По такъв начин обхватът на общонародната собственост като основна форма на социалистическа собственост ще се разширява, ще укрепва нейната водеща роля в развитието на икономиката, в издигане равнището на обобществяване на средствата за производство в кооперативния сектор, ще се засилва нейното положително въздействие върху главните процеси на обществения живот.

Едновременно с развитието и обогатяването на социалистическата собственост се развива и друга важна тенденция, която през този етап е особено характерна и получава все по-широк простор. Става дума за постепенното сближаване на кооперативната и на държавната собственост, което в перспектива ще доведе до тяхното сливане в една общонародна собственост.

Тази тенденция протича върху основата на бързото развитие на производителните сили и в двата сектора на народното стопанство, върху основата на един непрекъснат диалектически процес на взаимно проникване и обогатяване на двете форми на собственост, при което и държавната, и кооперативната собственост повишават степента на своята зрелост.

Този процес на взаимно проникване и обогатяване, на постепенно сближаване се проявява в няколко основни направления:

— По линия на уеднаквяване в много отношения на методите на производство и в двата сектора на народното стопанство. Особено значение във връзка с това имат промишлените методи на производство в селското стопанство, чието внедряване все повече се разширява.

— По линия на уеднаквяване на формите на икономическа организация на общественото производство в държавния и кооперативния сектор, на възникването на държавно-кооперативни предприятия — аграрно-промишлени комплекси, промишлени, търговски, транспортни, строителни, комунално-битови. На сегашния етап аграрно-промишлените комплекси се очертават като основна форма на икономическа организация в селското стопанство, която в най-голяма степен ще съдействува за развитието на производството, за издигане равнището и усъвършенствуване на кооперативната собственост, за постепенното сближаване на двете форми на собственост. Както е известно, изграждането на аграрно-промишлените комплекси стана при различно съчетание на тези две форми: в един случай се изградиха еднотипни по форма на собственост аграрно-промишлени комплекси, в други — смесени. Смесеният тип аграрно-промишлени комплекси заема сега около 40 на сто от общия им брой. С по-нататъшното развитие не само на хоризонталната, но и на вертикалната интеграция процесът на взаимно проникване и обогатяване на коопера-

тивната и държавната собственост все повече ще нараства.

Още отсега обаче е напълно актуален въпросът: каква форма на собственост ще придобият новите средства за производство, резултат от дейността на аграрно-промишления комплекс, в който неразривно са свързани кооперативната и държавната собственост в лицето на ТКЗС и ДЗС?

Явно е, че новообразуваните фондове няма да бъдат нито само държавна, нито само кооперативна собственост. Очевидно тук се ражда нещо ново, което в своето по-нататъшно развитие по същество ще означава постепенно формиране на единна общонародна собственост.

Процесът на взаимно проникване на двете форми на собственост ще протече също по линия на уеднаквяване методите на управление на държавните и кооперативните производствени единици; по линия на изравняване на доходите, получавани от трудещите се, заети в държавното и кооперативното производство, и т. н.

Следователно в хода на изграждането на развито социалистическо общество ще се извършва непрекъснат процес на развитие и усъвършенствуване и на държавната, и на кооперативната собственост, ще се засилва тяхното взаимно проникване и обогатяване и върху тази основа те постепенно ще се сближават, за да се слоят в бъдеще в единна общонародна собственост.

Съществено отражение върху характера на социалистическата собственост ще оказва засилването на международната социалистическа икономическа интеграция. В процеса на интеграцията ще се разширява кооперирането на производството на братските страни, ще се задълбочава международното разделение на труда, ще възникват все повече съвместни междудържавни стопански организации. По такъв начин социалистическата собственост ще започва постепенно да надраства националните граници на отделните социалистически страни и да се обобществява в мащабите на световната социалистическа общност. Върху тази основа ще възникват и ще се развиват елементи на международната социалистическа собственост като ново явление в общото развитие на братските страни по пътя на социализма и комунизма.

Дълбок теоретически и практически смисъл има поставеният в Програмата на партията въпрос за развитието на социалната структура в етапа на изграждане на развито социалистическо общество у нас. В Програмата е обосноваан марксистко-ленинският възглед, че в този етап не могат да се преодолеят напълно различията между обществените класи и групи. Тези различия обаче намаляват до такава степен, че социалистическото общество застава пред прага на социалната еднородност.

Кои са основанията за този извод?

В годините на народната власт бяха извършени коренни, революционни преобразования в социално-класовата структура на нашето общество. Ликвидирани бяха експлоататорските класи, премахната бе противоположността между града и селото, между умствения и физическия труд. Постепенно се преодоляват съществените различия между тях. Обликът на нашето общество се определя от живота и взаимоотношенията на освободените от експлоатация работници, селяни-кооператори и народна интелигенция.

Отношенията между класите и другите социални групи са не само дружески. Това са взаимоотношения на равноправни участници в развитието на обществото, които имат в основни линии еднакво отношение към средствата за производство, активно участвуват в обществената организация на труда, сближават се по форма и размери на получаваните доходи, по бит и култура, по социален облик.

Всичко това е предпоставка за по-нататъшно сближаване на социалните групи, за засилване на общите социални белези на тружениците у нас. Опирайки се на постигнатото досега, партията има възможност и в следващите десетилетия планомерно и целенасочено да управлява закономерния процес на постепенно формиране на социална еднородност в Народна република България. Постигането на пълна социална еднородност на обществото е задача на втората фаза на комунистическата формация.

Във връзка с преодоляването на социално-класовите различия в Програмата е обоснована една важна особеност на този процес, която има принципно значение за нашата партия. Става дума за това, че сближаване-

то на социалните групи се извършва върху основата на историческите цели на работническата класа, че нарастването на социалното, идейното и морално-политическото единство на обществото зависи от степента, до която интересите на различните социални групи се сближават и сливат с коренните интереси на работническата класа. Тази именно закономерност обяснява защо комунистическата партия на работническата класа, като става поетепенно партия на целия народ, не губи своя класов характер. Тя обяснява защо работническата класа запазва своята ръководна роля като класа и при изграждането на развито социалистическо общество, независимо че темповете на нейния количествен растеж намаляват. От тази теоретическа позиция става още по-ясен антинаучният и антимарксистки характер на ревизионистическите „теории“, че работническата класа в условията на научно-техническата революция вече преставала да бъде ръководна сила в социалистическата революция и в развитието на социалистическото общество.

В зрялото социалистическо общество ще нараства социалната активност на личността, осъзнатият труд ще става главно съдържание на живота, ще се засилва стремежът към усвояване на най-добрите постижения на науката и изкуството, ще се развиват високи нравствени добродетели. Няма съмнение, че при постепенното сближаване на отделните социални групи, при формирането на общите им черти в техния социален и духовен облик, най-голяма роля ще играе наследяването на историческите добродетели, които работническата класа носи като най-прогресивна социална група.

Засилването на общите черти у тружениците на социализма в никакъв случай не означава нивелиране на личността, потъпяване на индивидуалността, привеждане на хората под един знаменател. Комунизмът е отрицание на буржоазния индивидуализъм, но не и на индивидуалността. Многообразието на индивидуалното развитие е необходимо условие за социалния прогрес. Зрялото социалистическо общество открива широк простор за изява на творческите сили и възможности на хората, създава още по-добри условия за разцвета на индивидуалните способности и качества на човека, за богатството на човешката природа, което Маркс разглежда като

основен принцип на всяка по-висша обществена формация.

Формирането на новата личност и на социалната еднородност на обществото не става автоматично, от само себе си. Това е планомерен, съзнателно направляван от партията процес. Неговото научно управление изисква да се изучават и вземат предвид социалните аспекти и последици от научно-техническата революция, да се осъществява рационално териториално разположение на производителните сили, да се преустрои образователната система, подготовката и преподготовката на работната сила в съответствие с новите изисквания и задачи, да се засилва идеологическата работа, да се развива и утвърждава у всеки труженик съзнанието за социално-политическо и идейно единство на обществото.

Ние очакваме от нашите философи, социолози, икономисти и други дейци в областта на обществените науки задълбочени изследвания и теоретически обобщения за динамиката на социално-класовата структура, за процесите на вътрешнокласови и междукласови изменения, за засилването на социалното единство и израстването на личността.

Важно значение имат разработените в Програмата проблеми за развитието на държавата и на социалистическата демокрация у нас през следващия период. Опитът на Съветския съюз, анализът на характера на социалистическия строй и неговите закономерности; на същността на социалистическата държава и перспективите на нейното развитие потвърждават направените в Програмата изводи, че през този етап „държавата на диктатурата на пролетариата прераства в общонародна държава, в орган, който под ръководството на работническата класа изразява волята и интересите на целия народ“, че „социалистическата демокрация достига до висша и вестранна изява“.

Ние изхождаме от разбирането, че както държавата, така и демокрацията в социалистическото общество не са неизменни, дадени веднъж завинаги. Заедно с развитието на цялостната обществена система те също се развиват и изменят, преминават през различни степени със свои специфични особености, запазвайки своя социалистически характер.

Социалистическата държава, както е известно, пре-

минава през два етапа на развитие, обусловени от измененията в социалната структура на обществото. На прехода от капиталистическото към социалистическото общество отговаря държавата на пролетарската диктатура, която у нас прие народнодемократична форма.

В процеса на изграждане на развито социалистическо общество държавата на пролетарската диктатура все повече се усъвършенствува и постепенно започва да прераства в общонародна държава. Във връзка с това се проявяват две тенденции. При постепенния преход към общонародната държава — в резултат на нарастването на единството между трудовите класи — се разширява нейната социална база. От друга страна, започва процес на съчетаване на държавните с недържавните форми на социално управление, като преходни стъпала към комунистическото самоуправление. **Общонародната държава следователно е най-висока степен и краен предел в развитието на социалистическата държава, от който започва постепенният преход към комунистическото обществено самоуправление.**

В хода на този процес ще се извършват важни изменения в държавната система и социалистическата демокрация.

Демократическият централизъм се запазва като основен принцип на организация и функциониране на държавата. Но в общонародната държава този принцип се обогатява по съдържание и форма. Постепенният преход към общонародната държава е неразривно свързан и с изменения в държавните функции.

Принципът за единство на властта ще получи по-пълно развитие. Представителните органи в по-голяма степен ще съединяват вземането на решения и тяхното изпълнение.

Един от най-характерните белези на прерастването на държавата на диктатурата на пролетариата в общонародна държава ще бъде все по-масовото участие на трудещите се — пряко или чрез представителните органи, в управлението на обществото. Ние все по-често ще прибягваме до практиката най-важните проблеми да се подлагат на общонародно обсъждане или на общонародно одобрение чрез референдуми или други подходящи форми, чрез които трудещите се непосредствено да участват в държавното управление,

От друга страна, представителната демокрация ще продължава да се развива и усъвършенствува. Ще се разширяват компетенциите и контролните функции на представителните органи специално върху изпълнителния апарат и върху цялата държавна организация изобщо. Това неизбежно ще изисква и съответни изменения в избирателната система.

Държавните органи не ще могат да изразяват цялостно и пълно волята и интересите на трудещите се, ако в своята многостранна дейност те не привличат още по-пълно БЗНС, общественено-политическите и масовите организации. Занапред тези организации ще оказват все по-голямо въздействие върху всички видове държавна дейност — законодателна, изпълнително-разпоредителна, съдебна, контролна. Непрекъснато ще се засилва и обогатява съвместната дейност на държавните органи и обществените организации.

Засилването на ролята на обществените организации в системата на социалното управление ще изисква значително да се разширява тяхната законодателна инициатива и непосредствено участие във вземането на решения от държавен характер.

Постепенното прерастване на нашата държава в общонародна държава, разгръщането на социалистическата демокрация са немислими без по-нататъшното укрепване на хегемонната роля на работническата класа, без повишаването на ръководната роля на комунистическата партия в цялостната система на общественния живот. Ръководната роля на работническата класа е ключов въпрос на развитието на социалистическата държава и на социалистическия демократизъм. Защото по своето място в обществото и по своето историческо призвание работническата класа е естествен ръководител на всички трудещи се дотогава, докато се формира пълната социална однородност, докато бъде изградено безкласовото комунистическо общество. Ако социалистическата държава разширява непрекъснато своята социална база, ако тя изразява все по-пълно интересите на целия народ, то е тъкмо защото социалното единство на нашето общество се изгражда и нараства върху базата на историческите цели на работническата класа, при нейната ръководна роля и при направляващата дейност на Комунистическата партия.

Другари,

Комунистическата партия, оставайки партия на работническата класа, постепенно става авангард на народа, партия на целия народ — това е една от най-важните закономерности в процеса на изграждане на развито социалистическо общество. Тази закономерност е израз на новите изменения, които настъпват в икономиката, политическия строй, социално-класовата структура и духовния живот на нашата страна.

Партията е жив организъм, който непрекъснато се развива. Преди осем десетилетия нашата партия възникна като партия на работническата класа, като неин шаб, ръководител и организатор на борбата за комунистически идеал. По своя продължителен и труден път Българската комунистическа партия с чест изпълняваше своите исторически задачи, израсна като всепризнат ръководител на трудовите маси у нас. В новите условия, отразявайки реалните изменения, които се извършват в работническата класа, в класата на селяните-кооператори и в народната интелигенция, тяхната растяща социалистическа съзнателност, засилването на социално-политическото и идейното единство на обществото, партията продължава да се развива. В хода на този процес тя постепенно ще стане партия на целия народ.

Като се съобразяваме с тези изменения, това в никакъв случай не означава, че се принизява ръководната роля на работническата класа, че се подменя марксистко-ленинското учение за партията с дребнобуржоазни идеи, че се смесва комунистическият идеал с идеологията на народничеството или с абстрактен хуманизъм. Ние решително отхвърляме както тезите на догматиците и екстремистите, според които ролята на работническата класа може да бъде изпълнена от интелигенцията, от селячеството или от младежта, така и тезите на десните опортюнисти за сливане или разтваряне на работническата класа в другите социални слоеве. Комунистическата партия в хода на изграждането на зрялото социалистическо общество продължава да бъде партия на работническата класа и същевременно постепенно става партия и на целия народ.

Очевидно един от главните белези на този процес ще бъдат измененията, които ще настъпват в социал-

ния състав на партията, в съотношението между работническата класа, селяните-кооператори и интелигенцията. Основната тенденция на тези изменения все по-пълно ще отразява измененията в социалната структура на нашето общество.

И заанапред партията ще регулира социалния си състав, но сближаването на класите и засилването на социално-политическото единство води до това, че без да се подценява социалният произход, на преден план при встъпване в партията все повече ще излизат личните качества на кандидата. Формирането на новия тип социалистически труженик, съзнателен носител на марксистическия мироглед и борец за комунистическия идеал, ще създава условия за непрестанно разширяване на социалната база на партията.

Всички слоеве от народа все по-широко и съзнателно ще възприемат политиката на партията и ще ѝ оказват активна подкрепа. От своя страна партийната политика все по-пълно ще изразява общонародните интереси.

Ние си даваме сметка, че процесът, при който партията на работническата класа става партия на целия народ, е продължителен и сложен. Той зависи както от обективните процеси на развитието на социалистическото общество, така и от целенасочената организаторска и идейновъзпитателна работа на партията сред нейните членове и сред всички трудещи се...

ЛИЧНОСТТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА И КОМУНИЗМА

Из „ПРОГРАМА НА КПСС“

... а) **Формиране на научен мироглед.** В условията на социализма и строителството на комунистическото общество, когато стихийното икономическо развитие отстъпи място на съзнателната организация на производството и на целия обществен живот, когато теорията всекидневно се превръща в практика, първостепенно значение придобива формирането на научен мироглед у всички труженици на съветското общество, на основата на марксизма-ленинизма като цялостна и стройна система от философски, икономически и социално-поли-

тически възгледи. Партията си поставя за задача да възпитава цялото население в духа на научния комунизъм, като се стреми трудещите се да разбират дълбоко хода и перспективите на светозното развитие, да се ориентират в събитията вътре в страната и на международната арена, съзнателно да строят живота по комунистически. В поведението на всеки човек, в дейността на всеки колектив и на всяка организация комунистическите идеи трябва да се съчетават органически с комунистически дела.

Теоретическото разработване и навремениото практическо решаване на новите проблеми, поставяни от живота, е необходимо условие за успешното движение на обществото към комунизма. Теорията и занаяпред трябва да осветлява пътя на практиката, да помага за разкриването и преодоляването на препятствията, които пречат на успешното комунистическо строителство. Партията смята за свое много важно задължение по-нататъшното развитие на марксистко-ленинската теория въз основа на изучаването и обобщаването на новите явления в живота на съветското общество и на опита на световното революционно работническо и освободително движение, творческото съчетаване на теорията с практиката на комунистическото строителство.

б) Трудово възпитание. В центъра на възпитателната работа партията поставя развитието на комунистическо отношение към труда у всички членове на обществото. Трудът за благото на обществото е свещено задължение на всеки човек. Всеки труд в полза на обществото, както физическият, така и умственият, е уважаван и почетен. Необходимо е да се възпитават всички трудещи се с помощта на най-добрите образци на труда, на най-добрите примери за водене на общественото стопанство.

Всичко, което е необходимо за живота и развитието на хората, се създава с труд. Затова всеки човек трябва да участвува в създаването на средствата, които са необходими за неговия живот и дейност, за благосъстоянието на обществото. Човек, който би получавал от обществото едни или други блага, без да участвува в труда, би бил тупеедец, би живял за сметка на другите.

В комунистическото общество човек не може да не

се труди: Това няма да позволят нито съзнанието му, нито общественото мнение. Трудът според способностите ще стане навик, първа жизнена потребност на всички членове на обществото.

в) **Утвърждаване на комунистическия морал.** В процеса на преминаването към комунизма все повече нараства ролята на нравствените начала в живота на обществото, разширява се сферата на действие на моралния фактор и съответно се намалява значението на административното регулиране на взаимните отношения между хората. Партията ще насърчава всички форми на съзнателна самодисциплина на гражданите, които водят към заздравяване и развитие на основните нравствени правила на комунистическото общество.

Като отхвърлят класовия морал на експлоататорите, комунистите противопоставят на извратените егонистични възгледи и нрави на стария свят комунистическия морал — най-справедливия и благороден морал, изразяващ интересите и идеалите на цялото трудово човечество. Комунизмът превръща обикновените норми на нравственост и справедливост, които при господството на експлоататорите се изопачаваха или безсрамно се погазваха, в нерушими жизнени правила както в отношенията между отделните лица, така и в отношенията между народите. Комунистическият морал включва основните общочовешки морални норми, които са изработени от народните маси в продължение на хилядолетия в борба срещу социалния гнет и нравствените пороци. Особено важно значение в нравственото развитие на обществото има революционният морал на работническата класа. Комунистическият морал в хода на строителството на социализма и комунизма се обогатява с нови принципи, с ново съдържание.

Партията смята, че моралният кодекс на строителя на комунизма включва следните нравствени принципи:

— преданост към делото на комунизма, любов към социалистическата родина, към страните на социализма;

— добросъвестен труд за благото на обществото, който не работи, не трябва да яде;

— грижи на всекиго за запазване и умножаване на общественото достойнство;

— високо съзнание за обществен дълг, нетърпимост към нарушенията на обществените интереси;

— колективизъм и другарска взаимна помощ; един за всички, всички за един;

— хуманни отношения и взаимно уважение между хората; човек за човека е приятел, другар и брат;

— честност и справедливост, нравствена чистота, простота и скромност в обществения и личния живот;

— взаимно уважение в семейството, грижи за възпитанието на децата;

— непримиримост към несправедливостта, тунеядството, нечестността, кариеризма, користолюбието;

— дружба и братство на всички народи на СССР, нетърпимост към националната и расовата неприязън;

— непримиримост към враговете на комунизма, на делото на мира и свободата на народите;

— братска солидарност с трудещите се от всички страни, с всички народи.

г) **Развитие на пролетарския интернационализъм и социалистическия патриотизъм.** Партията ще възпитава неуморно съветските хора в духа на пролетарския интернационализъм, ще съдействува всемерно за укрепване на международната солидарност на трудещите се. Като възпитава любов у съветския народ към отечеството си, партията изхожда от това, че с образуването на световната система на социализма патриотизмът на гражданите на социалистическото общество се въплъщава в предаността и верността към родината, към цялата общност на социалистическите страни. Социалистическият патриотизъм и социалистическият интернационализъм органически включват пролетарската солидарност с работническата класа, с трудещите се от всички страни. Партията и занапред ще се бори настойчиво срещу реакционната идеология на буржоазния национализъм, расизъм и космополитизма.

д) **Всестранно и хармонично развитие на човешката личност.** В периода на преминаването към комунизма нарастват възможностите за възпитаване на новия човек, хармонично съчетаващ в себе си духовно богатство, морална чистота и физическо съвършенство.

Условията за всестранно развитие на личността са създадени благодарение на историческите социални завоевания — освобождение от експлоатация, безработица и мизерия, от дискриминация по признак на пол, произ-

ход, националност и раса. На всеки член на обществото са предоставени равни възможности за творчески труд и образование. Изчезват отношенията на зависимост и неравенство между хората в обществения и семейния живот. Личното достойнство на всеки гражданин се пази от обществото. На всекиго се гарантира равен и свободен избор на занятието и специалността с оглед на интересите на обществото. С намаляване на времето за материално производство се разширяват възможностите за развитие на способностите, дарованията, талантите в областта на производството, науката, техниката, литературата и изкуството. Свободното време на хората ще се посвещава все повече на обществена дейност, на културно общуване, умствено и физическо развитие, научно-техническо и художествено творчество. Физкултурата и спортът ще влязат здраво във всекидневния бит на хората.

е) Преодоляване на отживелиците на капитализма в съзнанието и поведението на хората. Партията гледа на борбата против проявите на буржоазната идеология и морал, против остатъците от частнособственическата психология, суеверията и предразсъдъците като на съставна част от работата по комунистическото възпитание.

В борбата против отживелиците от миналото, против проявите на индивидуализъм и егонизъм голяма роля играят обществеността, въздействието на общественото мнение и развитието на критиката и самокритиката. Дружарското осъждане на антиобществените постъпки ще стане постепенно главно средство за изкореняване проявите на буржоазните възгледи, нрави и обичаи. Огромно възпитателно значение придобива силата на добрия пример в обществения и личния живот, в изпълнението на обществения дълг.

Партията използва средствата за идейно въздействие, за да възпитава хората в духа на научно-материалистическия мироглед, за да преодолява религиозните предразсъдъци, без да се допуска оскърбяване на чувствата на вярващите. Необходимо е системно да се води широка научно-атеистична пропаганда, търпеливо да се разяснява несъстоятелността на религиозните вярвания, възникнали в миналото върху почвата на потиснатостта на хората от стихийните сили на природата и от социалния гнет, поради незнание на истинските

причини на природните и обществените явления. Тази разяснителна работа трябва да се опира на постиженията на съвременната наука, която все по-пълно разкрива картината на света, засилва властта на човека върху природата и не оставя място за фантастичните измислици на религията за свръхестествени сили.

ж) Разобличаване на буржоазната идеология. Мирното съвместно съществуване на държавите с различен социален строй не означава отслабване на идеологическата борба. Комунистическата партия и занапред ще разобличава антинародната, реакционната същност на капитализма и всевъзможните опити за разкрасяване на капиталистическия строй.

Партията ще пропагандира системно великите гредимства на социализма и комунизма пред отживяващата времето си капиталистическа система.

На реакционната буржоазна идеология партията противопоставя научната идеология на комунизма... Комунистическата идеология е най-хуманната идеология. Нейните идеали са утвърждаването на истински човешки взаимоотношения между хората и между народите, освобождаването на човечеството от заплахата от изстребителни войни, установяването на всеобщ мир и свободен радостен живот за всички хора на земята.

Програма на комунистическата партия на Съветския съюз. Изд. на БКП, 1961, с. 122—127.

**Из „РЕШЕНИЕ НА ПЛЕНУМА НА ЦЕНТРАЛНИЯ КОМИТЕТ
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ,
СЪСТОЯЛ СЕ НА 7 И 8 ФЕВРУАРИ 1974 г.“**

... Десетият конгрес на партията очерта възловите подстъпи, от чието пълно овладяване зависи завършването на преустройството на идеологическия фронт:

— да се измени подходът във възпитателната дейност, като се отчита по-пълно въздействието на обществената среда;

— да се свърже плътно идеологическата работа с проблемите, които животът всекидневно поставя пред партията и страната;

— да се прилагат съвременни високоефективни методи в организацията и управлението на идеологическия процес.

Въпреки че тези подстъпи се намират в органическо единство, ключът за извършване на прелом в идеологическата дейност е решителното и неразделимо свързване на цялостната идеологическа работа на всички равнища и във всички направления с главните проблеми, които партията решава в областта на икономиката, политиката, социалната сфера, културата, международните отношения.

Претворяването в живота на предназначенията на Десетия конгрес и Програмата на БКП за изграждането на развито социалистическо общество — това сега е главната задача на партията. Идеологическият фронт трябва да бъде един от основните фактори за нейното решаване.

Неизменна практическа задача на идеологическата работа е комунистическото възпитание на трудещите се, формирането и всестранното развитие на новата социалистическа личност — активен строител и гражданин на нашето общество. Централният комитет на партията подчертава, че основните усилия на идеологическата дейност за комунистическото възпитание на трудещите се и подрастващото поколение трябва да бъдат насочени към:

— формиране на здрав марксистко-ленински светоглед у всеки социалистически труженик като сърцевина и основа на неговото комунистическо възпитание, превръщането на марксистко-ленинските знания в осъзнати убеждения и главен мотив за поведението на трудещите се;

— по-нататъшно обогатяване и издигане равнището на социалистическото отношение към труда и социалистическата собственост, развитието на дълбоко вкоренен стремеж към творчество и новаторство, висока съзнателна дисциплина, ученолюбие, активна борба за внедряване постиженията на научно-техническия прогрес, непримиримост към формалното изпълнение на трудовите задачи, безделието, паразитизма, разхищаването на обществените блага, кариеризма и еснафщината;

— издигане на нова висота патриотичното и интер-

националното съзнание на трудещите се, органичното съчетаване на синовната любов към Отечеството с братската обич към великия Съветски съюз, със солидарността към световната социалистическа общност, международното комунистическо движение и прогресивната борба на народите от целия свят.

— засилване на **нравственото възпитание** на народа, все по-голямо разширяване ролята на комунистическия морал като духовен регулатор на взаимоотношенията и поведението на хората, все по-строго и ненакърпимо спазване на принципите и нормите на социалистическото общежитие от всички и навсякъде:

— цялостно подобряване на **естетическото възпитание** на народа и особено на децата и младежта, изработване на правилен естетически критерий и вкус, разширяване и усъвършенствуване на естетическите потребности и естетическата активност на всички слоеве на населението;

— засилване на **борбата срещу буржоазната идеология и морал**, против „левия“ и десния опортюнизъм, против религиозните предразсъдъци и рецидивите на отживелиците от миналото, против отрицателните явления и техните почитатели; неотстъпно и последователно да се проявява класово-партиен подход към оценката на всички обществени явления . . .

Решение на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 7 и 8 февруари 1974 г. Партиздат, 1974, с. 1—9.

Т. Живков

ИЗ „ОТЧЕТ НА ЦЕНТРАЛНИЯ КОМИТЕТ НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ ЗА ПЕРИОДА МЕЖДУ ДЕСЕТИЯ И ЕДИНАДЕСЕТИЯ КОНГРЕС И ПРЕДСТОЯЩИТЕ ЗАДАЧИ

1. Главни резултати от изпълнението на шестия петгодишен план в областта на народното стопанство

Кои са в периода на шестата петилетка най-характерните черти в развитието на икономиката — определящата сфера на целокупното ни обществено развитие?

През петилетието между Десетия и Единадесетия конгрес на партията *изграждането и укрепването на материално-техническата база на социализма продължи с ускорени темпове* . . .

Икономиката се развиваше динамично, като по темпове на растеж България заемаше едно от първите места в света. Националният доход се увеличи с 46 на сто. Обществената производителност на труда нарасна с повече от 44 на сто. 98,6 на сто от прираста на националния доход е резултат от увеличената обществена производителност на труда.

В структурата на общественото производство настъпиха *качествени промени*. Съотношението между промишлената и селскостопанската продукция се измени от 77,1:22,9 на 81,2:18,8. Относителният дял на промишлеността в създадения национален доход се увеличи от 49 на сто през 1970 година на 54,6 на сто през 1975 година. С изпреварващи темпове се развиваше производството на отраслите, от които в най-голяма степен зависят техническият прогрес и ефективността на народното стопанство, като електроенергетиката, в това число атомната енергетика, химическата и нефтохимическата промишленост, машиностроенето и особено електрониката. Ускори се развитието на леката и хранително-вкусовата промишленост. Разшири се асортиментът и се подобри качеството на стоките за населението.

Селското стопанство, независимо от неблагоприятните климатични условия, постигна големи успехи. Обемът на селскостопанската продукция се увеличи средно годишно с 3,1 на сто. Най-бързо нарасна производството на зърно. Значително се увеличи производството на месо, мляко и яйца.

С високи темпове се развиваха и другите отрасли на народното стопанство.

През петилетката продължи линията на интензификация на икономиката по пътя на концентрацията и специализацията на производството, реконструкцията и модернизацията на производствените мощности. Нова техника и технология бяха внедрени в решаващите отрасли на материалното производство. Дейността на партията в областта на научно-техническия прогрес, на който тя отделяше голямо внимание, беше насочена към изпълнение на задачата научно-техническата революция

да се съединява с предимствата на социалистическия обществен строй, да се осигурява творчески съюз между науката и производството, между науката и общественото развитие.

2. Седмата петилетка — петилетка на висока ефективност и високо качество

... Главната социално-икономическа задача на седмата петилетка е: неотклонно да се осъществява линията на партията за по-пълно задоволяване на материалните и духовните потребности на народа, като се осигурява динамично и пропорционално развитие на народното стопанство, бързо се повишава производителността на труда, ефективността и качеството по пътя на модернизацията, реконструкцията, концентрацията и ускореното внедряване на научно-техническите постижения и като се издига социалистическата съзнателност на трудещите се и се утвърждава социалистическият начин на живот. Тази задача ще се осъществява в условията на задълбочаващата се социалистическа интеграция.

Стратегическата насока на икономическата политика на партията за по-нататъшна интензификация на производството, за решително повишаване ефективността на икономиката и качеството на продукцията неимоверно много издига ролята и отговорността на нашия научен фронт. Тя изисква развитието на научния фронт и научноизследователската дейност в областта на обществените, природните и техническите науки да се свързват най-тесно с основните насоки и конкретните потребности на материалното производство и на цялостното ни социално-икономическо развитие. Фундаменталните и приложните изследвания, по-специално в областта на природо-математическите науки, следва да се насочат към целево подбрани комплексни проблеми, свързани с обогатяването на суровинните и енергийните ресурси на страната, с използване постиженията на химията на високомолекулярните съединения и химизацията на народното стопанство, с повишаване на биологичната продуктивност, със създаването на биологични активни вещества и биопродукти с приложение в промишлеността, селското стопанство и медицината, със създаването на нови ефективни технологии и по-съвършени изделия.

Бързото и ефективно внедряване на научно-техническите резултати в производството придобива първостепенно значение. На внедряването трябва да се гледа като на изключително важен етап във веригата „изследване-производство“. Във връзка с това необходимо е неотложно да се усъвършенствува механизмът на планиране и стимулиране по такъв начин, че да се ускорява решително внедряването на научно-техническите постижения, да се създава надпревара в предприятията за прилагане на нововъведенията. Наред със собствените си постижения ние трябва максимално да усвояваме и внедряваме световните научно-технически резултати като съществен фактор за издигане на техническото и технологическото равнище на производството. Ключово направление в научно-техническата ни политика е развитието и задълбочаването на съвместната научноизследователска и развойна дейност с братските социалистически страни и преди всичко със Съветския съюз, всестраниното сближаване с него в областта на науката и техническия прогрес. Това ни позволява да спестяваме време, сили и средства, да използваме по-рационално и по-ефективно научния потенциал.

През следващия период ние възприемаме курс на преход от екстензивно към предимно интензивно развитие на научната дейност и решително увеличаване на нейната ефективност. Още през седмата петилетка икономическият ефект от научно-приложната, развойната и внедрителната дейност следва да се увеличи 4—5 пъти в сравнение с постигнатото равнище...

Главните направления за ускоряване на техническия прогрес през седмата петилетка следва да бъдат: въвеждане на принципно нови технологии и съвременна техника в основните производства: механизация на спомагателните процеси; механизация и автоматизация на производството и автоматизирано управление както на отделни технологически процеси, така и на цели производства. Нужни са целенасочени усилия, за да превърнем седмата петилетка в петилетка на последователен преход от производства, осъществявани чрез отделни машини и отделни технологически процеси, към производства с масово прилагане на високоефективни системи от машини, оборудване, прибори и технологични

методи, осигуряващи пълна механизация и автоматизация на производствените процеси. При това необходимо е да се има пред вид, че постиженията на научно-техническия прогрес могат да бъдат повсеместно и ефективно внедрявани само в условията на по-нататъшна концентрация и специализация в мащабите на цялото народно стопанство, чрез развитието на стандартизацията, унификацията и типизацията на изделията, възлите, детайлите и процесите, чрез оптимизацията на специализираните предприятия и стопански единици.

Научно-техническият прогрес не е самоцел. Той трябва да доведе до икономия на суровини, материали и енергия, до икономия на жив труд, до повишаване на обществената производителност на труда, до снижаване себестойността и подобряване качеството на произвежданите изделия и в края на краищата — до общо повишаване ефективността на цялата икономика.

Позволете да се спра накратко на някои от тези проблеми.

Първият проблем се отнася до концентрацията, специализацията и модернизацията на производството в мащабите на цялото народно стопанство.

На сегашния етап е необходимо да усъвършенствуваме по-нататък подхода към концентрацията, специализацията и модернизацията на производството. Сега са ни нужни не просто концентрация и специализация, модернизация и реконструкция в рамките на отделни производствени и стопански единици, на отделни министерства и ведомства, а крупни изменения в организацията на производството и на производствените връзки в мащабите на цялото народно стопанство. Концентрацията и специализацията на производството трябва да се развиват върху много по-широка основа, с оглед да се обхванат технологически специализираните производства, независимо от тяхното организационно подчинение — от проектирането и конструирането на изделия, производството на суровини, заготовки, възли, детайли и полуфабрикати до монтажа, опаковката и реализацията на изделията, а също тяхното поддържане и ремонт в процеса на експлоатацията им.

Съществен момент е широката унификация, стандартизация и типизация на произвежданите елементи, де-

тайли, възли и изделия и създаването на оптимални мощности, които да задоволяват потребностите на цялото народно стопанство. Във връзка с това още през седмата петилетка следва да се създадат и въведат единни национални каталожни системи на унифицирани детайли, възли и изделия за различните отрасли. Каталогите ще бъдат документи с нормативна сила, чрез които ще се регулират производствените взаимоотношения.

Централният комитет на партията смята, че *усъвършенствването на подхода на концентрацията, специализацията и модернизацията на производството има ключово значение за нашата икономика, за повишаване на ефективността ѝ . . .*

Вторият проблем се отнася до необходимостта да се води борба за икономия на труд, суровини, материали и енергия. Този проблем ще става за нас все по-важен и сложен, особено поради изострящия се дефицит на работна сила и недостатъчните природни ресурси на страната.

Според демографските прогнози през следващите пет години броят на трудоспособното население у нас няма да се промени значително. При това ще нараства броят на заетите в сферата на общественото обслужване. Следователно може да се очаква известно намаляване на заетите в сферата на материалното производство.

Очевидно не е без значение и фактът, че икономичното и ефективното използване на живия труд, на суровините, материалите, горивата и енергията е решаващ фактор за намаляване себестойността на продукцията, за повишаване рентабилността на производството.

Поради всичко това намаляването на трудоемкостта и материалоемкостта на производството, рационалното използване на трудовите ресурси трябва да стане един от основните проблеми, свързани с по-нататъшното ускорено и ефективно развитие на икономиката.

Усилията за решаване на този проблем следва да се насочат, първо, към намаляване разходите на труд, суровини, материали и енергия за единица продукция чрез изменение на конструкции, технологии и пр. и, второ, към усъвършенствване структурата на общественото производство чрез намаляване относителния дял на

продукцията, която е особено трудоемка и материалоемка. През седмата петилетка трябва по разход на труд, суровини и материали за единица продукция да се доближим до равнището на най-развитите в дадена област страни.

Третият проблем се отнася до необходимостта решително да се подобрява качеството на продукцията. По този проблем не един път обстойно сме говорили. Вярвам, че ще се съгласите, че не е нужно отново да се убеждаваме какво голямо не само икономическо, но и политическо, и идеологическо значение има той. Нужни са практически дела, дела и пак дела! Борбата за високо качество на продукцията е и трябва да бъде първостепенна задача на партията и държавата, на ръководните кадри, специалистите — конструктори, технолози, проектанти, дизайнери, на работниците и селскостопанските труженици. Тази задача следва да се изпълнява комплексно, като се обхванат всички елементи, формиращи качеството, всички технологически стадии, в които то се създава, всички звена, средства и условия, които участвуват в този всеобхватен процес. Грижата за качеството трябва да започва още в научноизследователските институти, да стои в центъра на вниманието при проектирането и конструирането, при определяне на стандартите, при производството и при контрола на качеството и да завършва с опаковката, транспортирането, съхраняването и използването на продукцията. Само ако тази „верига на качеството“ функционира безупречно, резултатите ще бъдат добри.

Особено важно е в тази област да се подобри системата за стимулиране и същевременно да се предприемат сурови мерки срещу онези, които допускат безотговорно и дори престъпно отношение към качеството. Нашата първостепенна икономическа и патриотична задача е да се издигне високо марката на българската продукция. (Ръкопляскания.)

Четвъртият проблем се отнася до по-пълното задоволяване на нуждите на народното стопанство от висококвалифицирани кадри.

На подготовката и квалификацията на кадрите, особено на младото поколение, ние гледаме като на дейност със стратегическо значение. Затова през отчетния период Централният комитет продължаваше да отделя

значително внимание на образователното дело, за неговото привеждане в съответствие със съвременните обществени потребности. През изтеклата петилетка бяха подготвени 305 000 квалифицирани работници, 195 000 средни специалисти и над 70 000 с висше образование, или общо над 570 000 квалифицирани кадри при 410 305 подготвени през петата петилетка.

Животът поставя все по-високи изисквания към общообразователната и специалната подготовка на хората. Това налага още през седмата петилетка да завършим в основни линии прехода към всеобщо средно образование. От друга страна, необходимо е общообразователната система така да се организира, че да включва органически материалното производство като своя съставна част. След определен период на обучение в единните политехнически училища учениците следва да се включват в общественото производство и върху тази основа да продължават своето обучение и всестранно развитие, като получат професионална квалификация, реализация и адаптация в труда. По такъв начин *производството и трудовият колектив се превръщат в лаборатория за интелектуално, професионално и нравствено-естетическо развитие на личността, а главна основа за проверка и самоутвърждаване в труда на всеки ученик.* Разбира се, към тази промяна следва да се пристъпва внимателно и постепенно, след съответно експериментирание. Това повишава значително ролята и отговорностите на *Министерството на народната просвета.* Трябва да се има пред вид, че включването на учащите се над определена възраст в производството не означава отказ или в каквато и да е степен подценяване на усилията за по-нататъшно солидно усвояване на научните знания. Нужни са още по-големи грижи за комунистическото възпитание на учащите се, за формирането им като идейно убедени труженици на социализма.

Сега още повече нараства ролята на учителя. На него, на този самоотвержен ваятел на цялостния облик на учащите се, от тази трибуна ние отдаваме искрена дан на дълбока признателност.

Партията и в бъдеще ще взема мерки за развитието на *висшето образование*, за решително издигане равнището на квалификацията на младите специалисти. Основна насока в усъвършенствуване обучението и на

студентите трябва да бъде прякото му свързване с материалното производство и обществената практика. От друга страна, не бива повече да се примиряваме с незадоволителното преподаване на идеологическите дисциплини. В това дело са необходими решителни мерки.

На съвременния етап образованието престава да бъде еднократен процес. Бързото развитие на науката, техниката и технологията, появата на нови области на производството поставя остро въпроса да се *организира цялостна система за специализация, подготовка и преквалификация на специалистите и изпълнителските кадри*. Особена актуалност придобива задачата да се осигурява допълнителна подготовка и следдипломна квалификация по нови перспективни направления на науката и техниката, по управление на научно-техническия прогрес, внедряването и др. Нужни са по-специални мерки за повишаване образованието на работниците и кооператорите до 40-годишна възраст чрез вечерното и заочното обучение и заводските паралелки към средните училища. Особени грижи трябва да се полагат за квалификацията на жената-майка — труженичка в промишлеността и селското стопанство...

Решаването на тези основни проблеми на нашата икономика, изпълнението на решенията на сегашния, Единадесетия партиен конгрес ще тласнат напред развитието на производителните сили на страната и интензификацията на народното стопанство, ще ускорят научно-техническия прогрес, ще доведат до повишаване на обществената производителност на труда. И ние имаме пълното основание да твърдим, че *седмата петилетка ще бъде петилетка на висока ефективност и на високо качество*.

Висока ефективност и високо качество — това трябва да бъде не кух лозунг, не гола фраза, а основна цел, за постигането на която е необходимо да се мобилизират силите, знанията и творчеството на работниците, селяните и народната интелигенция, на всички партийни, обществени, държавни и стопански ръководства и организации...

**Някои въпроси на развитието
на социалистическия начин
на живот**

Победата на социалистическия обществен строй в нашата страна създаде условия за формиране и по-нататъшно утвърждаване на социалистическия начин на живот.

На всички етапи от развитието на обществото начинът на живот се определя от начина на производство, от характера на общественно-икономическата формация. В своето знаменито произведение „Немска идеология“ Карл Маркс и Фридрих Енгелс подчертават, че начинът на производство не трябва да се разглежда само като възпроизводство на физическото съществуване на хората. „Това е по-скоро определен начин на дейност на дадени индивиди, определен облик на тяхната жизнена дейност, техен определен *начин на живот*. Каквато е жизнената дейност на индивидите, такива са и самите те.“ (К. Маркс и Фр. Енгелс, Съч. Т. 3, с. 21).

Жизнената дейност, както е известно, обхваща всички сфери от живота на хората. Тя включва преди всичко трудовата дейност, в резултат на която се произвеждат материални и духовни ценности; дейността, посредством която хората участвуват в общественно-политическия живот; дейността, при която се реализират хуманните отношения между тях и други. Характерът на тези дейности зависи от равнището на производителните сили и от господстващите производствени отношения. Както социализмът е качествено различен, по-висш и по-прогресивен от капитализма обществен строй, така и социалистическият начин на живот е принципино различен, несравнимо по-богат и по-хуманен от начина на живот в капиталистическото общество.

Социалистическият начин на живот е свързан с дълбоки изменения във всички сфери на човешката дейност. Ликвидират се експлоатацията на човек от човека, несправедливото разпределение на материалните и духовните богатства, антихуманните отношения. Създават се условия за непрекъснато повишаване на материалното и културното равнище на народа. Дори когато по-

беждава в слаборазвити страни, социализмът осигурява по-добро, отколкото и в най-развитите капиталистически страни задоволяване на такива жизнено важни потребности на трудещите се като пълната заетост на работната ръка, обществената охрана на труда, организираната почивка, грижата за децата, здравеопазването, социалното осигуряване, охраната на майчинството. Той осигурява безплатен достъп до всички видове образование, създава непознати възможности за приобщаване на народа към ценностите на националната и световната култура, за участие на трудещите се в общественото-политическия живот.

Социалният оптимизъм, вярата в бъдещето, спокойствието за утрешния ден са едни от най-ценните завоевания на социалистическия труженник, отличителна черта на неговия живот.

Ярко проявление на политиката на партията за по-нататъшно утвърждаване на социалистическия начин на живот, на нейната грижа за човека е Програмата за повишаване жизненото равнище на народа, приета на Декемврийския пленум (1972 г.).

Декемврийският пленум на Централния комитет утвърди постигането на определена степен на задоволяване на материалните и културните потребности на народа за *главна и непосредствена задача на общественото производство*, изходен пункт при разработване на плановете за социално-икономическото развитие на страната. Пленумът даде нова постановка за *обхвата на жизненото равнище и начина на неговото повишаване*, като постави задачата да се осигурява *такова комплексно задоволяване на материалните и духовните потребности на трудещите се*, което да съответствува на *научнообосновани норми за потребление* и същевременно да спомага за *многостранното развитие на социалистическата личност*, за пълна изява на всичко положително и ценно, заложено в човека.

1. Материалното благосъстояние

С чувство на удовлетворение можем да отчетем, че *партията и народът успешно се справят с голямата и еложна задача — да се съчетае ускореното развитие на икономиката с неоглаонното повишаване на народното благосъстояние.*

През годините на шестата петилетка реалните доходи на трудещите се нараснаха с 32,4 на сто при предвидено по директивите 25—30 на сто. Минималната работна заплата бе увеличена от 65 лева през 1970 година на 80 лева още през 1973 година при планирано с директивите 70 лева в края на петилетката. Средномесечната номинална работна заплата нарасна от 124 лева на 146 лева. Номиналните доходи на селяните-кооператори почти се изравниха с тези на работниците и служителите.

Обективните икономически закони на социализма и коренните интереси на народа и социалистическото строителство изискват работната заплата, получавана според количеството и качеството на труда, да се утвърди като основна форма и източник за увеличаване доходите на трудещите се и през следващата петилетка. Затова се предвижда през 1980 година средномесечната номинална заплата да достигне около 170 лева, а минималната заплата — 90 лева. Ще се засили стимулиращата роля на основната работна заплата. Във връзка с това Централният комитет и правителството взеха решение през първите две години на петилетката да се проведе научноиздържана реформа на тарифните и щатните заплати.

Обществениите фондове за потребление и през седмата петилетка ще продължат да играят важна роля за развитието на образованието, здравеопазването, културата, социалното осигуряване. Чрез тях ще се осъществяват редица социални мероприятия, насочени към стимулиране на най-добрите работници, селскостопански труженици и служители, към подобряване условията на живот на многодетните и с ниски доходи семейства, на работещите в производството жени, на пенсионерите, самотните стари хора, учащите се.

През отчетния период беше подобро задоволяването на растящите потребности от стоки и услуги.

В сравнение с 1970 г. през 1975 г. *потреблението на човек от населението нарасна*: на месо и месни произведения — от 41,4 на 57 килограма, на мляко и млечни произведения — от 152,1 литра на 174 литра, на зеленчуци и зеленчукови консерви — от 88,9 на 94 килограма, на яйца — от 122 на 145 броя. Увеличи се

продажбата на тъкани, облекло и обувки, на предмети за дълготрайна употреба. Въпреки тези успехи структурата и качеството на редица стоки не отговарят напълно на растящата покупателна способност на трудещите се, на повишените им вкусове и потребности, снабдяването с някои основни стоки е нередовно.

През следващата петилетка общото потребление на стоки трябва да се увеличи с около 50 на сто. Растежът на стоковите фондове следва да изпреварва растежа на покупателните фондове, като това става диференцирано съобразно с търсенето на стоките. Най-бързо ще се увеличава дялът на материалните продукти и услуги, които имат дълготраен характер и служат за задоволяване на естетически, нравствени, интелектуални и други духовни потребности. По-пълно ще се използват възможностите за разширяване на обмена на стоки със Съветския съюз и другите страни от СИВ, както и за увеличаване на вноса на някои стоки от други страни.

Повишаването на жизненото равнище и решаването на голям брой сложни социални проблеми изключително много зависят от работата на обслужващата сфера. През следващите 5 години трябва да се осигури ускореното изграждане на основната част от единната система за комплексно обществено обслужване в съответствие с разработената национална програма.

2. Жизнената среда

По-нататъшното усъвършенствуване на социалистическия начин на живот изисква непрекъснато да се подобрява *жизнената среда*. Този въпрос е комплексен и обхваща селищното устройство, жилищните условия, условията на труд и отдых, домашната и обществената среда, природната среда.

Крайно време е да се разработи ясна концепция за развитието на *селищната мрежа*. Градоустройство следва да се извършва на селища, свързани помежду си в единна система, при което материално-техническата база на производствената и обслужващата сфера се изгражда не в границите на отделните селища, а с оглед потребностите на селищните системи като цяло. Прилагането на този подход ще ни спести значителни сред-

ства и време, ще допринесе за по-доброто регулиране на миграционните процеси, ще окаже влияние върху развитието на големите градове.

През шестата петилетка у нас бяха построени над 242 хиляди жилища. Сега на човек от населението се падат средно 13,3 квадратни метра жилищна площ. Въпреки очевидния напредък, жилищният проблем, особено в големите градове и промишлените райони, не е решен.

Централният комитет разглежда жилищния въпрос като стратегически проблем на нашата социална политика и предлага да се вземе курс за неговото ускорено цялостно решаване. Ние следва да си поставим задачата пред седмата петилетка да се изградят около 400 хиляди жилища. За осъществяването на тази задача трябва да се привлекат трудовите колективи, обществените организации, да се разширят групово-кооперативното и индивидуалното строителство. Повече грижи са нужни за модернизацията на съществуващия жилищен фонд. Нужно е максимално да се използва и жилищният фонд в селата, като се реши въпросът за превоза на работещите в градовете.

Необходимо е решително да се подобрят производствените и социалните условия на труда. Да се вземат специални мерки за увеличаване производството на технически средства за борба с шума, за намаляване на вибрациите, опазване чистотата на въздуха, подобряване на осветлението, ликвидиране или обезопасяване на вредните отпадъци и други. Особено внимание да се обърне на условията на труда на работещата жена с оглед охраната на майчинските ѝ функции и раждането на здраво поколение...

Борбата за издигане на материалното благосъстояние, за все по-пълно задоволяване на растящите потребности от стоки и услуги, за подобряване на средата, в която протича човешкият живот — това не е „потребителски подход“, не е „обуржоазяване“ на народа. За нас, за нашата партия, това са условия за здравето и дълголетието на народа, за многостранния физически и духовен разцвет на човешката личност.

3. Измененията в социалната структура на обществото и развитието на социалистическата демокрация

Една от централните задачи на партията и след Десетия конгрес беше да разгръща участието на народните маси в управлението, да разширява и обогатява социалистическия демократизъм върху основата на измененията в социалната структура на обществото.

След Десетия конгрес продължи да нараства *работническата класа*. Броят на работниците се увеличи с близо половин милион и достигна 57 на сто от заетото население при 47 на сто в 1970 година. Подобри се вътрешната структура на работническата класа, нейният качествен състав. Абсолютно и относително нараства броят на работниците в машиностроенето, особено в електрониката, металургията, химията. Намалеха, а някъде напълно изчезнаха редица професии на тежкия неквалифициран труд. През 1975 година висококвалифицираните работници в промишлеността, строителството и транспорта са били 33,8 на сто, средноквалифицираните — 47,7 на сто, нискоквалифицираните — 18,5 на сто. В резултат на механизацията и автоматизацията, на издигането на образователното равнище и техническата квалификация на работниците и на вливането в техните редове на младежи със средно и висше образование все повече се засилва тенденцията за постепенно издигане на работническата класа до равнището на инженерно-техническата интелигенция.

Значителни промени се извършиха и в *класата на селяните-кооператори*. През 1974 г. относителният дял на селяните-кооператори намаля на 15 на сто от заетите срещу 28 на сто през 1970 година. Същевременно значително се увеличи броят на механизаторите и техническите кадри. В условията на аграрно-промишлените комплекси продължава да се изменя социалната природа на селяните-кооператори, които все повече се доближават до работническата класа.

По-нататъшно развитие претърпя и *социалистическата интелигенция*. Успоредно с нейния количествен растеж стават и значителни качествени изменения. Особено бързо се увеличава оная част от интелигенцията, която пряко ръководи производството, развива и внедрява научните и техническите постижения. Нарастват числе-

ността и ролята на научната, преподавателската и художествената интелигенция, която твори духовни ценности и играе съществена роля във формирането на социалистическата личност. Изменя се не само численият състав, но и характерът на труда и ролята на заетите в административно-управленческата дейност, във финансово-кредитните учреждения и т. н.

Измененията в производството и обществените отношения, сближаването на селяните-кооператори с работническата класа по характер на труда, начин на живот, по култура и съзнателност, както и постепенното намаляване на съществените различия между тях, от една страна, и интелигенцията, от друга, разкриват нови възможности за развитието на социалистическата демокрация, за утвърждаването на социалистическия начин на живот.

През последните години у нас се усъвършенствува *единната система за социално управление* в съответствие със сегашната степен на развитие на обществото и постиженията на научно-техническата революция. Както показва и нашият опит, раздутата система неминуемо се бюрократизира и не осигурява рентабилно и ефективно ръководство, поради което ние преминаваме към *двузвенна и тризвенна система на управление*. Стремжът е социалното управление да се опрости и поевтини и да се повишат компетентността, оперативността и ефективността на управленческата дейност. Не бива никога да се забравя, че *главното в социалното управление е и ще бъде управлението на хората и на трудовите колективи.*

Високата степен на обобществяване на производството, неговата концентрация и интензификация, централизираното ръководство на големи териториални единици крият възможности за *отдалечаване на партийното и стопанското ръководство от хората, от въпросите на техния живот и бит, от това, което ги вълнува*. Затова, като усъвършенствува управлението, *партията търси и прилага нови форми и пътища за разширяване и засилване участието на трудещите се в решаването на обществените дела, разгръща социалистическата демокрация.*

Едно от основните направления в развитието на со-

циалното управление стана прилагането на *държавно-общественото и общественно-държавното начало*. По-нататъшно развитие получиха формите на *прякото и представителното участие на работниците и селяните-кооператори в управлението на стопанските организации...*

През отчетния период дейността на *Димитровския комунистически младежки съюз* протичаше в духа на Тезисите на ЦК на партията за младежта и на решенията на Десетия конгрес на БКП. Значително се подобри работата по идейното, патриотичното, интернационалистическото и военно-техническото възпитание и подготовка на младежите. Нарасна приносът на младото поколение в социалистическото строителство и особено в развитието на прогресивните отрасли на икономиката. Успешно се развива движението за техническо и научно творчество на младежта. Изобщо, другарки и другари, нашият Димитровски комсомол, който продължава и развива в новите условия революционните традиции на своите славни предшественици, е достоен помощник и резерв на Българската комунистическа партия. Нашата партия, нашият народ с право се гордеят със своя Комсомол, със своята пламенна, вярна на комунизма младеж.

В организаторската работа и в живота на комсомолските комитети и дружества обаче все още съществуват сериозни слабости и недостатъци, които се отразяват отрицателно върху дейността им по формирането на марксистко-ленински светоглед и на комунистически добродетели у младежта.

Нас ни тревожи например потребителското отношение към живота, стремежът към еснафско благополучие, пренебрежението към труда у някои млади хора. Расте употребата на алкохол, тютюнопушенето. Често пъти в младежките среди се проявява либерализъм към антиобществените прояви и пороците. Подавяващото мнозинство от нашите младежи са истински рожби на социалистическия строй, младежи и девойки със светли умове и чисти души, със здрави идейни и нравствени устои. Но комсомолските ръководства не винаги съумяват да се опрат на тях, за да създават общественото мнение на нетърпимост към проявите, които по същество представляват израз на буржоазни възгледи, на буржоазен морал.

В нашия живот все още има доста явления на така наречената „малка правда“. Младият човек реагира по-болезнено от възрастните, когато се сблъсква с несправедливост, равнодушие, кариеризъм, безпринципно себеустройство. На него му е по-трудно да отсява второстепенното от главното в живота; характерното — от нехарактерното; новото, побеждаващото — от онова, което е обречено и осъдено да изчезне под ударите на нашето обществено развитие. Оставен сам на себе си, той може да стигне до неверни обобщения за живота, за обществото, за човешката природа. Комсомолът, който има големи заслуги в комунистическото възпитание на младежта, трябва неотстъпно да изгражда у младите хора научен светоглед и душевна устойчивост, непримиримост към нарушаването на моралните и хуманните норми на социалистическия начин на живот, активно участие в строителството на новото, на справедливото, на социалистическото общество.

Прямо и остро следва да се постави и въпросът за условията, в които младежите прекарват свободното си време, за местата за отдих и развлечение, за общуване и опознаване. Направо трябва да кажем, че ние — въпреки решенията и постановленията — все още на практика правим твърде малко в това направление. Напоследък ние се тревожим от увеличаването на броя на разводите и обвиняваме младежите в несериозно отношение към такива сериозни неща като брака и семейството, като съдбата на децата, лишени от баща или от майка. Личната вина не може да се омаловажава. Но не е ли време да си дадем сметка, че една от причините и за неудачните бракове, и за редица още отрицателни явления се корени в недостатъците, които се допускат при формирането на новия бит?

Някога, когато България беше патриархална страна, във всяко село имаше мегдан, на който в празнични дни се извиваха кръшни хора. Имаше махленски седенки, където си даваха срещи момите и ергените. Имаше събори, на които се стичаха стари и млади от целия край, през девет села в десето. Бурните темпове, с които ние преустроихме селското стопанство и индустриализирахме страната, разместиха човешките пластовете. Няма го старото село, няма ги малките провинциални градчета, в които всички се познаваха. Твърде бе-

ден, твърде ограничен и изостанал беше старият патриархален бит, за да жалим за него. Но и новият бит все още не е изкристализирал достатъчно, за да бъдем доволни и спокойни. Ние бързаем да догоним развитите страни и изграждаме заводи след заводи. Миграционните процеси поставиха остро жилищния въпрос. И ние бързаем, строим жилища. Израстват нови квартали в старите градове, изникват нови градове. Но какво става? Често тези многолюдни жилищни комплекси по условията за културното обслужване на населението: магазини, сладкарници, кина, читалища, клубове, спортни площадки и т. н., изостават от потребностите.

Младият човек се възпитава и оформя в семейството, в училището, в Комсомола, в трудовия колектив. Но не по-малко значение за неговото възпитание имат заниманията му през свободното време. Младежите не могат без игри и забави, без спорт и развлечения. Ако ние не им създадем подходящи условия, те ще ги потърсят другаде. И тогава много от онова, което градим, може да се окаже разрушено или силно накърнено.

Въпросът за правилното използване на свободното време, за смисленото организиране на отдиha и развлеченията на младежта сега трябва да стане една от важните грижи на Комсомола. Разбира се, тази задача не може да бъде решена само със силите и възможностите на Комсомола. Тя е и наша задача — на партийните, държавните и обществените органи и организации, на стопанските и административните ръководства...

Ние имаме млади поколения, на които спокойно ще поверим съдбата на комунизма в България. Наш дълг, дълг на Българската комунистическа партия и на Димитровския комунистически младежки съюз пред бъдещето на Родината е непрекъснато да повишаваме равнището на идейната и възпитателната работа и да възпитаваме у нашата младеж безценните качества и черти на човека на комунистическото общество!

4. Няколко думи за правата и задълженията

Както е известно, в класовите общества държавата е орган на господстващата класа. Никакви буржоазнодемократични форми на управление не могат да изменят този факт. Още от първите си дни, още в най-

неразвитата си степен, социалистическата държава е неизмеримо по-демократична и от най-развитата буржоазна демокрация, защото е власт на работническата класа в съюз с най-широките трудови маси, власт на класата, която си поставя за цел не да увековечи своето господство, а да изгради безкласово, комунистическо общество. Свобода и демокрация, реална свобода и реална демокрация може да има само там, където няма експлоататори и експлоатирани, където средствата за производство са обществена, а не частна собственост. Действителната демокрация, демокрацията за мнозинството от народа започва от победата на социалистическата революция. Нейното развитие е обективно следствие от развитието на социалистическия строй и същевременно — условие за по-нататъшното развитие на обществото по пътя на социализма и комунизма.

Социалистическата демокрация не само предоставя всички права и свободи на гражданите, но и реално го гарантира. Същевременно тя съдържа в себе си и изискването всеки гражданин да изпълнява на равни основания своите задължения към обществото. Това е безусловно изискване и условие за по-нататъшното развитие и задълбочаване на социалистическата демокрация като неотменима черта на социалистическия начин на живот.

Диалектиката на развитието е такава, че социалистическият начин на живот не се утвърждава отведнъж и не е нещо застинало. В. И. Ленин подчертаваше, че във всяко общество винаги има някакви остатъци от миналото, основи на настоящето и зачатъци на бъдещето. Развитието на новия начин на живот протича в условията на непримирима борба с остатъците от миналото, за все по-пълно утвърждаване на присъщите му черти, за всестранна подкрепа на кълновете на бъдещето.

Във връзка с това *особено внимание заслужава въпросът за социалистическото отношение към труда.*

Едностранчиво и дълбоко неправилно е социалистическият начин на живот и неговото развитие да се свеждат единствено до мащабите и темповете на задоволяване на материалните и културните потребности на народа. В действителност *сърцевина на социалистическия начин на живот, негова същностна черта в социа-*

листическият труд, тази най-важна форма на човешката жизнена дейност. Това е труд, освободен от експлоатацията и от стихийното икономическо развитие, спояващ в единство личните интереси и интересите на обществото, труд, в който социалистическата личност се самоутвърждава, получава широк простор за изява на своите физически и духовни сили.

Нашето общество е трудово общество. То се гради и развива благодарение на дружния, честен и съзидателен труд на народа. Всичко на тоя свят — от хляба до производението на изкуството, — всичко е плод на човешкия труд. Въпрос на дълг и чест за всеки член на нашето общество е да влива своя труд в труда на народа, за да има правото и щастието да каже: този свят е и мой!

5. За боева и ефективна идеологическа работа

Нашата партия винаги е отделяла изключително внимание на теоретическата подготовка на своите членове, на овладяването на марксистко-ленинското учение, без което комунистите не могат да изпълняват своята авангардна роля в социалистическото строителство и в борбата против буржоазната идеология.

Какво е нужно сега?

Нужно е да се издига идейно-теоретическото равнище на пропагандата на марксизма-ленинизма, като се повишава теоретическата и методическата подготовка на пропагандистите и се засилва самостоятелната работа над произведенията на класиците на марксизма-ленинизма, над документите на конгресите и пленумите.

Нужно е изучаването на марксизма-ленинизма да се свързва тясно с политиката на партията и практическите задачи на трудовите колективи, с актуалните вътрешни и международни събития, с историята и опита на нашата партия, на международното комунистическо движение.

Нужни са специални грижи за марксистко-ленинското образование и възпитание на младите комунисти и комсомолците, от които партията, социалистическата държава и обществените организации черпят бъдещи кадри.

В центъра на масово-политическата работа трябва

да застане борбата за изпълнение социално-икономическата програма за седмата петилетка. Организацията, съдържанието, формите и методите на политическата агитация следва да бъдат насочени към една цел: главната стратегическа задача — рязкото повишаване на ефективността на икономиката и качеството на продукцията — да стане кръвно дело на всеки труженик. Това изисква не само широка политическа и разяснителна работа в трудовите колективи, но и работа с отделния човек.

Решително трябва да се преодоляват проявите на технократизъм, на пренебрежение към идейно-политическото съдържание на стопанската и административната дейност. Винаги, когато се вземат важни решения, засягащи интересите на широките маси, трябва предварително да се отчита техният политически и възпитателен ефект и да се предприемат мерки за разясняването им.

Нашият идеологически фронт в своята цялост има една стара, но неостаряваща изключително важна задача: *да води безкомпромисна настъпателна борба против буржоазната идеология.* Животът непрекъснато потвърждава правилността на постановката на великия Ленин: „Въпросът стои само така: буржоазна или социалистическа идеология! Средно положение тук няма... Ето защо всякакво омаловажаване на социалистическата идеология, всякакво отдалечаване от нея означава заедно с това засилване на буржоазната идеология“. (В. И. Ленин, Съч. Т. 5, с. 398—399.) Както е казано и в Програмата на нашата партия, в съвременните условия борбата между идеологиите все повече се превръща в един от стратегическите плацдарми на класовата борба, на двубоя между двата свята...

Значението на идеологическата борба нараства с утвърждаването на мирното съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй. Принуден да се примири с изменението на съотношението на силите, *империализмът търси реванш в областта на идеологическата борба.* Той се стреми да деформира социалистическото обществено съзнание в нашите страни, да активизира национализма, антисъветизма, съвременните превъплъщения на опортюнизма, за да разбива единството на световното комунистическо и работни-

ческо движение, фронта на антиимпериалистическите сили.

На тази тактика на империалистическата пропаганда ние ще даваме още по-решителен отпор, като подобряваме работата и координацията между всички идеологически звена, своевременно и задълбочено изследваме действията на противника и им противопоставяме комунистическите възгледи, успехите на реалния социализъм, предимствата на социалистическия начин на живот.

Най-ефективно се води борбата срещу идеологическия противник, когато своевременно, от позициите на творческия марксизъм-ленинизъм се разработват актуалните проблеми на социалистическото строителство и международното развитие.

V

Непосредствена историческа задача на Българската комунистическа партия — развитото социалистическо общество и подготовката за постепенен преход към комунизма

... Разбира се, никой от нас не си прави илюзията, че развитото социалистическо общество ще бъде изградено и постепенният преход към комунизма ще започне в резултат на автоматичното действие на обективните обществени закони. Строителството на зрелия социализъм и постепенният преход към комунизма са естествено-исторически процес на постепенно преминаване от низш към по-висш етап на общественото развитие. Но темповете на това преминаване, изборът на неговите най-ефективни форми, пътища и средства в решаваща степен зависят от субективния фактор, от нашето умение максимално да използваме предимствата на социалистическия строй, правилно да ръководим и насочваме обществените процеси, да мобилизираме усилията, опита и творчеството на трудовите маси...

Периодът до 1990 година ще бъде период на нови, дълбоки качествени и количествени натрупвания във всички сфери на нашето обществено развитие. Тези натрупвания ще доведат постепенно до изграждането на материално-техническата база на социализма, до по-нататъшното усъвършенстване на обществените отноше-

ния, до многостранното развитие на личността. В основни линии Народна република България ще стане страна на зрелия социализъм, най-високня и последен етап в развитието на социализма като първа фаза на комунистическата общественно-икономическа формация.

За да протича този процес планомерно и ефективно, при най-голяма икономия на време, което има съществено значение и от вътрешна гледна точка, и от гледна точка на съревнованието между двете общественно-икономически системи, необходими са значителни грижи и внимание от страна на партията и трудещите се за разрешаването на някои особено важни проблеми на изграждането на развитото социалистическо общество.

Първият проблем, който заслужава нашето особено внимание, е проблемът за пълното изграждане на материално-техническата база на социализма.

Известно е, че в процеса на строителството на зрялото социалистическо общество материално-техническата база на социализма се доизгражда и получава всестранно развитие. Това е една от обективните закономерности на този етап. Материално-техническата база на социализма е определящата материална предпоставка, за да се премине постепенно към висшата фаза на комунизма. Нашата страна има големи завоевания в решаването на този проблем. Усилията трябва да бъдат насочени не само към мощното развитие на народностопанския комплекс, но и към нови качествени промени. Задача от първостепенна важност е да се осигури по-нататъшна концентрация на промишленото производство и интензификация на народното стопанство, все по-широко да се внедряват комплексната механизация и автоматизация, а впоследствие — постепенно и комплексната автоматизация, да се въвеждат нови технологии, гарантиращи висока производителност на труда. С една дума, *необходимо е да доизградим и развиваме материално-техническата база на социализма върху качествено нова основа, върху основата на най-новите и перспективни постижения на научно-техническата революция.*

Вторият проблем се отнася до развитието на главната производителна сила — човека, който изгражда и поставя в действие материално-техническата база и

без труда на когото и най-съвършената техника би била мъртва.

В своята дейност за формирането и развитието на новия човек, труженик на социализма и бъдещ строител на комунизма, партията държи сметка преди всичко за протичащите вътрешни изменения в работническата класа, класата на селяните-кооператори и интелигенцията, а също за междукласовите изменения, които в своята съвкупност водят до *постепенното създаване на социалната еднородност на обществото*. А социалната еднородност е необходимо условие за богатството на човешката природа. Този процес е израз на една от основните закономерности на изграждането и развитието на зрелия социализъм и прехода към комунизма.

Ние и занаяпред ще обръщаме най-голямо внимание на промените в социалната природа, характера на труда, съзнанието, душевността и поведението на тружениците на социализма, които ще настъпват върху основата на интензификацията на икономиката, усъвършенствуването на аграрно-промишлените и промишлено аграрните комплекси, взаимопроникването и постепенното сливане на двете форми на социалистическа собственост, развитието на образованието и културата. Партията ще създава условия за правилното регулиране на тези класово-социални промени, за утвърждаване и развитие на *новите по своя характер отношения между тружениците на социализма*, отношения на другарство и сътрудничество, на колективизъм и взаимопомощ. Тези отношения представляват не само важен отличителен белег на социализма, те не само ще се развиват и обогатяват в процеса на по-нататъшното ни движение към комунизма, но те са и един от мощните фактори за неговото ускоряване. В хода на това движение постепенно ще се решава сложният и исторически по своето значение *процес на преодоляване на съществените различия между града и селото, между физическия и умствения труд*.

В Програмата на партията се изтъква, че „преодоляването на класово-социалните различия и засилването на общите черти у тружениците на социализма са две страни на единния процес на постепенното формиране на многостранно развита личност“.

Вярно е, че у нас все още има отделни граждани,

които по силата на редица обстоятелства са повече или по-малко чужди на социалистическата съзнателност. Но на сегашния етап ние можем да кажем с пълно основание, че в резултат на обективните изменения в обществото и на възпитателната дейност на партията *преобладаващият тип личност в страната е социалистическата личност*, същевременно обаче общокултурното равнище на хората още не е на необходимата висота, а в тяхната нравственост, в тяхното поведение често пъти има прояви, които противоречат на изискванията на социализма. Ето защо сега пред нас стои практическата задача да се обхванат в процеса на формирането на социалистическата личност и нейното многостранно развитие всички трудещи се, особено подрастващите поколения, да се води борба срещу остатъците от миналото във възгледите и поведението на хората.

Главното в този процес е *да се засилва социалната активност на труженика на социализма и особено неговото творческо участие в трудовата дейност*, в създаването на нови материални и духовни блага. А тъкмо тук, в отношението към труда, все още има много и много да се желае. Ние например не можем в никакъв случай да бъдем доволни от сегашното състояние на *дисциплината*. Продължава нарушаването на трудовата, плановата, договорната и финансовата дисциплина, а към нарушителите се проявява снизхождение и либерализъм. Въпросът за дисциплината не е просто икономически въпрос. В него се проявява степенята, до която е достигнало изграждането на социалистическата личност, равнището на нейната съзнателност и отговорност пред себе си и обществото и в крайна сметка — нейното отношение към социалистическия строй.

Същото трябва да се каже и за *отношението към социалистическата собственост*. Социалистическата собственост е основата, върху която се създават и умножават материалните и духовните ценности на социалистическото общество. Върху нея се градят новите по своя характер отношения между хората, отношения на другарско сътрудничество и взаимопомощ. Тя самата е плод на дружните усилия и упорития труд на освободените от експлоатация трудови хора от града и селото. *Социалистическата собственост е основа на основите на социалистическия строй*. По пътя на своето

развитие и усъвършенствуване, по пътя на все по-плътното сближаване и сливане на държавната и кооперативната собственост тя се превръща в единна социалистическа собственост, за да прерасне впоследствие постепенно в комунистическа. Това е обективна закономерност, за проявлението на която ние сме длъжни да създаваме най-благоприятни условия.

И тъкмо затова партията и държавата, тружениците на социализма полагат и трябва да полагат най-големи грижи за укрепване и развитие на общонародната и кооперативната социалистическа собственост, за издигане на тяхното равнище, за непрекъснатото им усъвършенствуване. Същевременно това ни задължава да не се примиряваме и в най-малка степен с каквито и да е прояви на разхищение на социалистическата собственост, на посегателство върху нея, каквито случаи, за съжаление, се срещат у нас. Не е тайна, че такива прояви има и в предприятия, и в аграрно-промишлени комплекси, и в строителството, и в сферата на обслужването. Някои хора, поради пренебрежително и нехайно отношение, нанасят сериозни вреди на общонародното богатство, а други, от престъпни подбуди, направо посягат върху плодовете на труда на народа. Тези прояви са несъвместими със социалистическия морал и със законите на социалистическото общежитие, те вредят както на общонародните, така и на личните интереси на тружениците на социализма. Те трябва решително да се пресичат и да се изтребят из корен. *Социалистическата собственост в двете ѝ форми е свещена и неприкосновена. Тя е общонародно благо.*

Изграждането на развития социализъм и постепенния преход към комунизма изискват *всеки работоспособен член на обществото да се труди според своите знания и способности, да повишава производителността на труда, съзнателно и творчески да изпълнява поставените задачи.* Във връзка с това е нужно да продължава да се усъвършенствува използването на *материалните и духовните стимули*, тяхното правилно съчетаване. Както ясно са подчертавали класиците на марксизма, трудът при социализма се възнаграждава и растящите потребности на хората се задоволяват въз основа на *социалистическия принцип на разпределение.* „От всекиго според способностите — всекиму

според труда". Количеството и качеството на полагания труд — такава е и трябва да бъде основното мерило при определяне на работната заплата, на доходите на трудещите се.

Едновременно с това ще продължават да се увеличават *обществените фондове за потребление* в съответствие с развитието на производителните сили и повишаването на производителността на труда, с увеличаването на общественото богатство.

Социалистическият принцип на разпределение ще продължава да играе основна роля и при зрелия социализъм, и в прехода към комунизма, т. е. дотогава, докато изживее себе си, или с други думи — докато бъдат създадени обективните и субективните условия за преминаване към *комунистическия принцип* „От всекиго според способностите — всекиму според потребностите“.

За това обаче ще бъде необходим продължителен период от време, когато ще се изгради материално-техническата база на комунизма, ще се създаде безкласово общество, производствените отношения ще се основават върху единната комунистическа собственост, а трудът за благо на обществото ще стане първа жизнена потребност, осъзната необходимост. Както изтъква Маркс, „отношенията на разпределение съответствуват на исторически определени, специфични обществени форми на производствения процес и на отношенията, в които влизат помежду си хората в процеса на възпроизводството на своя човешки живот, и възникват от тези форми и отношения“. (К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, част втора, с. 428.) А това означава, че на комунистическия начин на производство ще съответствува и комунистически принцип на разпределение.

Задача с огромно значение за развитието на зрелия социализъм и създаването на условия за постепенното преминаване към висшата фаза на комунизма е *изкореняването на буржоазните отживелици в морала, съзнанието и поведението на тружениците на социализма, в нашата социалистическа действителност*. Многогранното развитие на личността е органически свързано с необходимостта да се разгръща по-нататък борбата срещу отрицателните явления в нашия живот.

Разбира се, положителните качествени и количестве-

ни изменения вътре в страната и на международната арена все повече ще ограничават и ще ликвидират условията за поява и проява на чужди на социализма възгледи и действия у нас и ще стесняват възможностите за проникване на буржоазно влияние отвън. Но борбата срещу отживелиците не е стихияен процес, тя изисква активно и безкомпромисно участие на субективния фактор. Това е същевременно борба за разпространение и утвърждаване на социалистическите добродетели, за укрепване и развитие на най-ценните черти на социализма, за духовното извисяване на труженика на социализма.

Третият проблем се отнася до необходимостта от широко разгръщане на критиката и самокритиката в цялото ни общество.

Критиката и самокритиката са обективна закономерност на социалистическото развитие. При социализма те се разгръщат в условията на неантагонистическа социална структура на обществото, на единство на коренните интереси на всички класи и групи върху основата на историческите цели на работническата класа. Това превръща критиката и самокритиката в необходимо и ефективно средство за своевременно откриване на назряващите проблеми, за преценка на остаряващите форми и механизми в обществения живот, за преодоляване на старото и стимулиране на новото, за борба с отклоненията от социалистическите норми. Маркс подчертава, че пролетарските революции за разлика от всички предшестващи ги революции „непрекъснато критикуват сами себе си“. (К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч., Т. 8, с. 120.) *Без да се самокритикува, социалистическото общество не може да се обновява.* Поради това степента на развитие на критиката и самокритиката е критерий за зрелостта на самото социалистическо общество.

Като поставя задачата да се създават условия за разгръщане на тази обективна закономерност, която с прехода към комунизма ще има да играе все по-важна роля, партията напомня, *че каквито са критиката и самокритиката в партийните организации, такива ще бъдат те и в останалите сфери на обществения живот.* Освен това необходимо е да се осъзнае, че без инициативата, примера и всеотдавателната подкрепа от страна на

ръководните органи никаква критика и самокритика не е възможна.

Огромно значение в това отношение имат средствата за масова информация. На тях трябва да се дават много по-големи права да критикуват и да изискват от критикуваните отговор и практически действия. Естествено, става дума за критика, която се прави въз основа на напълно достоверни факти и в духа на партийната политика.

Четвъртият проблем, на който партията ще отдава нарастващо внимание, е разширяването и задълбочаването на интеграцията ни с братските социалистически страни, последователното прилагане на курса за всестранното сближаване на Народна република България със Съюза на съветските социалистически републики.

Проява на историческия процес на интернационализация на производството, социалистическата интеграция има характер на обективна закономерност при изграждане на зрелия социализъм и постепенното преминаване към комунизма. Без развитието и задълбочаването на интеграцията със социалистическите страни и преди всичко със Съветския съюз не е възможен ускореният прогрес на страната.

Колкото повече успехи се постигат в развитието на производителните сили и в научно-техническия прогрес в страните на социалистическата общност, толкова повече се засилва естествената необходимост от интеграция. В същото време се създават все по-благоприятни условия за нейното действително и най-последователно осъществяване. Изключително голяма в това отношение е ролята на съзнателната и целенасочена дейност на марксистко-ленинските партии в социалистическите страни. По наше мнение на сегашния етап придобива голямо значение разработването и съгласуването на стратегията на социално-икономическата политика на страните — членки на СИВ, за по-дълга перспектива, която да отрази основните тенденции на всяка страна и на общността като цяло.

Процесът на всестранно сближаване и интеграция със Съветския съюз, на задълбочаване на сътрудничество и интеграционните връзки с другите социалистически страни е важен фактор за повишаване на обществената производителност на труда и ефективност-

та на цялата икономика. Този процес поставя пред нас важни теоретически и практически въпроси, свързани с управлението на народното стопанство, със създаването на синхронизирани нормативни системи, със съдържанието на възпитателната дейност. Ние очакваме от нашите учени, от специалистите в тази област нови теоретически изследвания, които да дадат отговор на проблемите, произтичащи от развитието на интеграцията, да обобщят натрупания опит и да подпомогнат всенародното разгръщане на този обективен процес.

Петият проблем се отнася до класово-партийното, патриотичното и интернационалистическото възпитание на народа и младежта.

Обективните процеси, които се извършват в живота на страната и на световната социалистическа общност, създават условия и водят към качествени изменения в съдържанието както на патриотизма, така и на интернационализма.

Днес нашият патриотизъм вече не е просто любов към Родината, а любов към *социалистическата Родина*, към *социалистическа България*, т. е. — *социалистически патриотизъм*, в който органически се съдържат и комунистическата идейност, и произтичащият от нея интернационализъм.

*Интернационализмът също претърпя и търпи качествени изменения. След възникването на революционното работническо движение интернационализмът придоби определен класов характер, ясно формулиран в знаменития лозунг на Комунистическия манифест: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ След победата на Октомврийската революция пролетарският интернационализъм включи в себе си като характерна черта *братската солидарност със Съветския съюз* — първата държава на работниците и селяните. „Пробен камък“ — така нарече Георги Димитров отношението към великата страна на Ленин — надеждата на трудовото човечество, опората на световния революционен процес.*

Втората световна война доведе до нов пробив в света на капитала. Върху основата на пролетарския интернационализъм възникна *социалистическият интернационализъм като израз на общите интереси на работ-*

ническата класа и народите на страните със социалистически обществен строй.

Разгръщането на социалистическото строителство, интеграционните процеси в отбраната и икономиката, в науката и културата, в идеологията и политиката укрепиха и задълбочиха единството и сплотеността на страните от Съвета за икономическа взаимопомощ и Варшавския договор. При навлизането в етапа на изграждане на развито социалистическо общество у нас особено след приемането на новата Програма на БКП в патриотичното и интернационалистическото съзнание на нашия народ възникнаха и се развива съществени изменения, започна процес на постепенно взаимопроникване и срастване на социалистическия патриотизъм и социалистическия интернационализъм.

Този процес най-ярко се проявява в отношението към Съветския съюз — историческото ядро, около което кристализира социалистическата общност. В сферата на българо-съветските взаимоотношения ние вече можем определено да говорим за *качествено ново патриотично и интернационалистическо съзнание на българския народ, за възникване и утвърждаване на нов тип патриотизъм, при който любовта към България и любовта към Съветския съюз взаимно се допълват и обогатяват и все повече се сливат в едно чувство, в едно съзнание.*

Българската комунистическа партия и занапред последователно и неотклонно ще укрепва братската българо-съветска дружба, дружбата и сътрудничеството с народите на социалистическата общност, с комунистите и всички прогресивни сили в света, ще формира у всички български граждани високоразвито класово-партийно, патриотично и интернационалистическо съзнание като една от най-характерните черти на социалистическата личност.

Доклад пред XI конгрес на БКП, 29 март 1976 година

СЪДЪРЖАНИЕ

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

Възникване на марксизма	5
К. Маркс и Ф. Енгелс — Из „Манифест на комунистическата партия“	5
В. И. Ленин — „Трите източника и трите съставни части на марксизма“	20
Материализъм и идеализъм	26
Ф. Енгелс — Из „Лудвиг Фойербах и крайт на класическата немска философия“	26
В. И. Ленин — Из „Карл Маркс“	30
В. И. Ленин — Из „Материализъм и емпириокритицизъм“	53
Материя и движение, пространство и време	40
Материя и съзнание	53
В. И. Ленин — Из „Материализъм и емпириокритицизъм“	53
Ф. Енгелс — „Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек“	57
Материалистическата диалектика	71
Ф. Енгелс — Из развитието на социализма от утопия в наука“	71
Ф. Енгелс — Из „Лудвиг Фойербах и крайт на класическата немска философия“	79
Закони на диалектиката	85
Ф. Енгелс — Из „Диалектика на природата“	85
Ф. Енгелс — Из „Анти-Дюринг“	91
В. И. Ленин — Из „Философски тетрадки“	92
Ф. Енгелс — Из Анти-Дюринг“	96
В. И. Ленин — Из „Карл Маркс“	106
Познаваемост на света	108

ИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

К. Маркс — Из „Към критиката на политическата икономия“	116
Ф. Енгелс — Из „Лудвиг Фойербах и крайт на класическата немска философия“	118
В. И. Ленин — Из „Карл Маркс“	122
Ф. Енгелс — Из „Развитието на социализма от утопия в наука“	126
Произход и същност на класите	149
В. И. Ленин — Из „За държавата“	151

Социалната революция — закон за преминаване от една общественно-икономическа формация към друга	170
Морал, религия, наука и изкуство	173
Ф. Енгелс — Из „Анти-Дюринг“	173
В. И. Ленин — Из „Задачите на младежките съюзи“	175
Ф. Енгелс — Из „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“	178
Ф. Енгелс — Из „Анти-Дюринг“	180

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

1. КАПИТАЛИЗМЪТ КАТО ОБЩЕСТВЕН СТРОИ

Стоково производство, капитал и принадена стойност	188
В. И. Ленин — Из „Карл Маркс“	188
К. Маркс — Из „Наемен труд и капитал“	213
Из „Програма на КПСС“	242
Монополистически капитализъм — империализъм	
В. И. Ленин — Из „Империализмът като най-висок стадий на капитализма“	245

2. ПРЕХОД ОТ КАПИТАЛИЗМА КЪМ СОЦИАЛИЗМА

В. И. Ленин — Из „За лозунга за Европейски съединени щати“	261
Из „Програмата на Българската комунистическа партия“	262

3. СОЦИАЛИЗМЪТ КАТО ОБЩЕСТВЕН СТРОИ И ПРЕХОДЪТ КЪМ КОМУНИЗМА

В. И. Ленин — Из „Държавата и революцията“	275
В. И. Ленин — Из „За „демокрацията“ и диктатурата	291
Г. Димитров — Из „Политически отчет на ЦК на БКП (и) пред Петия конгрес на партията“	296
Из „Програма на Българската комунистическа партия“	301
Т. Живков — И „Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията“	350
Личността при социализма и комунизма	366
Из „Програма на КПСС“	366
Из „Решение на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 7 и 8 февруари 1974 г.	371
Из „Отчет на ЦК на БКП за периода между Десетия и Единадесетия конгрес и предстоящите задачи“	373

Съставители: *Димитър Средков и Кръстю Банков*

ХРИСТОМАТИЯ ПО ОСНОВИ НА КОМУНИЗМА

Под редакцията на проф. д-р *Марко Марков Банков*

Редактор *Виолета Станчева*

Художник на корицата *Атанас Василев*

Художник-редактор *Ани Бобева*

Технически редактор *Тинка Стайкова*

Коректор *Бистра Шейкова*

Код: 01 $\frac{95342}{4730-80-77}$

Българска. Издание I/II тир. Дадена за набор на 29. XII. 1976 г.

Подписана за печат на 18. VII. 1977 г. Излязла от печат на 18. VIII.

1977 г. Формат 84×108/32. Печатни коли 25,50. Изд. коли 21,42.

Тираж 80 000 + 78. Поръчка 632. Цена 0,79 лв.

ДИ „Народна просвета“

ДПК „Димитър Благоев“

София, 1977 г.